

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ազիլ: Այժմ Սզերգի շրջանի Բարվարի գավառակի Ադել գյուղն է, իսկ Ջավազանը՝ Անձեացեաց գավառն է:

2. Ալիս զեռ: Յակուտի հիշատակած Լրկրուրդ Ալիս դետր չի կարող անվանական նմանություն ունեցող Ալեուս կամ Ալաւս գետակը լինել, որը Սարոսի վտակն է Հաճինից ներքև (Ալիշան, Սիսուան, էջ 160): Պետք է ննթադրել, որ ակնարկությունը վերաբերում է Կյուզնուսի երկրոճ ճյուղերից մեկին՝ Դեդիրմեն գերեսին (Սիսուան, էջ 11): Իսկ դերիների փոխանակման դորժողությունները, որոնց մասին ակնարկ կա այստեղ, տեղի էին ունենում ավելի հաճախ այդ վայրից հեռու՝ Լամիս գետի վրա:

3. Ամիդ: Հռոմայեցիների ժամանակ Amida, մեր պատմիչների մոտ՝ Ամիթ կամ Համիդ: Կոչված է նաև Կարա-Ամիդ, որովհետև շինքերը կառուցված էին բազալտի սև գույնի քարերից: Դրավում է նպաստավոր աշխարհագրական դիրք՝ դռներվելով Երկու գետերի՝ Եփրատի և Տիգրիսի բաժանման պարանոցի մոտ, Միջագետյան կղզու վերին ծայրում, ճանապարհների հանգուցակետում:

Քաղաքը Տիգրիսի աջ կամ արևմտյան ափի վրա է: X դարում Մուկադդասին ասում է, թե մուսուլմանների ամենից ամուր բերդն է այն հույների դեմ: Ըստ Նասիրի Խոսրովի, որը 1046 թվականին այցելեց և մի նկարագրություն թողեց քաղաքի մասին, պարիսպն ուներ 20 կանգուն բարձրություն և 10 կանգուն լայնություն, քարերը առանց շաղախի էին աղուցված, և յուրաքանչյուր սև քար հազար ման ծանրություն ուներ: Ամեն մի հարյուր կանգունի վրա կիսաբուրակ աշտարակ կար, իսկ շուրս գլխավոր կողմերի վրա՝ երկաթյա դռներ: Հիսուսային դուռը կոչվում էր Բար ալ-Արման (Հալոց դուռ): Պարսպից դուրս արտաքին մի ուրիշ պարիսպ 10 կանգուն բարձրությամբ շրջապատում էր քաղաքը, ունենալով պաշտպանության աշտարակներ, բայց նախորդին ոչ դեմ առ դեմ դռներ: Մզկիթի մոտ կար մարմարիոնով սալահատակված ու նրբին քանդակներով մեծ եկեղեցի:

Նասիրի Խոսրովը գրել է. «Ես տեսել եմ քաղաքի վ քաղաքներ և բերդեր աշխարհի բոլոր կողմերում, Արարիայում, Պարսկաստանում, Թուրքաստանում, Հրեզկաստանում, բայց ոչ մի տեղ չգտա մի ուրիշը, որը կարելի լիներ համեմատել Ամիդի հետ: Այն չունի իր նմանը աշխարհի վրա, և չհանդիպեցի ոչ ոքի, որը նման մի բան տեսած լիներ» (Սեֆերնամե, էջ 28):

¹ Ըստ Պրոկոպիոսի՝ Ա Միդի պարիսպները վերանորոգվեցին Հուստինիանոսի կողմից:

Ամիրըն ընկալլ արառներէ՛ իշխանության տակ առաջին արշավանքների ժամանակ: Իրն ալ-Աթիրն ասում է, թե բաղարը նախ զիմադրութուն ցույց տվեց, հետո հաշտութունը կնքվեց Ուռհայի սլալմանների հիման վրա: Վակիդին պատմում է, որ Օմար Խալիֆը Իլալ իրն Ղանմին ուղարկեց Ամիրի վրա, որը հինգ ամիս պաշարելուց հետո զրավեց այն (Խալիֆ իրն Վալիդին և այլ մարզկանց հետ) 638 թվականի վերջերին: Բելազորին զրավումը դնում է հիշքի 19-րդ տարին, այսինքն 640—641 թվականներին:

Այնուհետև բաղարն ընկալլ բյուզանդացիների ձեռքը՝ նրկեփոր կայսեր ժամանակ, նրանից հետո ընկալլ սելջուկյանների իշխանության տակ: Մելիք շահի մահից հետո Հայաստանը և Դիարբաքը՝ Ամիրը մայրաքաղաքով՝ ընկալլ նրա Երկրորդ որդու՝ Մուհամմադի իշխանության տակ: Երբ սելջուկները թուլացան, Նզիպտոսէ Հյուբյանները 1240 թվականին զրավեցին այն, և Դիարբաքը դարձավ Նզիպտոսից կախում ունեցող նահանգ, 1249 թվականին բաղարն անցավ Թուրք սելջուկյան սուլթաններին և մնաց նրանից ձեռքում մինչև մոնղոլների արշավանքն ու զրավումը (1254):

Ամիրը բաղարի ուրառեղիական դիրքի առավելությունը նրանումն է, որ դռնվում է միաժամանակ ծիրիսի եզերքում և Սիրասից հաղիվ երկու օրվա հեռավորության վրա և պաշտպանում է միաժամանակ Հայաստանն ու Միջագետքը:

Հայ սլաւոմիշները Ամիրը սխալմամբ նույնացրել են Տիգրանակերտի հետ. մինչդեռ Տիգրան Բ-ի հիմնած բաղարը նվերներն է: Տեսնել նաև իրն Շաղադի 6-րդ ծանոթագրության մեջ:

4. Իրն ալ-Ֆալին: Արու Բաքը Ահմադ իրն Մուհամմադ ալ-Համադանի, մեռել է 902 թվականին: Նա աշակերտն էր նշանավոր Ալ-Ջալհանի աշխարհագետի, որն զործն ամփոփեց ու լրացրեց, նրա աշխարհագրության զբեից շաղվածներ է կատարել Ալի իրն Ջաֆար Շալաբցին:

5. Իլալ իրն Ղանմ իրն Ջուրայր իրն Արի Շաղադ իրն Բարիա իրն Շիլալ ալ-Կուրադի ալ-Ֆիհրի: Մահացել է հիշքի 20 թվականին: Արու Բաքը թիկնապահն էր, մասնակցել է Յարմուկի վճռական ճակատամարտին (20 օգոստոս, 636) և կատարել է զրավումներ Հյուսիսային Ասորիքում: Գլխավոր զեռակատարն է եղել Միջագետքի զրավումների մեջ: Արու Բաքը նրան փոխանորդ նշանակեց Ասորիքը վրա: Նա է զրավել Ամիրն ու Թակկան:

6. Կուրաանը: Իրն կոչվում արարական մի ցեղախմբին պատկանողները, որոնց սկզբնական բնակավայրն էր հին Մովաբի և Պալմիրայի միջև տարածվող երկրամասը: Այս ցեղախմբի մի կառույց ճյուղն էր Քալբիների ցեղը: Սրանք հարավ-արարական ցեղերից էին, մինչդեռ Կուրաները՝ հյուսիս-արարական ցեղեր էին: Այս երկու ցեղախմբերի միջև տևական թշնամություն է եղել. սրանք իրենց կոթիներով օմայյան խալիֆայության ներսում անվերջ խռովություններ առաջ բերին Խորասանից մինչև Իսպանիա:

7. Անի: Անիի մասին բիշ են խոսել հին արար հնդիկները: Բացի Յակուտից, որը երկու տղ է միայն հատկացրել, առաջինը խոսել է իրն ալ-Աթիրը՝ մինչև հիշքի 456 թվականը (1964) Ալի-Արսլանի զրավումները թվարկելիս, տալով բաղարի նկարագրութունը (Իրն ալ-աթիր-Բարիա... բնադիր, 10-րդ հատոր, էջ 16). Խոսել է նաև Ղազվինին, ասելով թե՛ «Այդ վայրն ունի տաք կլիմա, արտադրում է շատ ցորեն և բիշ սլաուդ»: Իրն բերդ հիշատակվում է սկսած V դարից: Նրա ամուր գիրքը Մաղկոցաձորի հովտի (որի միջով մի հեղեղատ Ալաջայի քլրից զալով թափ-

վում է Արփա-Չայի մեջ) և շուտի սեպածն ափի միջև, ավելի է շնչառում նրա ռազմական կարևորությունը: Սկզբում կամսարականների պղծակն էր, հետո Աշոտ Մա-կերր գնելով զավառի հետ՝ դարձրեց Բագրատունիների ամրոց:

Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ Անին ծաղկեց իր քաղաքային և իր բարեկարգության ու առևտրի մեծ կենտրոն: 1044 թվականին գրավեցին բյուզանդացիները: 1064 թվականին Ալփ-Արսլանը գրավեց և ավերեց: 1072 թվականին Դիոգեն կայսեր կրած մեծ սպարապետության ժամանակ հետո սուլթանը Անին վաճառեց Շեղագյան մուսուլմանական դինաստիային, որն իշխեց այնտեղ (որոշ ընդմիջումներով) մինչև XII դարի վերջը: 1124 թվականին հայերը քաղաքը հանձնեցին վրաց Դավիթ II-ին, իսկ դարի վերջին Շեղագյանները վերջնականապես վերադարձին, և քաղաքը դարձավ Զաքարյանների կենտրոն: 1226 թվականին Զալալեդդինը ապարդյուն պաշարեց քաղաքը: 1236 թվականին մոնղոլները գրավեցին, բայց մի առժամանակ դեռ քաղաքը մնաց Զաքարյանների իշխանության տակ: Ըստ ավանդության՝ կործանվել է 1319 թվականի երկրաշարժից, սակայն Անիի անկման պատճառները մոնղոլա-թաթարական հարկային կողերումներն ու համաշխարհային կառավարման առևտրի ճանապարհների փոփոխությունն է եղել:

Մանուշևի մզկիթի վրա գտնվող իլխան Արուսայիդի պարսկերեն արձանագրությունը ցույց է տալիս այն ճիշդը, թեք մոնղոլներն անում էին քաղաքը կործանումից փրկելու համար. սակայն քաղաքն ապրում էր իր անկման շրջանը, և նրա լազմաթիվ ազգաբնակչությունը՝ առևտրականներից և արհեստավորներից բաղկացած, ջրվում էր հարևան և հեռավոր երկրները: (Տե՛ս՝ В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене ангийской мечети Мануче. СПб, 1911):

8. Արխագ: Միջին դարում Արխագների երկիր էր կոչվում այժմյան Արևմտյան Վրաստանը և Արխագիան՝ Քուրթայի մայրաքաղաքով, Սև ծովի եզերքում: Հայ և վրացի մատենագիրները այդ երկիրը կոչում են նաև Եգեր, բայց արաբական մատենագիրները նույնիսկ ամբողջ վրացական թագավորությունը շարունակում էին նախկինի պես անվանել Արխագիա: Խորենացուն վերագրված աշխարհագրության մեջ հիշատակվում է որպես «Ապխագ», հետագա հայ մատենագիրների մոտ՝ «Ալի-խագը», Թովմայի մոտ՝ «Ափհագաց աշխարհ»: X դարի վերջում Արխագաց թագավորությունը միացվեց վրաց Բագրատունյաց թագավորությանը:

9. Արաշտուխ: Տեղն անհայտ է. պետք է փնտրել այժմյան Թալիշի շրջանում:

10. Արուս քաղաքը պետք է նույնը լինի Ուֆսուսի հետ: Տե՛ս այդ անունը:

11. Արխտայն կամ Արխտան: Կատառնիայի գինվորական կենտրոնն էր: Պաշտպանում էր դեպի Կոմագեն տանող Տավրոսյան անցքերից կարևորագույնի՝ Հաղաթի անցքի մուտքը: Այդ լեռնանցքը Արխտանից գնում է դեպի Մարաշ կամ Գերմանիկ: (Ramsay, The hist. geogr. of Asia Minor, էջ 311):

Գտնվում է Ջայհանի վերին ավազանում: Հաճախ մի բառախաղով՝ «Ալ-Բուսան» էլ են կոչում («Պարտեղ» նշանակությամբ)՝ կանաչապատ շրջապատ ունե-նալու համար (Reclus, Nouv. geogr. univ., IX, L'Asie Ast., էջ 656):

Հուստինիանոսի երկրորդ բաժանման ժամանակ այս քաղաքը բնկնում էր Լուրորդ Հայքում (Հյուրշման, Հանդ. Ամս., 1904, էջ 390):

Ուռհայեցին գրում է. «Ապխասթա ի Ջահան դատոխ» (էջ 375), «Մայրաքաղաքն Ապխասթա» (էջ 519):

12. Տեսնել ծանոթագրությունը Ուռհայի մասին:

13. Աղբրեջան: Աղբրեջանի ուրույն լեզվի մասին ակնարկում է նաև Նասիրի Խոսրովը (XI դար) «Մեֆերեսթե»-ում, ասելով, թե 1043 թվականին Քավրիդում

կար մի հայտնի բանաստեղծ՝ Կաթրան Բարրիդի, որ լավ բանաստեղծություններ էր գրում. սակայն պարսկերեն լեզուն լավ չէր իմանում. թեև եկավ ինձ մոտ և Մանչիկի ու Դակիկի դիմանները բերեց և ինչ որ իրեն համար անհասկանալի էր՝ հարցրեց ինձնից, և ես նրան բացատրեցի, ու նա գրի առավ: Իր բանաստեղծություններից էլ ինձ կարդաց» (Սեֆերնամե, էջ 17):

14. Ան-Նեսավի պատմիչը, որ Զալալեզդինի պաշտօնական պատմագիրն էր, ընկերանում էր նրա բոլոր արշավանքներին և նրա պետության մեջ պետական քարտուղարի պաշտոն ստացավ, գրում է. «Երբ Զալալեզդինը ուղղվեց դեպի Աղբր-բեջան, մոտենալով այդ երկրին, Շարիֆ ալ-Մուլքի ձեռքով պատրաստված ստացվեցին Մարաղայի բնակիչների կողմից, որոնք հրավիրում էին նրան շտապ գալ իրենց քաղաքը և ազատել իրենց բոլոր ալն բռնություններից, որոնց զոհ էին դնում: Նրանք մեծապես տանջվում էին բռնակալների անարգություններից, քարձր պաշտոնյաների շարաշահություններից և վրացիների հարձակումներից: Երկիրը կառավարող աթաբեկի հեղինակությունը այն աստիճան տկարացած էր, որ նա անկարող էր հարգել տալ իրեն և Տեշե Վարստահաբությունները»:

Սուլթանը Մարաղայից անցավ Նախիջևան, պաշարեց Թավրիզը հիշքի 622 թվականին (13 հունվ.—31 դեկտ. 1225), որտեղի սուլթան Տուղրիլի աղբիկը հայտնեց, թե պատրաստ է հանձնելու քաղաքը պայմանով, որ իրեն թողնվի եռյլ՝ իրեն ավատ: Համաձայնություն ստանալուց հետո Թավրիզը անձնատուր եղավ:

Հայ պատմիչներից Վարդանը գրում է. «Իսկ ի վերանալ թուխ մերոյ ի չամարն վեց հարիւր յոթնասուն և չորս (մ. թ. 1225) երկոքին որդիքն հորագմն շահին, պարտեալ և նեղեալ ի թաթարացն, դան երկերիւր հազարու, որպէս ասեն. ընդ Աղլբարական երկիր» (Վարդան, էջ 143):

Օրբելյանը գրում է. նույն (հայոց 674) թվականին դնելով հորեղմ շահի արշավանքը, «Շալաթական եղևալ ի թաթարէն սուլտանն հորագմաց Զալալազդինն որդի հորագմշահին և դայ ընդ Պարսկաստան և անցեալ ընդ Ատրպատական մտան յաշխարհս Հայոց» (Օրբելյան, էջ 399):

Տե՛ս նաև Գանձակեցի, էջ 211:

15. Օմար իբն Խաթթար: Մուհամմադին հաջորդող խալիֆներից երկրորդը արաբական կայսրության հիմնադիրն է համարվում: Նա ձգավ նոր կրոնի գլխավոր տարածողը: Օմարի ժամանակ իսլամությունը դուրս եկավ Արաբիայի թերակղզուց և սկսեց տարածվել: Սպանվեց Կառույնով, Մուղիրու իրն Շուբայի գերի Աբու Լալվայի կողմից: Այս վերջինի մասին ոմանը ասում են, թե սլարսիկ էր, իսկ ուրիշները չլիստոնյա:

16. Ալ-Մուդիրա իբն Շուբա ալ-Թակաֆի: Անգրեական շրջանի իսլամական նշանավոր գործիչ էր: Պարսկերեն լեզվին ծանոթ լինելով, պեսպան ուղարկվեց Հագ-կերա III-ի մոտ: Մասնակցեց Հաբալային Միջագետքի արշավանքին: Օմար Խալիֆի կողմից ուղարկվեց Իրաք՝ Սաադ իրն Աբի Կակասին օգնելու համար, մասնակցեց Կադեսի ճակատամարտին (636), Բասրայի կառավարիչ կարգվեց, հետո՝ պաշտոնազրկվեց: Մասնակցեց Պարսկաստանի գրավման համար մղվող Նեհավենդի վճռական ճակատամարտին (612) և ավարտեց Ատրպատականի գրավումը հիշքի 22 թվականին (643):

Ասում են, թե սա է տվել Օմանի խալիֆին Ղուրանը վերջնականապես ձևավորելու զադափարը:

Ալու և Մուավիայի պայքարի ժամանակ նա միացավ Մուավիային. վերջինս գնահատելով նրա անկեղծությունը, նրան կարգեց Քուֆայի կառավարիչ:

17. Խուզարկում իրեն ալ-Յաման ալ-Արսի: Նախապես հարկահան նշանակվեց Իրաքում, հետո Օմար խալիֆը նրան նշանակեց Անդրտիգրիսյան երկրների կառավարիչ:

18. Օտրա իրեն Ֆարկատ առ-Սուլամի, նշանավոր զորավար էր: Մեծ դեր կատարեց Ասորեստանի գրավման դործում: Հետո նշանակվեց Ադրբեջանի կառավարիչ:

Օտրայի կնքած դաշինքը, ըստ Քարաբիի, պարունակում է արարական տիրապետության հաշտության պայմանների գլխավոր կետերն՝ իրենց առանձնահատկություններով:

Օտրան Բահրամ իրեն Ֆառուխզադի դիմադրությունը բնկնելուց հետո դրեց հետևյալ թուղթը:

«Հանուն աստուծու ամենազթասերի և ամենաողորմածի: Ահա վասիկ այս պայմանները շնորհեց Օտրա իրեն Ֆարկատը՝ Օմար իրեն խաթաբի կառավարիչը՝ Ադըրբեջանի ժողովրդին, նրա դաշտերի, լեռների, արոտատեղերի և ստրուկների վերաբերմամբ, ինչպես նաև կրոնավորների: Բոլոր բնակիչներին ապահովություն է տրվում նրանց կյանքի, գույքի, կրոնի և հաստատությունների համար, այն պայմանով, որ նրանցից ամեն մեկը ղլխահարկ վճարի ըստ իր կարողության, բացի երեխաներից, կանանցից և չքավորներից, որոնք աշխարհական ունեցվածք չունեն, և բացի կրոնավորներից, որոնք նույնպես աշխարհական գույքից զուրկ են: Այս արտոնությունները շնորհվում են թե երկրի բնիկ ժողովրդին, և թե նրանց հետ բնակվողներին: Նրանք պարտավոր են գիշեր և ցերեկ հյուրընկալել մուսուլման զորագնդերից անջատված զինվորներին և նրանց ուղեցույց լինել: Ով իր խաշինքը ժանտախտից կորցրեց տարվա ընթացքում, նա ազատ է մնում նույն տարվա հարկից: Ով մնում է երկրում, նա կվայելի սույն իրավունքները, իսկ ով կհեռանա, նրան ապահովություն կտրվի մինչև իրեն: Համար ապաստան դտնելը», հիշքի 18 թվականին (1640):

19. Վալիդի Աբու Աբդլլա Մուհամմադ իրեն Օմար, ծնված Մադինայում 747 թվականին: Նախապես ջոռենի վաճառական էր, բայց սնանկացավ և ստիպված եղավ հեռանալ հայրենի քաղաքից: Գնաց Բաղդադ, որտեղ Բարմաքյան Յահյա վելիբը նրան դառաճեց նշանակեց: Գրել է «Քիթաբ ալ-Մադադի» (Գիրք արշավանքների): Վալիդին մահացել է 823 թվականին:

20. Աբու Միսնաֆա, իսկ իրեն Յահյա: Գրել է 33 պիբե գլխավոր սնանկությունների և պատմական դեպքերի մասին: Նրա երկերը գլխավորապես նվիրված են Իրաքի դրամանր և արժանահավատ տվյալներ և պարունակել այդ շրջանի մասին: Իր գրքերից օգտվել են հետագայ պատմագիրները: Մահացել է 774 թվականին:

21. Աջադ իրեն ալ-Կալիս ալ-Քինդին Բանի Քինդի ցեղապետն էր, Մուհամմադի հակառակորդներից: 633 թվականին ապստամբեց Հադրամավդում: Սկզբում Ալու Կուդմնակիցն էր ընդդեմ Մուավիայի, բայց հետո դավեց և այս վերջինի կողմնացավ: Հայաստանի կառավարիչ կարգվեց ըստ Բելադորու և իրեն Ֆակիհի տված տեղեկության՝ Օթմանի խալիֆայության ժամանակ:

22. Ալ-Մադալնի, Աբու-Հասան Ալի (753—845), ունի մեծարժեք աշխատություններ, որոնք շնայած կորած են, բայց լայնորեն օգտագործվել են Բելադորի և Քարաբիի կողմից: Գրել է «Քիթաբ ալ-Մադադի» (Գիրք արշավանքների) և «Քարիխ

ալ-իուլաֆա» (իսլիֆաների պատմություն): Գրել է նաև դրքեր նշանավոր կանան և մասին և բազմաթիվ անեկդոտներ:

23. Օրման իբն Աֆան, Մուսուլմանական Երրորդ իսլիֆը (644—656) պատկանում էր Մեքքայի մեծ ցեղախմբի՝ Օմայաններին:

Սա շարունակեց Օմարի քաղաքականությունը, բայց շուտով մեծ դժգոհություն առաջացրեց իր ֆինանսական խնայողությունների պատճառով, որով մեծ զորականների ռոճիկը նվազեցրեց և իր դեմ հանեց զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, դժգոհություն պատճառեց նաև կրոնի քարոզիչներին, որովհետև չնչին գոյություն ունեցող զուրանները ու հաստատեց պաշտոնական նոր Ղուրան և այլպիսով ամրաստանվեց որպես մարգարեի խոսքերը խնդաթյուրող, թշնամացրեց հայտնի պորականներին և կառավարիչներին, որովհետև շատերին պաշտոնազրկելով՝ իր ազդականներին էր պաշտոնի նշանակում: Օրմանը քաջալերեց արշավանքները Հայաստան, ինչպես նաև Պարսկաստանը նրա ժամանակ էր, որ լրիվ կերպով դրավել: Սղափաչների ձեռնարկեց Հյուսիսային Աֆրիկայում և Փոքր Ասիայում: Սպանվեց 656 թվականի հունիսին:

24. Ալիի իբն Օկբա: Ըստ Թաբարիի՝ հիշքի 24 թվականին (7 նոյ., 644—27 հոկտ. 645) Օկբան իսլամացրեց կրեց Ադրբեջանի բնակիչների հետ, 800 հազար ռիֆհմ վճարելու պայմանով, համաձայն Հոգայֆա իբն Յամանու հետ հիշքի 22 թվականին կնքված պայմանագրի:

25. Ադանա: Կոչված է «Անտիոքիա առ Սարոսի» ի պատիվ Անտիոքոսի, իսկ «Մաքսիմյան Ադանան» ԱΔΑΝΕΩΝ ի պատիվ Մաքսիմիանոս կայսեր:

V դարի երկրորդ կեսին ավան կամ գյուղական էր, VI դարում Հուստինիանոսը նորոգեց քաղաքը և կառուցեց կամուրջը: Ադանան մասամբ վերաշինվեց 758 թվականին՝ ալ-Մանսուր իսլիֆի կողմից և դարձավ լավ ամրացրած ու բազմաբնակ վայր: Բերդը գտնվում էր գետի արևելյան ափի վրա և քաղաքին միացված էր միակամար կամուրջով, ինչպես Յակուտն է ասում: Իսկ քաղաքը պաշտպանված էր պարսպով շրջապատված խրամով: Ուներ ութ դռներ: Քաղաքը գտնվում է Սալհան (Սարոս) գետի ափին: Մասից այս կողմ է գտնվում Հուստինիանոսի օրով կառուցված կամուրջը, որը 743 թվականին վերաշինվեց ու կոչվեց Քալիս ալ-Ալիիդ», Օմայան իսլիֆի անունով: Այդ կամուրջը կրկին վերանորոգվեց Մուսասիմ իսլիֆի ժամանակ՝ 840 թվականին:

X դարում Իսթախրին ասում է, թե Ադանան բարգավաճ է և կիսով չափ փոքր բան Մսիսը: Նույնը վկայում է նաև Իբն Հավկալը:

Երբ խաչակիրները անցան Կիլիկիայից, Ադանան գտնվում էր Հեթումյան տան հիմնադիր և Համբրոնի տեր ասպետ Օշինի իշխանության տակ: Բյուզանդիային մատուցած ծառայությունների փոխարեն Կոմնենոս կայսրը, իբր վարձատրություն, Օշինին նշանակել էր Կիլիկիայի ստրատոպեդարխ: 1097 թվականի սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսներին Ադանան և Մսիսը միաժամանակ զրավեց Տանկրետը, հետո խաչակիրների ձեռքից զրավեց պարոն Լեոնը, երբ Դաշտային Կիլիկիան միացրեց Ռուբինյան նորակազմ իշխանությանը:

Կիլիկիայի թագավորության սկզբնական շրջանում Ադանան երկրորդական կարգի քաղաքներից էր (Ալիշան, Սիսուան, էջ 258), բայց հետդհետև ավելի կարևորություն ստացավ քաղաքական և կրոնական տեսակետից: Թագավորները այնտեղ բնակություն հաստատեցին: Իզրիսին* (XII դար) ասում է, թե Թորոս II-ի ժամանակ քաղաքը ծաղկած էր արհեստներով և վաճառականությամբ:

* Գրել է «Թիֆլիս» (ազնոքություններ):

Արու-յ-Ֆիդան իր աշխարհագրութիւան մեջ գրում է. «Ահմադ ալ-Քասիրը մեղ տեղեկացնում է, թէ Աղանան, ինչպէս և Տարսոնը, կառուցել է Հարուն ար-Ռաշիդը, իմ կողմից ավելացնեմ, որ այսօր քաղաքը գտնվում է հայերի ձեռքում: Համա-Աայն իրն չավելայի, այդ քաղաքը գտնվում է բարերեր և բարդավաճ երկրի մեջ, նրա մեծութիւնը Մսիսի կեսի չափ է, և կառուցված է Սայհան գետի ափին: Այդ գետի վրա կառուցված կամուրջը հրաշալի, շատ երկար և ամուր շինութիւնն է: Ահանայի հետվորութիւնը Մսիսից 12 մղոնաչափ է միայն, իսկ Տարսոնից՝ 18 մղոնաչափ»:

26. Արու Սուլայմի: Մահմանդլիային զորագնդերի հրամանատարութիւնը և նահանգների վարչութիւնը հանձնվում էր միշտ արար գինվորականներին Առաջին անգամ Հարուն խալիֆը եղավ, որ այդ պատասխանատու պաշտոնի վրա դրեց մի թուրք զորականի՝ Աբու Սուլայմուն:

27. Ահմադ իբն ապ-Խալիլ աս-Սաբախսին ծնվել է Խորասանում և ծանոթ է ավելի «Տիմիզ ալ-Քիդի» մականունով: Նրա գրվածները կորած են, նա Աբուս-յան ալ-Մոտադիդ Եիլլա խալիֆի (892—902) ուսուցիչն է եղել: Իրեն հաղորդված մի գաղտնիք հրապարակած լինելու հանցանքով բանտարկվեց և մահվան դատապարտվեց 899 թվականին:

28. Առան: Պարսկները և վրացիները կոչում են Ռան, հայերը՝ Աղվանք: Աղվանից երկիրը գրավում էր Կուրի հովիտը՝ մինչև գետի խառնարանը Արաքսի հետ, այնուհետև՝ Հյուսիսից մեծ Կովկասյան չեռնաշղթան, մինչև Արաքս գետի ներքին հոսանքը:

Աղվանից պատմիչը Մոզսես Կաղանկատուացին նկարագրում է իր երկիրը բնական գեղեցկութիւններով և բուսական ու կենդանական հարստութիւններով (Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից)։

Աղվաններն ունեցել են իրենց առանձին թագավորութիւնը՝ «Առանշահիկ» կոչված գինաստիայի գլխավորութեամբ: VI դարից «Միհրապետ» կոչված ֆեոդալական տոհմը անցավ իշխանութեան գլուխ: Թվում է, որ սրանց Բրանշահիկ կամ Առանշահիկ կոչված իշխանութեան սահմանը ավելի սեղմ էր, քան նախնիների տարածութիւնը, սահմանադրապես արաբական տիրապետութեան շրջանում: Այս «Միհրապետ» գինաստիայի վերջին իշխան Վարազ Տրդատին սպանեց իր ազգական Առաքելը 822—823 թվականներին, Մուսաթիմի (833—842) իշխանութեան ժամանակ Աֆշին Եստիպանը պարտութիւն կրեց Սահլ Սմբատյանից, որը տիրացավ Առանին: Մի բանի տարի անց սույն Սահլը ծառայութիւն մատուցեց Աֆշինին՝ ձերբակալելով Բարեկին, և խալիֆը, իբրեւ վարձատրութիւն, նրան նշանակեց Առանի պատրիկ: Հետագայում, երբ Աղվանքն ընկավ մուսուլման էմիրների ձեռքը, «Բրանշահ» տիտղոսը կրեցին Շամախու և Բաքվի մեջ բնկած երկրամասի տերերը: Ավելի ուշ Շեղագյան գինաստիան տիրացավ Առանի իշխանութեան մի մասին և Գանձակը դարձրեց մայրաքաղաք: Նախկին մայրաքաղաք Պարտավը Յակուտի ժամանակ կառնորութիւն չունեցող մի վայր էր:

29. Արեւել: Սեպագիր արձանագրութիւնների մեջ АТЗАСКУ, հուլիների մոտ АТСИССА, գտնվում է Տուրուրեան նահանգում և ըստ Հովհաննես կաթողիկոսի՝ Աղիովիտ կամ Աղվոյ հովիտ գտնվում: Վանա լճի հյուսիս-արեւմտյան կողմը:

Դեռ 775 թվականից հետո արար բնակչութիւն հաստատվեց այնտեղ, ինչպէս և եւթնութ ու Մանաղկերտում: X դարի վերջից մտնում է Արծրունյաց թագավորութեան սահմանների մեջ, իսկ XI դարի սկզբում քաղաքը գտնվում էր Մովսէսյան

ամիր-նասրի իշխանությունն առկա, 1954 թվականին քաղաքայինները հանձնվեցին Տուրքիո Բեկին: (Ուոհաուդի, էջ 140):

XII դարի երկրորդ կեսին ալիսեղ տիրում էր Սուլեմանի թուրք՝ Ամիր Միրանը, որը «աէր էր բաղում քաղաքացի և դաւաճաց իւրաքայ, Արճիշոյ, Մշոյ, Տոգատափայ և Մանձկերտոյ» (Գրիգոր Նրեց, էջ 542):

Արճեշ քաղաքը անցաւ դարի կեսին Վանա լճի ջրերի տակն անցավ, ծովախորշի ակին մինչև այժմ էլ մնում է քաղաքի ավերակների մի մասը: Անրեդհատ պատերազմների և Վանա լճի մակերևույթի աստիճանական բարձրացման հետևանքով ավերվեց և ջրի տակն անցավ նաև բերդաքաղաքը, որի տեղը հիմնվեց ալթմ-յան Ականց քաղաքը, որը գտնվում է ոչ թե ծովափին, այլ ծովից մի քիչ դեպի հյուսիս:

30. Արդարիկ կամ Արդավիկ: Հնագույն հայ մատենագիրները չեն հիշատակում: Ղեկնորը գրում է «Արտավեստ», Հովհաննէս կաթողիկոսը՝ «Արտավիկ», արարներին այս վերջին ձևով է ծանոթ:

Արտավիկի մաս է գտնվում Սափալան դաղաթը, որը հանդած Նրարոփ է և ամբողջ Արեւելյան Աղբրեջանի ամենաբարձր գագաթն է հաշվվում: Քաղաքը գտնվում է բոլորածե տափաստանում, ամեն կողմից լեռներով շրջապատված: Էստ ավանդության, Սասանյան Պերոզ թագավորն է կառուցել այն, և կոչվել է Բասան (կամ Արասան) Դիրուզ կամ Պերոզակերտ: Կլիմայի լավության պատճառով պարսից թագավորների ամառանոցն էր:

Սմայանների ժամանակ Արդաբիլը եղավ Աղբրեջանի մայրաքաղաք, և պահակազորը Մաքադաից փոխադրվեց ալիսեղ: Ուշ Աբբասյանների ժամանակ Աղբրեջանի մայրաքաղաքը դարձավ Թավրիզը:

31. Արտաշատ: Լատիներեն Artaxat, Այրարատ նահանգում Արտաշատյան և Արշակունյաց գիւնաստիանների ժամանակ եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Քաղաքական և կրոնական կենտրոն լինելուց բացի, Արտաշատը արհեստի և առևտրի կենտրոն էր միջադարձին նշանակությունը: Գտնվելով այն ուսմանուկեռի վրա, որից այն կողմ հումայեցի վաճառականներին արգելված էր անցնել, յաղաքը արևելքի և արևմտքի փոխանակության կենտրոն դարձավ:

Արարական արշավանքների ժամանակ հիշատակվում է քաղաքը: Թելադորին կոչում է «Կիրմիդի ավան», «Կարյաթ ալ-Կիրմիդ», որովհետև այնտեղ «կիրմիդ» կոչված միջատից (որդան-կարմիր) ստացված կարմիր ներկով կերպասներ էին ներկում:

Պարսկերեն լեզվով «քիրմ» նշանակում է որդ, որով գույնի անունը առաջ է եկել որդի անունից: Թուրքերեն «քրմդի» նշանակում է կարմիր, ֆրանսերեն Cramoisi:

32. Հարիո իրն Մաւլամա: Մնվել է Մերքայում և եղել Մուսվիս խալիֆի գործականներից: Այս խալիֆի ժամանակ նա ղեկավարել է Փոքր Միսայի և Հայաստանի վրա կատարված արշավանքները: Հայաստանի գրավումը վերագրում են նրան: Կոչվում է նաև Հարիր ար-Ռումի: Մահացել է մոտ 55 տարեկան հասակում՝ Մուսվիսի խալիֆայության (661—680) ժամանակ, սուրբ թվականը հայտնի չէ:

36. Երզնկա: Հնում բուն անունը եղել է «Ենրիդ», ինչպես հիշվում է Ագաթանգեղոսի մոտ, Եկեղեցաց գավառում՝ Բարձր Հայքի նահանգում: Հին մատենագիրները հիշատակում են որպես գյուղ կամ ավան: Բառը հետադարձում աղավաղվելով դարձավ Երզնկա, իսկ արաբների և թուրքերի մոտ՝ Արզինջան:

Նրզնկան հին Հայաստանի հեթանոսական կարևոր անտրոններից էր, որտեղ գտնվում էր Անահիտի կամ Արտեմիդի հուշակավոր մեհյանը:

1230 թվականին քաղաքի պարիսպների առաջ Ջալալեդդինը պարտություն կրեց սելջուկյան Ալաշկղղին Քաջբոբայի և էյուրյան ալ-Աշրաֆ սուլթանի միացյալ ուժերից:

1243 թվականին թաթարները գրավեցին Նրզնկան և բնակիչներին անխնա կոտորեցին, գիմադրություն ցույց տալու համար:

Մուստավֆին գրում է, որ Նրզնկայի պարիսպները նորոգեց սելջուկյան սուլթան Ալաշկղղին Քաջբոբայը XIII դարի վերջին: Իրն Բատուտան, որ 1333 թվականին այցելել է այնտեղ, հայտնում է, որ բնակիչ թուրքերն էլ հաչերեն էին խոսում: Նույն հեղինակը «Հաճֆաթ աննազար» գրքում ասում է, թե Նրզնկայի բնակիչների մեծամասնությունը հայեր են: Քաղաքն ունի ճուշ շուկաներ, այնտեղ գործում են գեղեցիկ կերպասներ:

Աբու-լ-Ֆիդան աշխարհագրության գրքում գրում է. «Քաղաք է Հայաստանում: Ըստ իրն Սալիդի, Արզանքանը գետնաղված է Սվադի և էրզրումի մեջտեղ, երկու քաղաքներից 40-ապան փարսախ հեռավորության վրա: Այն ճանապարհը, որը էրզրումից գետի Նրզնկա է սանում, ամբողջ երկայնքով անցնում է մարգագետինների և լավ մշակված դաշտերի միջով:

34. Արզն: Արգիշտիի արձանագրությունների մեջ հիշված է Azani, հունարեն կան աղբյուրներում՝ Arzanene, հորենացին հիշատակում է իր պատմության մեջ Արձն ձևով (հորենացի, Պատմություն, գիրք Բ... 1):

Հետագա պատմագիրները գրում են Արզն (Ասողիկ, էջ 36, Թովմա, էջ 29) «Արզն Աղձնեաց»:

Հիշատակված ենք գտնում նաև «Աղձն» ձևով: Ասորական «Արզուն» ձևով հանդիպում ենք Միխայիլ Ասորու թարգմանության մեջ (էջ 255), իսկ «Ազրուն» ձևով տալիս են Ասողիկը (էջ 195) և Ուռհայեցին (էջ 70): Արաբները կոչում են «Արզան»: Բնվում է Սղերդի և Մուֆարղնի մեջտեղ այս վերջինից 7 փարսախ (24 մղոն) հեռավորության վրա:

Արաբական արշավանքների ժամանակ հիշքի 20 թվականին (641) իյադ իրն Ղանմը նվաճեց Արզնը և ըստ Բելադորու, խաղաղություն կնքեց Ուռհայի պալատանների հիման վրա: Այս քաղաքը արաբների ուղղակի տիրապետության ենթարկվեց և մասը կազմեց Ջաղիրայի ղեկավարական շրջանի մասը, կազմելով դարձալ Շաբյանի ամիրանների կալվածք: IX դարի կեսին նրանց Մուսա իբն Զորարա իշխանը միացավ հայոց Բագրատ իշխանի և Աշոտ Արծրունու հետ՝ ընդդեմ խալիֆի, և մասնակից եղավ Փուսուֆ ոստիկանի սպանության գործին:

Իսթախրին (X դար) վայրը անվանում է անպարիսպ քաղաք, որի արևմտյան կողմի վրա կա մի հույակապ ամրոց:

X դարից սկսած Սալֆի ալ-Դաուլան բնակություն հաստատեց այնտեղ, քայքայեց ինքը և եղբայրը՝ Նասր ալ-Դաուլան Միջագետքում գրաված էին քաղաքական հետապնդումներով, բյուզանդացիները արշավեցին և ավերեցին այն: Սակայն XI դարում Նասիրի խոսքով, որ այցելեց 1046 թվականին, գրում է. «Հասանք Արզն, բազմամարդ և ծաղկյալ քաղաքը: Այնտեղ կտեսնվեն հստակ ջրեր, պարտեզներ, պեղեցիկ ծառեր և լի առատ շուկաներ» (Սեֆերնամե, էջ 23):

Թվում է, թե քաղաքը լիովին վերականգնվեց, որովհետև Մուստաֆին (XIV դար), որ ճամփորդել է այնտեղ, նկարագրում է դարձյալ որպես ծաղկյալ մի վայր:

Այժմ Հաղրու քաղաքի մոտ ավերակ վայր է:

35. Երգրում: Հայկական աղբյուրների Կարնոյ քաղաքն է: Սելջուկյանների կողմից Արղն (Արծն) վաճառաշահ քաղաքի ավերումից հետո, բնակիչները գաղթեցին Կարնո ամուր քաղաքը և այն կոչեցին իրենց նախկին քաղաքի անունով՝ Արղն: Եվ որովհետև բյուզանդական հողի վրա էր, նախկինից զանազանելու համար կոչվեց հույների Արղն՝ «Արզն ար-Ռում»:

Էրզրումի սուլթանությունը կազմվեց 1192 թվականին և գոյություն ունեցավ մինչև 1230 թվականը: Էրզրումը կազմեց մի անկախ սելջուկյան իշխանություն՝ Տուղրիլ շահի իշխանության ներքո: Տուղրիլ շահի որդին, Մուղկադդիներ իր հոր արտոնություններ քրիստոնյա դարձավ և ամուսնացավ Վրաստանի Գեորգի III թագավորի քրոջ՝ Ռուզուգանի հետ՝ Փիզ Մալիք տնվամբ, որը իշխեց 1223—1237 թվականներին:

36. Արշակ: Հափանաբար դտնվել է այժմ Արշակ կոչվող շրջանում (Մահալ), Արտաբիլ քաղաքից հյուսիս:

37. Ուրմիա: Ուրմ կամ Ուրմիզդպերում:

Ուրմիան գրավեց Սադակա իրն Ալի զորավարը, կամ ըստ ոմանց՝ Ոտրա իրն Ֆարկատը 640 թվականին:

IX դարի հեղինակներ Իսթախրին և Իբն Հավկալը Ուրմիային տալիս են երբորդ տեղը Ադրբեջանյան թագարների մեջ՝ Արդաբիլից և Մարաղայից հետո և գոյում են նրա առողջարար կլիման, ջուրը և պողառատությունը: Մուկադդասին աշխոնում է, որ Ուրմիան կառավարվում էր Դվինից:

953 թվականին, Դալլամյան տիրապետության շրջանում, զավառը կառավարում էր Ջաստան իրն Շարմադանը, իր իշխանության նեցուկ ունենալով Հասրանի կոչված բրդերին:

Սելջուկյանների ժամանակ պատկանում էր Մելիք շահի որդի Մուհամմադի որդի Մասուդին, իսկ 1149 թվականին՝ Մասուդի եղբոր որդի Մելիք Մուհամմադին: 1189 թվականին սելջուկյան Տուղրիլն էր տիրում: 1206 թվականին Թավրիզի աթաբեկ Արուրսարը Ուրմիան իբր ավառ շնորհեց Մարաղայի աթաբեկ Ալայադդինին: Երբ Յակուտը այցելեց 1220—1221 թվականներին՝ էլտկուզ ուղբեկ իրն Բահլավանն էր կառավարում:

Երբ Ջալալեդդինը զրավեց Ադրբեջանը, Ուրմիա, Սալմաստ և հոյ քաղաքները դարձան ուզբեկի կնոջ (որը ամուսնացավ Ջալալեդդինի հետ) անձնական կալվածները:

Հայկական աղբյուրներում կոչվում է Ուրմի, զանազան առիթներով հիշատակված է Յալամուրբում:

38. Ուզբեկ, Մուհամմադ Բահլավան իրն Ելտկուզը Ադրբեջանի մեք և վերջին տիրակեր եղավ (1210—1225): Նստում էր Թավրիզում: Երբ թաթարները 1220 թվականին մոտեցան Թավրիզին, Ուզբեկը նրանց հարկ վճարեց: Աաջորդ տարին նրանք կրկին առաջացան Թավրիզի վրա: Այս անգամ Ուզբեկը քաշվեց Ադրբեջան: Նա տիրում էր ամբողջ Ադրբեջանին և Աղվանքին, բայց ինչպես ասում է Իբն ալ-Աթիրը, նա խիստ թույլ գտնվեց Երկրի կառավարության և պաշտպանության գործում:

Երբ Ջալալեդդինը գտնվում էր Վրաստանում, իր բացակայությամբ Թավրիզում փորձ կատարվեց Ուզբեկին իշխանության գլուխ վերադարձնելու, բայց Ջալալեդդինը շուտով հասավ և Աթաբեկին պատժեց:

Ուզբեկը մեռավ 1225 թվականին:

39. Արար հեղինակներու «Արմինիա» աշխարհագրական անունը գործ էին ածում՝ տալով նրան նոր բովանդակություն։ Նրանք Արմինիայի մեջ են մտցնում այն ամբողջ երկրամասը, որը գտնվում է Կասպից ծովի ու Դուրի միջև և Կովկասյան լեռնային մարզերը՝ մինչև Դարբանդ։ Արաբների աշխարհագրական բաժրու-նումը Հայաստանի մասին ունի լուկ վարչական հիմք, որովհետև Հայաստանի և Արմինիա անվան տակ ճանաչված մյուս երկրամասերը գտնվում էին մի կառավար-չի իշխանության ներքո և կազմում վարչական մի քնդարձակ միավոր։

Արմինիա բաժնում հիշատակված տեղանունները կարելի է ճշտել հետևյալ ձևով։

Կարակ լեռներ—Կովկասյան լեռներ։ «Յամուրս լերայց Կապիկու» (Կսդանկ, էջ 130)։ Բառը ստուգաբանվում է պարսկերենով كاپك Կամ Ծ Գ Գ, առիթնրն Կար Կամ Կաֆ լեռ։ Եղիշեն էլ հիշատակում է «յամուրս լերանց Կապկուհի» (Գ. լեղանակ)։ Սերևոսի մոտ ամինչև ցլեառն մեծ Կապկույ» (էջ 12)։ Նույն Սերևոսի մոտ (էջ 241) կա նաև հունաձև հնչմամբ՝ «Կակասս»։ Ղևոնդի և Ասողիկի մոտ ար-դեն հանդիպում ենք «Կովկաս» ձևին։

Բասֆուրջան—Վասպուրական։

Սարաջ Թայր — Շիրակ և Տայր

Կաքալա — Կուզաղակ (բաղար Աղվանքում)

Կաֆիզան — Քապբեջան

Դուրդուկիա — Դուրձուկ

Ֆիրուզ Կուրազ — Պերոդասլատ

Սամալի — Սամցխե

Վայսի բերդ — Վայոց Ձոր

Փիլաբ — Շնհեր

Ցակուտի աննարկությունը Հայաստանի բաժանումներին մասին՝ «ամալ ասում են» խոսքերով, վերաբերում է հետևյալ հեղինակներին։

Արմինիան բաժանում են երեք մասի՝ Ցակուրին «Քիտար ալ Բուլղանի» մեջ հետևյալ կերպ է բաժանում.

I մասը պարունակում է հետևյալ բաղաբները. Դարիլ, Կալիկալա, Խլաթ, Շիմ-շաթ, Սալադ։ II մասը պարունակում է. Պարտավ, Բալլական, Կարալա Կար ալ-Արվար քաղաքները։ III մասը պարունակում է Զուրջան, Թիֆլիս, Մեղջիթ Զիլկար-նայն քաղաքները։

Ահմադ իրն Արի Ցակուրը, Արու-լ-Ֆիդայի, հետևյալ ձևով է բաժանում.

I մասը պարունակում է Կալիկալա, Խլաթ, Շիմշաթ և այդ քաղաքները շրջա-պատող հողամասերը։ II մասը պարունակում է Զուրջանը, Թիֆլիսը, Բալլականը և որանց շրջակա հողերը։ III մասը պարունակում է Պարտավը, Բալլականը և Բար ալ-Արվարը։

Բելազորին Արմինիան բաժանում է չորս մասի.

I մասը պարունակում է Սյունիքը, Աղվանքը և Արևելյան Անդրկովկասը մինչև Կասպից ծով. գրա մեջ են Սիսակահր, Շիրվանը. Բալլականը և Պարտավը։

II մասը պարունակում է Վրաստանն ու Արևմտյան Անդրկովկասը մինչև Սև ծով՝ ներառյալ Կոդրիսը և Կադիկան։

III մասը պարունակում է Վասպուրականը, Դվինը, Շիրակը, Բաղրևադը (այդ թվում նաև Նախիջևանը)։

II՝ մասը պարունակում է Շիմշաթը, Կալիկական, Խաթը, Արձնը, Բաշունայ-սը, ալսինը՝ Արևմտյան Հայաստանը:

Իրն հարգադրեն Արմինիան բաժանում է հետևյալ չորս մասերի.

I Թիֆլիսի և Կասպից ծովի միջև գտնվող երկրները,

II Թիֆլիսից դեպի Սև ծով ձգվող երկրները, այդ թվում Լադիկան և Կոդքիսը,

III Արարսի հովիտն և Կասպուրականը,

IV Վանա շրջանը և Եփրատյան գավառները:

Նա բացառող ներպով Արմինիայի մաս է համարում Դարբանդը, Բալանջարը, Կովկասյան անցքերը, Նանսրքը, Ալանների ու Աբխազների երկրները և այլն: Արմինիայի չորս մասի բաժանումը արարները վերցրել են բյուզանդական վարչական բաժանումից, բայց այդ բաժանմանը տարբեր հեղինակներ տալիս են տարբեր բովանդակություն:

Արմինիան երկու մասի բաժանողներն են իրն Հավկաթն ու Իդրիսին:

I—Ներքին Հայաստանը (Արմինիա Դախլա)—Դվին, Նախիջևան և Կարին բաղաժները պարունակող, և

II—Արտաքին Հայաստանը (Արմինիա Խարիջա)—Բերկրի, Խաթ, Ուտան և Արձն թաղաքները պարունակող:

Այս վերջին հեղինակների մոտ, ալսպիսով, «Արմինիա» և Հայաստան հասկացությունները նույնիմաստ են:

Դարգմանը գտնվում էր Աղվանքի Ուտիք գավառում, բոտ Խորենացուն վերադրված աշխարհագրության: Հաճախ հիշատակված է պատմիչներից «Դարգմանաց ծով»: Ներկայիս ավերակ է նրա բերդը, որը Բելադորին հիշատակում է «Կալսաթ ալ-Հարգման» (Ամրոցի Գարգմանա): Իշխանը կոչվում էր «Իշխան Դարգմանա»:

40. Կավաթ՝ Պերոդի որդին՝ թագավորեց 438 թվականին: Պատերազմ հայտարարեց հույներին դեմ, ու 503 թվականին զորակց Կարինը և Ամիդը, բայց հոների արշավանքների ստիպման տակ թողեց իր զորավորները և հաշտություն կնքեց հույների հետ: Բավական հետո, 525 թվականին պատճառ բռնելով, որ հույները ամրացնում են Դարան և Բիրան ու ուրիշ վայրեր՝ Եփրատի վրա, վերսկսեց պատերազմը, որը շարունակվեց փոփոխակի հաջողություններով: Մեռավ 531 թվականին:

41. Անուշիրվան: Կավաթի որդին՝ Խուրով I-ը, որ իր հպատակներից անվանվեց «Անուշակ Ռավան» (Անմահ հոգի) և «Դասգար» (արդար): Դահաժառանգ արշավեց 513 թվականից: Նրա մասին պարսկական ու արաբական դրականությունը ավանդական ու պատմական խառն հիշողություններով լիքն են: Նա ամրացրեց Կասպից ծովի վրա Դարբանդի կիրճը, ինչպես և Դարբայի կիրճը կամ Ալանաց գոտի: Ուրիշ ամրություններով փակեց Զուրջանի կամ Հիրկանիայի մուտքը: Խոսքովը հաջող արշավանքներ կատարեց մինչև Անդրոսյան երկրները և Արաբիա: Նա պարտվեց հույներից Մալաթիայում և փախուստի գիժելով հաղիվ կարողացավ կյանքն ազատել: Մեռավ 529 թվականին:

42. Գուրանյանները: Ալսպես են կոչում արաբ մատենագիրները այժմյան Դադստանի անդիական Ղուչ-սուռ տեղանքների շրջանում ապրող Դիլույ ցեղը, որը ռահմանակից էր Կախեթին և անմիջական շփման մեջ էր Ալազանի հովտի հետ, որտեղից արարներն արշավում էին դեպի Դիլույների երկիրը:

43. Սուղդարիլ: Թիֆլիսի դիմաց Կուրի ձախ ափի վրա, հետագայում մոտացված վայր: Այդ թաղաքը հիշվում է վրացական աղբյուրներում (Քարթլիս-Յիսվրե-րա) Սահի ու Դարիլ տեղան տակ: Ներկայիս Հավրար թաղամասում է:

«Թաբարիի տարեգրությունների մեջ, Բուդայի արշավանքների առթիվ հիշատակված է, որ Թիֆլիսի դեմ Իսհակ ամիրայի վրա կատարված հարձակման ժամանակ, Բուդան կանգնած էր Կուրի արևելյան ափում մի բլրի վրա՝ Սուզգարիի կողմը, իր զորականների՝ Զիրարի և Արլարբասի հարձակումը դիմելու համար» (V. Minorsky, Transcaucasia, էջ 58—59, Extrait du Journal Asiatique, Juillet-Sept., 1930, Paris).

44. Շամշոյլդի կամ Սամշոյլդե, կամ Շամշուդե Ամրոց է վրաստանում. վրացական լեզվով «Սամշուիդե» նշանակում է «երեք աղեղ» (Հյուբըման, Հին հայոց տեղւոյ անուններ, Հանդէս Ամսօրեայ, 1907, էջ 60)։

Թովման հիշատակում է. «Բերդն Շամշուդա» (էջ 285)։ Վրաց Դավիթ թագավորը տվեց այն Իվանե Օրբելյանին (Օրբելևան, էջ 379)։

45. Շահրուզը բերդը—Սահապունի կամ Շահապոնք։ Այժմ Շահբուզ, նախնական քաղաքից դեպի արևելք, համանուն շրջանի կենտրոն։ Միջին դարերում հրդարակված էր իր անառիկությամբ։

46. X դարում կա՛ն երկու Ալ-Իսպահանիներ։

Արու Աբդալլա Համզա իբն ալ-Հասան Ալ-Իսֆահանին, որը ծանոթ է առհասարակ Համզա անվամբ։ Մնվել է X դարի սկզբին և մահացել նույն քաղաքում, 917 թվականին։ Եղև է բանասեր և պատմաբան։ Իր «Տարեգրություններից» օգտվել են հետագա պատմագիրները։ Բայց նա ավելի բանասեր էր և այդ հանգամանքով էլ համբավ է ստացել։ Լինելով ծագումով պարսիկ, իր բոլոր գործերի մեջ նա ավելի կարեկրություն է տալիս պարսկական նյութերին։ Իր «Տարեգրությունները» հրատարակվել են Ու. Պետերբուրգում, լատիներեն թարգմանությամբ, (Gottwaldt-ի կողմից)։ Ունի նաև առականների մի գիրք։

Արուլ Ֆարաջ ալ-Իսֆահանի. Ալի իբն Հուսայն, Մնվել է Իսպահանում 897 թվականին և մեռել 967 թվականին։ Գրել է «Քիթաբ ալ-Աղանի» (երգերի գիրք)։ Ինչ ու նոր բաղձաթիվ բանաստեղծություններ է հավաքել, կենսագրական մանրամասնություններ և անեկդոտներ է պատմում իր ժամանակի մարդկանց մասին։ Սա մի հարուստ աղբյուր է արաբական հասարակական կյանքի ուսումնասիրության համար։

47. Արվախ բերդը Զավադանում։ Վակիդըն հիշատակում է «արիյավաս» անվամբ «Միջագետքի և Հայաստանի զրավման» զրքում։ Այժմ «Արվահ չայլասի» կոչված վայրն է Մոկրում։ Անցյալում հիշատակված է նաև Գևորգ Կիպրացու մոտ՝ «Արիվախուն» (Honigmann, էջ 30)։

48. Սպիտրուզ, Սապիդ Ռուդ, հների Ամարտուսը, ոչի երկու անգամ վրա բնակվում էին Մառդիրը։ Հուդուդ ալ Ալամում «Սպիտուդ—բխում է փոքր Մասիս (Հավեր ես) լեռից, Հայաստանում, հոսում է դեպի արևմուտք և Գիլանում երկու մասի բաժանվելով թափվում է Խաղարաց ծովը» (էջ 116)։

49. Ասպիրան, պետք է լինի հավանաբար Սպերը, Բարձր Հայր նահանգում Բաղրատունիների կալվածք։

50. Ոստան, հասարակ իմաստով Ոստան բառը նշանակում է Արշակունյալ արքունի տան սնուցումներից մեկին պատկանող քաղաք։ Թագավորության կործանումից հետո այդ բառով նշանակվեց Դվին մայրաքաղաքը։ Հետագայում Ոստան անունը զործածվեց մայրաքաղաքի իմաստով՝ մեծ նախարարական տների աթոռանիստ քաղաքների համար։

Ոստանը, իբրև հատուկ անուն, վանա լճի հարավակողմը գտնվող յոթը բերդաքաղաքներից մեկն է և ընկած է Աղթամար կղզու դիմաց՝ ծովի ափին։ Ռշտունյաց

գավառի մասն է կազմում և կոչվել է «Ոստանն Ռշտունեաց»։ Գագիկ Արծրունին շինել է այնտեղ ամրոց և զվարճության վայրեր և դարձրել է այն Արծրունիների աթոռանիստ քաղաքներից մեկը։

— Նասիրի հոսիւմը, որ 1046 թվականին այցելել է Վան և Ոստան, գրում է. «Այնտեղ տեսա, որ խողի միս են վաճառում, ինչպես վաճառում են ոչխարի միս, և բնակիչները, այր և կին, նստարանների վրա նստած՝ հրապարակով գինի էին խմում»։

Գավառը կոչվել է բուլղարի անունով։ Այժմս հին Ոստանի ավերակները մնացել են ծովափից դուրս ցցված մի քարածայրի վրա։ Կոչվում է Հերիշատ և քրդաբնակ մի աննշան վայր է (Մ. Կ. Միրախորյան, Ա, էջ 116)։ Այժմյան Ոստանը այդ վայրից մի քիչ հեռու է ընկնում։

51. Խաֆանդարունա։ Իսքանդարիա բառի նվազականը. հայերը կոչել են Աղբըսանդրիակ, Եվրոպացիների մոտ՝ Alexandrette։ Կոչված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու անունով։ Հին ժամանակ կոչվում էր նաև «Աղբըսանդրիա առ Իսսեա», իսկ միջին դարում՝ Alexandria Minor (Փոքր Ալեքսանդրիա)։

Ասորիքի ամենակարևոր նավահանգիստն էր՝ Ամանոս լեռների ստորոտում, Նույնանուն ծոցի կամ Հայոց Ծոցի խորշում։ Ուներ դղյակ, կառուցված ալ-Վաթիր խալիֆի ժամանակ։

Մակրիդին Իսքանդարունան համարում է Կիլիկիայի առաջին քաղաքը։ Նույնն ասում է և Աբու-լ-Ֆիդան, ավելացնելով, թե «Իսքանդարունան բաժանման գիծ է մուսուլմանների և հայերի միջև» (Աբու-Ֆիդա, Աշխարհ, II, էջ 35)։

52. Ասիուր։ Վերին Եգիպտոսի ամենակարևոր քաղաքը։ Առևտրի և արհեստավորական արտադրության կենտրոն։

XI, XII և XIII դարերում Վերին Եգիպտոսի գանազան վայրերի՝ Աթֆիհի, Կալուսանայի, Շիննարայի, Ֆայումի գավառներում հաստատվել էին հայեր, որոնք ունեին իրենց բնակության հատուկ թաղերը, վանքերն ու եկեղեցիները։ Ինչ վերաբերում է Ասիութ քաղաքին և նրա շրջակայքին, Մակրիդի արաբացի պատմիչը և Աբու Սալեհ հայր այդ մասին տալիս են բազմաթիվ տեղեկություններ։ Աբու Սալեհը գրում է, թե՝ Ասիութ քաղաքի յոթ դռներից մեկը կոչվում էր «Բաբ ալ-Արման» (Հայոց դուռ)։ Abu Salih, էջ 246)։

Աբու Սալեհը գրում է, դարձյալ, թե «Ասիութի Ալ Խուսուս շրջանի մեջ, արևմտյան գետափի վրա, հայերն ունին մի վանք՝ քաղաքի մեջ, երկու եկեղեցի՝ քաղաքից դուրս և երկու եկեղեցի՝ քաղաքի ներսում»։

Ասիութից դեպի հարավ Սոհալ քաղաքի մոտ է գտնվում Եգիպտոսի ամենահռչակավոր վանքերից մեկը, Ս. Շենուդայի անվամբ, որ կոչվում է նաև Դեյր ալ-Աբիադ (Սպիտակ վանք)։

Տե՛ս այդ անունը։

53. Ուշնու։ Հավանաբար Հին Շեալ հավառի կենտրոնն է (Թովմա Արծրունի, էջ 417)։

54. Տրապիզոն։ Միջին դարում հռչակավոր նավահանգիստ Սև ծովի վրա (որտ, Աբու-լ-Ֆիդայի ասելով, կոչվում էր նաև Հայոց ծով, Բահր ալ-Արման, II, էջ 41)։ Այդ նավահանգիստը, որտեղ X դարում մեծ թվով հայ վաճառականներ էին գտնվում, հայկական արտադրական և առևտրական կենտրոնները կապում էր արևմրտյան երկրների հետ։

55. Ուֆսուս։ Միլա. Ասորին Մորիկ կայսեր մասին գրում է. «որ էր ի Կապադովկիա, յԱրփսուս քաղաքէ» (էջ 280), Նույն էջում հրատարակիչը ծանոթա-

դրություն մեջ գրում է (ծան. 2). «Այն է, որ կոչի այժմ նարփուս, մերձ ի Ձևթուն
և է գիւղ փոքրիկ Նալարիակ և ունին Եկեղեցի մի: Առ պատմագիրս ուրեք կոչի
Քաղախ ալս և Եփեսոս»:

Վարդանի աշխարհագրություն մեջ կարգում ենք. «Եփեսոս Աբխատան և»
(էջ 489):

56. Ափուղունիա և Վարխան Բերդ. վայրն անծանոթ է, կապ չունի անշուշտ
Պափուղոնիա անվան հետ. պետք է փնտրել Մծրինի մոտ: Դժվար է ճշտել Վարխ-
անի վայրը. թերևս լինի «Ումեր» կղզին, որի մասին գրում է Ինճիճյանը. «Ի
Մծրեայ երկօրեալ Եկեալ ի կղզին Ումերայ, որ ի մէջ Տիգրիսի»:

57. Ահշուրա: Հավանաբար՝ Կոռուրից զեպի Վան տանող ճանապարհի վրա
գտնվող Աշրուտ Տարդա (այն Աշոտակերտ) ամրոցը:

58. Օլլի: Հայերի Ուղլիբը, այժմ Օլթի:

59. Սղեր: Հին Սեբեթը, Ընդունված ձևն է՝ Սղերդ: Մուստալֆին նկատա-
դրում է որպես մեծ քաղաք:

60. Աննիլ: Քաղաք Սղերդի շրջանում, այժմ անծանոթ վայր է, Հավանաբար
կարող է լինել Անդդ-ը (آنهدو) մի կետի ճշտումով՝ արաբերենում:

6. Ալանե: Ալանների բնակած երկիրը տարածվում էր Թիֆլիսից զեպի հյուսիս,
Թերեք գետի վերին հոսանքում: Նրանք պահում էին Դարչալի կիրճը, որը կոչ-
վում էր Ալանաց գոտ: Ալանաց գոտը արաբները կոչում էին «Դար Ալլան», իսկ
զրացիները՝ «Դարի ալանի»:

Ալանները շատ էին ժամանակներից իրենց արշավանքներով ծոնով ևն հա-
յերին:

Ալանաց ցեղերը հետագայում օղնույնուն ևն ցույց տվել հայերին՝ պարսիկների
դեմ, օրինակ, Արշակի ժամանակ. «Ապա առնուր Վասակ զգունդուն Հայոց և Հոնսն
հանդերձ Ալանօքն կոչել յօղնակասույնին, և հասանէր դիմէր յօղնակասույնին
թաղաւորութեան Հայոց ի վերայ Պարսից» (Բիւղանդ, Դպր. Դ, գլ. Ի Ե):

Պատմիչները վկայում են, որ մեծ քաղաք չունենալով, Ալանաց երկիրը ծածկ-
ված էր բազմաթիվ գյուղերով, իրար ափսոս մերձ, որ ինչպես ասում է. Մասու-
դին, «Երբ մի արաղաղ երդեր, երկրի բոլոր արաղաղները պատասխանում էին»:
Վում է, թե Յակուտը իր տեղեկությունների մեծ մասը վերցրել է Մասուդուց:

Արու-լ-Ֆիդան գրում է իր աշխարհագրությունում. «Երև Սայիդը գրում է, թե
Արխաղների երկրի արևելախողմը, ծովի եզերքում, Ալանների քաղաքն է, «Մա-
սինաթ Ալլանիա»։ Այդ քաղաքը այսպես է կոչվում, որովհետև Ալան ցեղից մի մո-
ղովորդ է բնակվում աֆտեղ...: Ալանների գլխավոր զոյանքը աշխարհումն ամե-
նասմունքներից է և վերելից պատկված է ամպերով՝ փաթթոցի նման: Նրա դիրքը
սարի կատարի վրա է, այն սարի, որն ուղղվում է զեպի Երկաթի դուռը: Ասում են,
թե թաթարները նրա պարիսպի ներքև ամենաբուռն դիմադրության հանդիպեցին,
նրանք կարողացան մտնել միայն խաբեական հնարքով և երկար պաշարումից հե-
տո: Պատենշի հյուսիսաւողմը գտնվող երկրները, որոնց սուսարի համար գոներ
են բաց արված, ենթակա են թաթարների սուլթանին՝ Բերբեի, որը իսլամություն
ընդունեց, իսկ նարավակոզմի երկրները հպատակվում են Հուլադուի որդու օրեն-
քին» (Արու-լ-Ֆիդա, Աշխարհագր. II, էջ 287):

Իրն Ռուստայի ասելով, ալաններն թաղալորը կոչվում էր «Բաղաթար», իսկ
Մուսուդու մոտ՝ «Քարբունտաշ»: Թեոփանեսը նրան կոչում է «Բդիշի»:

Բյուզանդիայի կայսրերը նրանց բարեկամությունը պահելու շահ ունեին, որովհետև նրանցից վերջնում էին վարձկան դնդեր և Եղտաչործում սահմանային պաշտպանության համար:

62. Մասլամա իբն Ալիլ-Մալիկ: Օմայան ներքորդ խալիֆի որդին: Նրա Եզբայր Վալիդ I խալիֆը նրան հանձնեց Փոքր Ասիայի վրա կատարվելիք սրշավանքների ղեկավարությունը: Հիջրի 91 թվականին (9 նոյ. 709—28 հոկտ. 710) որպես Արմինիայի կառավարիչ հաջորդեց իր հորեղբորը՝ Մուհամմադին: Երկիրը տակավին վերջնականապես նվաճված չէր: Նա գրավեց Ամասիան 712 թվականին և բաց արեց Կոստանդնուպոլսի ճանապարհը, որը պաշարեց 717 թվականին: Պաշարումը հաջողությամբ ավարտվեց և մեծ կորուստներ պատճառեց արաբներին: Հետո Մասլաման Եղավ Իրաքի կառավարիչ, իսկ հիջրի 108 թվականին (մայիս 726—27 ապրիլ 727) գրավեց Կեսարիան: Հաջորդ տարին՝ ռազմական մեծ զործողություններ կատարեց Հայաստանի վրայով խաղարների դեմ: Այդ զործողությունները ձախողվեցին, և Մասլաման դժվարին պայմանների մեջ նահանջեց:

63. Ալիկ: Այս ամուր բերդի մասին կան հիշատակություններ հայկական աղբյուրներում: Խորենացին հիշում է այդ վայրը, երբ Արտաշես II խնամակալ Սրմբատի համար գրում է. «Հրամանաւ Արտաշիսի բնակի ի Տմորիս, որ ամմ կուի Կորդիք, ի յԱլիկ նստուցեալ գրազմութիւն զերսոյն» (Խորենացի, Պատմութիւն, գիրք Ը, ԾԳ):

Տոմաշևեր գրում է. «Հին ժամանակ Տմորեյիք (սուրբերեն Тѡморѣѣ) այսօրվա Բայտ ալ-Շարար կոչվող զավարամուտ լեռնազաւան էին բռնել՝ Ալիկ քաղաքով» (էջ 12):

Ներկայիս՝ Եւր գյուղն է՝ Զուլամերկից արևմուտք:

64. Ունաւ: Արդյո՞ք Հունարակերտ չէ: Վայրը համեմայն ղեպս պետք է փնտրել Սհարբ շրջանում:

65. Ուզ: «Ուծ» գյուղը, որը հիշատակում է Սրբեյանը, Որոտան գետի աջ ափի վրա, Տաթևի մոտ, այժմ կոչվում է Ուզ:

66. Ուլաս: Հիշատակվում է Ուլաշ՝ որպես Տարսուհի վիճակ, բայց ոչ ծովագերքում, այլ ավելի հյուսիս, Դեղիրմեն գետի մոտ (Ալիշան, Սիսուան, էջ 70): «Դաշտավայր թեմ ունի շին համանուն քանի մի ժամաւ հեռի ի Սեբաստոյ կառուցեալ առ զեռակաւ» (Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, Ա, էջ 362):

67. Ավնիկ: Էրզրումից ութ փարսանց դեպի արևելք լեռան զաղաթի վրա և Արաքսի գլխավոր ճյուղերի ափի մոտ մի բերդ է Եղեյ, որի մասին Մուստաֆին ասում է, թե քաղաքի սուրբին մասը կոչվում է Աբասխուր, կամ Աբասխուր:

Ալիշանը Ավնիկի տեղագրության մասին գրում է. «Աւնիկ կամ Աւնրկոյ գեօղ, ի հարաւակողմն վիճակին մերձ ի լերինս Թեքմանայ և Շուշարայ՝ որք ի սահմանակցութեան Այրարատայ և Տուրուբերանոյ, յեզր ուղիսրնաց Ուլուտերէ գետակի (երկու փարսանու յերից Վաղարշտանի) թափելու յերասխ, ընդունելով զվտակաւ Կիւճիւրկայ գեօղն Աւնիկ կամ Աւնիայ գեօղ, իբրև 60 կիւ սուրբերկրեայ սահմանակցեանց, որք թուին սերունդք հայոց, և տեղին՝ իշխանացն Հաւունեակ, ի հիւսիսոյ նորին յուզորդ և ի սեպ կարմրադունակ քարաւերին 600 բարձու՝ ամբառնայր մի ի քաջանշան և հզօրագոյն բեղօթից Հայոց, ի բնէ և յարուեստի ամբացեալ և ճարտարեալս և այլն:

«Սոստանդին Պերփեռուժնն կայսրն յիշէ զԱւնիկ ԱՅՆՔՈՎ ԿՈՇԿՈՎՈՒ Ի ժ զարու յարարացոց Բողեալ ի յոյնս» (Ալիշան, Այրարատ, էջ 27—28): Կա նաև կարծիք այն մասին, որ Ավնիկը նույնն է Հաւանդակի հետ:

Տուղրիլ սուլթանը շկարողացավ դրավել ալն։ Տուղրիլն իր արշավանքի ընթացքում «Իջանկ յրնդարձակ դաշտն Բասենոյ առ անառ ամրոցաւն որ կոչի Աւնիկ, լորում ետես աշխարհածողով մարդոյ և անասնոյ և ոչինչ փոյթ արար, քանդի ի հայելոյն միայն ծանեաւ, թէ անառ է» (Հաստիվերտցի, էջ 80)։

XIV դարի վերջում, երկար պաշարումից հետո, Թիմուրը դրավեց Ավնիկը։

Դրանից հետո Թիմուրի ժառանգորդներն և Կարակոյունլու թուրքերի միջև զորքի եղավ բերդին տիրելու համար, և այն աստիճանաբար ավերվեց։

«Այսրան յիշատակիլ յաշտ առնեն զի Աւնիկ ընդ երկար դարս բարդաւած, շէն եղեալ է թերես և վասն անցի կարաւանաց ընդ ալն, որպես և յիշիի դիւանս Վե-նետկաց, լամի 1373, դանդաղեալ վաճառականաց նոցին, որ ի Տրապիզոն առ Իւվեզ խան տէրն Ղաւրիժու։ և կողմանց Հայոց վասն կողուպտեւոյ հպատակաց Նո-րին գոմանս ի վաճառականաց յԱւնիկ (Afnik) և նորա կալեալ, և պատուհասեալ զնոսա ի ձեռն խոճալ Ալպարամի (Բրբահի՛մ) և յորդորեալ զի աներկիւղ երթե-վեկեսցեն աւնուհետն (Ալիշան, նույն, էջ 28)։

Բայց նույն այդ XV դարի հենց առաջին տարիներում, հայաբնակ Ավնիկ բա-ղաբը հայ կառավարիչներով է կառավարվել, որոնք անշուշտ հարկատու են եղել յուրյնրին։ Ռույ Գունձալեց զի Կլավիխոյին, որը 1403-ից—1406 թվականների միջև ձանապարհորդել է, հիշատակում է, թե՛ էրզրումի շրջանի Ավնիկ քաղաքը կառա-վարվում էր հայերի ձեռով, հայ իշխանով։

68. Ռոմնադղին Սոլայման իբն Կլըշ Արսլան իրն Մասուդը իր մասից առաջ, իր բազմաթիվ զավակների մեջ բաժանեց երկիրը։ Երբ նա մեռավ (1192) երկրում ծալք առան զահակալական կոիվներ։ Այդ կոիվներից հաղթող զուրս եկավ Ռոքնադղիներ։ Մյուս հղբալներինց Կութրադղիներ՝ Սվադի իշխանը՝ իր եղբորը՝ Նուրադղին Մամադղին հաղթեց և նրանից դրավեց Կիսարիան։ Այս վերջի-նի մասով Ռոքնադղիներ, որը իշխում էր Եվրոպիայում, դրավեց Սվադը, հետո Կի-սարիան և ապա հարձակվեց իր մյուս եղբոր՝ Ղայաթադղինի վրա, որը իշխում էր Բկոնիայում։ 1201 թվականին դրավեց Մալաթիան, որը պատկանում էր Մուխղադ-դին Քալսերշահ իրն Արսլանին։ Քիչ հետո Էրզրումն էլ անցավ Ռոքնադղիներին։

Նրբ նրա բանակները մոտենում էին Էրզրումին, ալնտեղի կառավարիչ Ալա-յադղին իրն Մելիրշահը, սելջուկյան դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը բա-նակցություն սկսեց, որի հետևանքով բաղաբը հանձնվեց Ռոքնադղիներին։ Վերջինս այն ավատ տվեց իր եղբորը՝ Տուղրիլ շահին։ Մուրզադղիներ, որն իշխում էր Անկա-րայում, պաշարման ստիպման տակ քաղաքը հանձնեց, ու այսպիսով ամբողջ իշ-խանությունը կենտրոնացավ Ռոքնադղիների ձեռքում։ Սա մեռավ 1204 թվականին, և նրան հաջորդեց իր որդի Կլըշ Արսլան III։

Թախումը, որի մասին ակնարկում է Յակուտը, տեղի ունեցավ 1200 թվականին։ Վրացահայկական զորքերը Ջարարե Սպասալարի հրամանատարությամբ էատալայալ պարտություն տեսնեցին Ռոքնադղիների զորքերին (Մանր ժամանակադրություններ, հատ. I, էջ 37, 52)։

69. Բար ալ-Արվալը։ Դուռն դռանց կամ Դարբանդ, կամ ուղղակի Դուռ է կոչ-վել Կովկասի մյուս անցքերից զանազանելու համար։ Արու-լ-Ֆիդան ասում է, «Դռների Դուռը իսլամության ամենամարացված ճանապարհն է։ Մովի եզերքի վրա բարվում և Մուղանում կանաչ ու սպիտակ նավթի հանքեր են։ Այդ երկու քաղաք-ները բաժանված են մի ծովածոցով, որտեղ որսում են սուրճահի ձուկը, որը փո-խադրում են մերձակա երկրները։ Մովեղերյա տարզը կոչվում է նաև Մուղան, և

այդ անունով խմացվում են բաղամալիով դուրդեր, որոնք կրակասպառ մոզերով են բնակված» (Աբու-լ-Ֆիլա—աշխարհ. 11, էջ 298—299)։

«Խոսքով 1-ր հազիկց արխաղներին, խաղարներին և այսններին, որոնք արշավել էին դեպի Իրան և մտել Հայաստան։ Նա տաս հազար զերի վերցրեց նրանցից, որոնց բնակեցրեց Աղբյուրնում և Հարևան Երկրներում (Բարարի), իսկ Շարխուն, Մասկառ Բաղարներում և Դարբանդ կարևոր վայրում, որ ամրացրեց, բաշ կովոդ Եթականներին բնակեցրեց և այդ ժողովրդից պահակազոր կազմեց» (A. Christeussen, Iran sous les Sassanides, Copenh., 1944, էջ 369 և Այս իրողությունը արձագանքում է Օրբելյանը, ասելով, որ Վաղարշակը կարգեց Սիսական տոհմը իբրև առաջին նահապետություն և «երկրորդ թագաւորութեան իւրու և բնդվմ կալ հանապաղ պատերազմաւ Դրանն հռնաց» (էջ 16)։

Խոսքով 1 էր, որ 558—561 թվականների միջև ամրացրեց Դարբանդը։

Բարարին ասում է, թե Դարբանդը նվաճեց Սուրաբա իրն Ամրը հիշքի 22 թվականին (30 նոյ. 642—18 նոյ. 643)։ Նա հայտնում է նաև թե «հայերը այստեղ չեն բնակվում, այլ միայն տնցուլարձ են անում», շնայած Սուրաբայի գրած պաշմանադրիդ երեսում է, թե այստեղ կամ անմիջական մերձավորություն վրա բնակվել են մեծ թվով հայեր։

«Շանուն աստուծոյ ամենազինանքի և ամենաբարերարի։ Ահա վասիկ այս պաշմանները շնորհեց Սուրաբա իրն Ամրը, հափատացյալների ամիրապետ Օմար իրն Խաթարի կառավարելը, Եւհր Բարազի, Արմինիայի բնակիչներին և հայերին։ Նա պարգևեց ապահովություն նրանց կյանքին, և տացվածքին և կրոնին, որոնք վնասել կամ հալածանքի չպետք է ենթարկվեն. Արմինիայի և Դարբանդի թե՛ բնիկ և թե՛ եկվոր ժողովրդին, նաև շրջակա աղաքներակութւան հետ նա պայմանագրովեց, որ նրանք օգնեն մուսուլմաններին բոլոր պատերազմներում և հնազանդվեն միանգամայն նախքի (օգնական կառավարիչ-դատավոր) բոլոր հրամաններին, իսկ եթե նախքի չլինի՝ վալիի վճիռներին։ Սրա փոխարեն ազատ կլինի զխահարկիդ նա, եւ ընդունում է այս պայմանները՝ բացի զինվորական ծառայությունից, որը փոխարինում է գլխահարկը։ Ով գոհ լինի սրանով և մնա երկրում, նրա վրա կծանրանա նույն զխահարկը, որը գրված է Աղբյուրեանի ժողովրդի վրա։ Նրանք պարտավոր են ուղեցույց ծառայել մուսուլմաններին և նրանց հյուրընկալել մի ամբողջ տարի։ Եթե զինվորական ծառայություն անեն՝ ազատ կլինեն այս պարտականությունից, իսկ եթե ծառայությունը թողնեն՝ իրենց վրա կվերցնեն այս ծանրությունը։ Վկա են Արդլ-Ռահման իրն Ռաբիան, Սալման իրն Ռաբիան և Բուբայր իրն Արդուլահը»։

Կովկասյան այս կարևոր անցքը պարսիկներն իրենք էին պաշտպանում, այնտեղ չլինելով ոչ միայն պարսիկ պահակախմբեր, այլև սիսականցիներ և պաշտպանություն ծախրերին մասնակից էին անում նաև Սյունիքի հայերին։

Արաբները մնալուն պահակազոր հաստատեցին այնտեղ և խաղարների և մյուս հյուսիսային արշավողների դեմ հաճախ հանում էին նաև հայկական զորագնդեր։

Ղևոնդը մի հետաքրքիր դեպք է հիշատակում Սուլայման խալիֆի օրով (715—717)։ «Սա յերրորդ ամի իշխանութեան իւրոյ գումարէր զօրս բազումս, և տալի ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ, և առաքել ի դրունս Կասպից, որոց եկեալ են մարտեղեալ ընդ զօրս Հոնաց որ ի Դարբանդ Բաղարի, հարին զնոսա և հալածեցին։ Եւ չանդեալ տեղեցին զգլխակապարիսպ ամրոցին, եւ մինչդեռ քանդէին զպարիսպ ամրոցին՝ զտին վէմ մի մեծ ի հիմունս նորա որ ունէր վերնադիր զրոշմեալ օրինակ զայս. «Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զբաղաք և վաշտարակս զայս բազում

տաղանդոր լիւրոց գանձուց: Եւ ի յետին ժամանակս որդիքն Իսմայէլի քանդակեցէն զսաւ եւ յիւրեանց գանձուցն վերստին շինեցեալն: «Եւ իբրեւ գտին զգրոշմ գրոշն զոր ունէր քարն զաղարեցին ի քաղկեդոն զպարիսպն եւ կացուցեալ զործովարս ի վերայ վերստին շինեցին զկործանեալ պարիսպն» (Էջ 64): Միեւնուցն ավանդութիւնս մի իւր անարքա քստերով տալիս են Գանձակեցին (Էջ 62) եւ Ասողիկը (Էջ 127):

Ըստ ալս վկայութեան ուրեմն երևում է, որ Մարկիանոս կալսրը (450—457) նորոգել է պարիսպները Տիմֆից, իսկ Հաղկերտն ու Անուշիրվանը վերանորոգել են ալս եւ ավելի ամրացրել. առ ցուշ է տալիս. թե Բյուզանդիայի եւ Պարսկաստանի թագավորները համադարձապէս շահագրգռված էին այդ անցքի պաշտպանութեամբ: Ըստ մի ուրիշ մահմեդական ավանդութեան, Պարսից թագավորը ոչ թե անձամբ է կէկել կառուցելու, այլ իր կառավարչին, Շիրվանշահերի նահապետին՝ Նարսեհ իրն Չամասրին է տվել պաշտոն՝ քաղաքն ու պարիսպները ամրացնելու (Encycl. of Islam),

Արարական աղբյուրները բարձր-Արվարի պատերազմները գնդեցկացրել են տասնութըներով: Անդամ Սալմանի եւ 4000 հետևորդների մահը Բելադորու եւ Յա-կուբու ավանդութեամբ՝ հակասում է Թաբարու տված տեղեկությանը, որն ասում է, թե Սալմանը չի մեռել այդ կռիվում, այլ մեռնողը նրա եղբայր Աբդոսահմանն է եղել:

Գարբանդում արարական տիրապետութեան ետևական հաստատողը եղավ Մաս-լամա իբն Աբդլմալիկը: Կաղանկատուացին վկայում է. «Եւ ի հարիւր ութսուն թուականին հաշոց դարձեալ Մալիման շինել զԽարրանդ յանուն տաճկաց» (Էջ 368):

Թաբարին ալս շինութիւնը վերագրում է 723—724 թվականներին: Հակասուկ զոլութիւն ունեցող այդ ամրութիւններին, Գարբանդը հաճախ դրավժկ է խաղար-նէրի կողմից: Տաբից սկսւալ Շիրվանշահերն էին կառավարում քաղաքը, նրանց «կամավոր» հարկ էին տալիս խալիֆային: Մոնղոլները Գարբանդը զբաղեցին 1239 թվականին:

Գանձակեցին մի տեղ (Էջ 359) Գարբանդը կոչում է Բանդալ գոտն. իսկ Գա-դանկատուացին՝ «Ջորալ պահակ» (Էջ 23), կամ «Ջորա գոտն» (Էջ 104), իսկ շատ տեղեր «Գոտն Ջորալ» (Էջ 124 եւ այլն): Խորենացու եւ Եղիշէի մոտ «Ճորալ պա-սակ», Ղևոնդի մոտ՝ «Պահակն Ճորալ» (Էջ 64): Ավելի հին աղբյուրների մոտ «Ճորալ գոտ» է նշվում:

Սերեռու գրում է. «Ալս Խոսրով (Անուշ Բոուան) ի ժամանակս իւրոյ թաղաու-րութեան կապեաց զպահակն Ճորալ» (Էջ 43): Նա կոչում է նաեւ «Կապանս Ճո-րալ» (Էջ 240): Հաճախ սնվումոված է «Գրունը Կասպից» կամ «Գոտն Հոնաց», իսկ խորրերն ասում են «Գեմիւր Քարու» (Երկաթյա գոտ):

Գարբանդի շինութեան մասին Կուրանում եւս կա մի ավանդութիւն: XVIII դիւում, որ ալ-Քաշաֆ (Քարալը) խորագիրն է կրում 92-րդ եւ հաջորդ համարնե-րում կարգում ենք. «Նա (խորր վերաբերում է «զույգ եղջուրավոր Ալեքսանդր Մակեդոնացուն) հասավ Երկու լեռների միջեւ, որոնց ստորոտում բնակվում է մի ժո-ղովուրդ. որտ ցնվալ էր հասկանում նրան»:

«Ով Աղերսանդր, ուսացին նրան, Աջոջը եւ Մաջոջը մեր Երկրներն ավերում են. մեզնից հարկ վերցրու, պայմանով, որ մեր եւ մեր թշնամիների միջեւ մի պատեւել բարձրացնես»:

«Զեր հարկը աստծուն վճարեցեք, ասաց իշխանը. նա է, որ իմ զորությունը հաստատեց: Օժանդակեցիք ինձ, ես պետք է բարձրացնեմ մի անասիկ պատենչ ձեզ պաշտպանելու համար»:

«Բերեք ինձ երկաթ, որպեսզի միացնեմ երկու լեռները, փշեցեք վրան մինչև բոցավառվի և վրան հցեցեք հալեցված արուլք»:

«Ահռոջն ու Մաջոջը նրանից հետո շկաբողացան մազլյեկ պարսպի վերև նշ էլ անդրել այն»:

70. Իսրայելի: Սբու Իսհակ Իբրահիմ իբն Մոհամմադ ալ-Ֆարիսի: Իրար աշխարհագիր, ապրել է Ա դարում, գրել է «Մասալիք վալ-Մամալիք» (Ճանապարհների և երկրների մասին) աշխատությունը: Սրա գործին հիմք է ծառայել Աբուսուլթի Բալխու գործը, իսկ ավելի ուշ՝ Իբն Հավկալը նրա գործը սրբագրելով վերաբանագրել է:

71. Աբուլբալ Գալ-Համադի: Մեվել է Համադանում 290 թվականին և կոչվել է «Բագի ազգաման» (իր ժամանակի սրանչելիքը): Ծամփորդել է Անդալուսիայում և մեռել է Հերաթում: Զարմանալի հիշողության տեր է եղել, ասում են, ին արձակ դրածի վրա չափածո էր կարդում: Երբեմն գրում էր սկսելով վերջին տողից՝ գնալով դեպի առաջ: Թարգմանում էր արաբերենից պարսկերեն այնքան արագ, որքան կարգում էր: Գրել է «Մակամա» (նիստեր), որտեղ մի երևակայական անձ պատմում է հերթաթնեք: Ունի փալլուն ոճ և գործածում է արաբերեն լեզվի հազվագյուտ տերմիններ և ոճեր:

72. Աբուլ-Աբբաս ալ-Բուսի: Պարսիկ գիտնական. ապրել է XII դարում. գրել է «Ստեղծագործության հրաշալիքներ» անունով երկը:

73. Սուլայման իբն Ռաբիա ալ-Լահիթի: Թեթև գործածների հրամանատար: Հիջրի 14 թվականին գնաց Իրաք՝ օժանդակելու արշավող բանակներին. 636 թվականին մասնակցեց Կադիսի ճակատամարտին և իր ձեռքով սպանեց Սահրիաթին:

Կադիսի ճակատամարտում արաբները վճռական հաղթանակ տարան: Մուսուլմանական բանակի հրամանատարն էր Սաադ իբն Աբու Կալասր. իսկ պարսկական բանակինը՝ Ֆարուխ Որմիզդի որդին՝ Ռուստամը: Ծակատամարտը տևեց երեք օր, որի ընթացքում Ռուստամն սպանվեց և սրբազան գրողը (Դիրավչի Քավիան) գերի ընկավ: Ծակատամարտը սկզբից պարսիկներին նպաստավոր էր թվում, բայց անսկրնկալ կերպով հասած օժանդակ գեղերը հաղթանակը արաբների կողմը դարձրին:

74. Սուրաբա իբն Ամր: Արաբացի զորավար, հիջրի 14 թվականին նա բուռն կերպով արտահայտվեց մուսուլմանների դեմու գործածության դեմ:

75. Արդաբեհման իբն Ռաբիա: Իբն Սուրահիլ իբն Հասան ալ-Բահիլի Զուլունուր, արաբացի զորավար: Հիջրի 14 թվականին գնաց Իրաք ուստավթի պաշտոնով, հիջրի 16 թվականին մասնակցեց Կադիսի ճակատամարտին և 22 թվականին արշավեց Բալանջարի վրա:

76. Բաբերդ: Վամ Սմրատավան, Սպեր գավառում: Բազրաուդենիսերին պատվանդը քերդ էր:

Հասուիվերաշին հիշատակում է. «Բերդաբաղաբն, որ կոչի Բաբերդ» (էջ 78):

Այդ բաղաբն առաջ բյուզանդական վարձկանի մի գունդ, բաղաբնած նորմանդացի ֆրանկներից, 1055 թվականին հաղթեց Տուզրիլ բեգի մի զորային զին:

Քաղաքը շուտով կորցրեց իր նշանակությունը: XIV դարում, երբ Մուսաամֆին ալյեկեց, այն անհետ մի վայր էր:

Այժմ ամայի է, մնում են կիսավեր պարիսպները: Թուրքերը կոչում են Բալբուրդ:

77. Բարդու: Վայրս հիշատակված չէ ուրիշ աղբյուրներում, որով մնում է ան-
ծանոթ:

78. Բազմաթիվ: «Պաճերվան: «Պաճերվան կամ Պաճերան. ի հնումն էր քաղաք
Մուղանի»: Եվ ըստ Քաթիր Չելիրու այժմ գյուղ է, ասում է Ինճիճյանը (Աշխար-
հադրություն, Ա, էջ 274):

Հետաքրքիր է. թե ինչ ճանապարհով է Յակուտն օդտալորձել քրիստոնեական
այն ավանդությունը, որը մեջ է բերված հաև Կաղանկատուացու «Պատմություն» Բ
մասի 5-րդ գլխում:

Յառաջ քան դտեալաուրիլն տեառն Արասայ ի Սշնամեաց հրկհեցան վկայա-
րանքն ի Դիգափայտ լերինն ի Կատարոյ Վանս, որք ի ժամանակս Վաղաղանայ
Աղուանից արքայի և Կառնիկայ Ամարաւայ Եպիսկոպոսի յայտնեցան, որոնց
անուանքն են այսորիկ. սուրբն Մովսէս, սուրբն Կանիէլ, սուրբն Նզիա, սոքա որ-
ւիք գոյով Սաննանայ արքային Մասքութաց, որք աշակերտեալ արքոյն Գրիգորիսի
և երեք հազար ութ հարիւր և եօթնասուն այր ընդ նոսա: Ամենեքեան սոքա ի լեռն
Կիլիկիայտ աճապարեալ խոտաբուտ կենօք, որոց զհետ եկեալ արիւնարբուն Սա-
նեսան՝ ի սուր սուտերի արկ զնոսա յինն նաւասարդի ամսոյս (էջ 134):

79. Բազմաթիվ: Ապահունիքն է. (շուրջման, Հանդէս Ամսօրեալ, 1905,
էջ 248): Ելաթից հյուսիս և Վանա ծովի արևմտյան զաւառո, որի կենտրոնն էր
Մանազկերտը: Կանգնում էր Տուրուբերան նահանգում: Իր կենտրոնական զինված
Բյուզանդիայի, պարսիկների և արաբների կռիվների ընթացքում հաճախ եղել է
պատերազմի թատերաբեմ: Հին ժամանակ առանձին նախարարության կազմում է
եղել, թե կորովի և ի քաջ ազդէն Ապահունեաց (Խորենացի, Գիրք Գ, 18):

Արաբական տիրապետության ժամանակ, IX դարի սկզբում, այնտեղ արդեն
սիրում են Կապիկյան ամիրաները, կենտրոն ունենալով Մանազկերտը: X դարի
վերջին հիշատակվում է Ապահունյաց և Նիփրկերտի ամիրա Բատը: Նրա մեռնելուց
հետո հաջորդում է քոռո որդին Մրվանը, բրդական ծագումով, Հումայյա ցեղա-
խմբից, որի նախնիները տարունակում էին բացի Ապահունյաց կարեւոր մասից,
նաև Խլաթը և Աշճէշը: Նախապես Վանիլ II կայսեր հարկատու էին և հետո են-
թարկվեցին սելջուկյաններին ու նրանց գերիշխանության ներքո պահեցին զավառի
իշխանությունը:

Պատմության մեջ հիշատակվում է մի մեծ հակառակորդ, որը տեղի ունեցավ
998 թվականին մի կողմից Ասորպատականի Մամլան ամիրայի և մյուս կողմից Հա-
յոց Գաղիկ ու վրաց Գիորդի թագավորների միջև, որոնց միացան Կաթիթ Կյուրա-
սպաղատի զեղերը և հավաքակաւ ուժերով հաղթանակ տարան Մամլանի վրա (Ասո-
ղիկ, էջ 269—273):

80. Բազմաթիվ: Վայրն անծանոթ է մնում:

81. Բազմաթիվ: Արդյո՞ք Բազմաթիվն է, որի մասին Միրախորյանը գրում
է. «Անտ կայ արհեստական բերդ մը, որը տեղացիք «Պատմության բերդ» կանվանեն
(նկարագրություն ուղեորության ի հաշարեակ զավառս Արեւելյան հաճախատանի,
մասն Բ, էջ 105): Կանգնում է Բաշկալի կողմերում Աղբակ զավառում, Զարի արե-
վելյան ափի մոտ: Պետք է փնտրել այժմյան Ջուլիստերիկի շրջանում:

82. Բազմաթիվ: Այսպիսով հաճախ է հանդիպում, որը Արաբի վերին հոսան-
քում կազմում է ընդարձակ հովիտ:

Բաժանվում էր երկու մասի՝ վերին Բասեն (Բասենի գաղաթ)՝ Գարույնը կենտ-
րոնով, և Ստորին Բասենը, հնում՝ Արեղեանք զավառ՝ Մանկերտ կենտրոնով:

83. Բազմաթիվ: Այժմյան Բարուն՝ Աղբակյանական ՍՍՌ մայրաքաղաքը:

84. Իսկու: Չորրորդ Հայրի Պաղնատուն պալատում: Հայ մատենագիրներին մոտ հանդես է գալիս իրրև լերդ: Առողիկը հիշատակում է 295 թվականին մեծ երկրաշարժի առիթով. «Եւ բերդն Բալու հանդերձ շինուածովն և բարն փլուզանիւր» (էջ 264):

Վարդանը հիշատակում է որսկես այն վայրը, որտեղ Մկսրոսյու տեսել է նշանագրերը. «Որպէս թէ Մուսուսի ի լեւոն Սինայ և սԴայ ի լեւոն Բալուայ» (էջ 49-50):

Ռյուզանդացիները կոչել են Բալուկս:

85. Բահր ալ-խազա: Արարները այս անունը տալիս են Կասպից ծովին:

86. Արեւելի լիւր: Վանա լիւր արարներին ծանոթ է Արեւելի լիւր կամ խլաթի լիւր անվամբ: Աբու-լ-Ֆիդան «Բահր ալ-Արշիշ» է կոչում և գրում է. «Խլաթի արեւմտակողմը մի օրվա հեռավորության վրա: Սա մի մեծ աղի լիւր է, միջին մասում շատ խորը, իսկ նրա շրջագիծը ավելի քան չորս օրվա ճանապարհ է: Նրա եղերքին են գտնւում լիւր խլաթ և Արեւել քառաքներն ու այլ քաղաքներ: Այնտեղ որում են տառելի կոշված ձուկը, որը տարածվում է ամբողջ աշխարհում: Երբ քամին փչում է, այդ լիւրը շատ է ալեկոծվում: Իր ալիքները ահագին են, և նրանից քարձրացած շողին հասնում է մինչև խլաթ և ավելի վրա գտնվող մյուս քաղաքները: Այնտեղի բնակիչները այս բանից իմանում են թէ լիւրը ալեկոծված է: Այդ լիւր մեջ են թափվում ամեն կողմից գետակներ: Էնդանրապիս եղեգներ չեն նշմարվում այնտեղ» (Աբու-լ-Ֆիդա, Աշխարհ, էջ 52):

87. Իրե ալ-Քալիլ: Կրոնական համբավվոր մեկնաբան Աբու-լ-Մունիրը Հիշամի որդին, որը մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել արտադրական գործերով: Իր երկասիրության հատուկտրները մնում են այժմ, մանավանդ մի հետաքրքրական ու թանկացիկ երկասիրություն՝ հին արաբների կուռքերի մասին: Այդ գործը շատ հաճելի չէր մուսուլմաններին, որոնք խորշում էին Արաբիայի հեթանոսական հիշատակներին: Այդ պատճառով բուռն իննադատությունների տեղի տվեց, և ընդդէմագիրները հեղինակին մեղադրեցին որպէս կեղծարար: Յակուտը, որը նրանից շատ տեղեկություններ է վերցրել իր գրքում, պաշտպանեց նրա հիշատակը մեղադրանքների դեմ:

Իրն ալ-Քալիլին իր ամբողջ կյանքը անցկացրեց Բաղդադում և մահացավ 819 թվականին:

88. Վանա ծովի մասնը ձկնորսի մասին ակնարկում է Թովմա Արծրունին. «Բղխեմ ձկունս մանունս առ ի պիտս վայելչութեան բնակչաց աշխարհին և ամբարնն ինչս լազումս ի գանձս թագաւորաց, զոր և արքայի առեալ նախը ի դարմանս աղբատաց» (էջ 476):

Ինճիճյանը նշում է (Հնախոսություն, Ա, էջ 240), որ հույների մոտ աղ գրված ամեն ձուկ «տառիխիսն» էր կոչվում, մինչև անգամ գրված միսն էլ էր այդպէս կոչվում: Ուրեմն տառելի, աղ գրված վիճակի մեջ արտածվելով, իր անունը տվել է աղ գրված ամեն կարգի մսեղենին:

89. Վանա լիւր սեփականության մասին Բելազորին գրում է. «Ինչ վերաբերում է Խիրիխի ծովակին, նա ազատ թողեց, և ծովը մնաց հասարակաց սեփականություն, մինչև որ Միջագետքի և Հայաստանի վրա կառավարիչ կարգվեց Մուհամմադ իրն Մրվան իրն Հաբասը, որ ձկնորսության իրավունքները յուրացրեց և այդ արտոնութունը վաճառեց, ծովակի մի մասը իրեն սեփականացնելուց հետո: Իսկ ավելի ուշ այն մնաց Մրվան իրն Մուհամմադին:

Ահա գլխավոր դժեւոյ Մուհամմադ իրն Մովանի գործունէութիւնը Հայաստանում: Մուհամմադ իրն Մովանի ոստիկան ուղարկվեց Հայաստան (Հովհաննէս կաթողիկոս և Բեկադորի): 695 թվականին ստիպեց հայերին հնազանդվել (Թևոփանէս և Իրն Ալ-Աթիր), առաջացավ մինչև Գարբանդ (Մովս. Կաղանկատուացի) դռնակը Սևան կղզին, որտեղ հաստատեց իր բնակությունը և այնտեղից արշավանքներ կատարեց (Հովհաննէս կաթողիկոս): Ավերեց Հայաստանը 700—704 թվականներին (Ղևոնդ, Ասողիկ, Իրն ալ-Աթիր, Տաղրիբերդի), բնդունեց Սահակ կաթողիկոսի հետ-դանդումն թողթը, երբ սա ճանապարհին մահացավ (Ղևոնդ, Վարդան): 705 թվականին Սևո մղեց հույներին Վանանդում, որոնք հրավիրվել էին Սմրատ Բադրատունու կողմից (Իրն ալ Աթիր և Ղևոնդ): Իր տեղապահ Կասիմի միջոցով նախիջևանի և Խրամի եկեղեցիները մեջ արեց հալ մեծամեծներին (Ղևոնդ, Վարդան, Տաղրիբերդի): 710 թվականին Վալիդ խալիֆը նրան հնազանդեց Հայաստանի կառավարչության պաշտոնից (Իրն ալ-Աթիր, Տաղրիբերդի), մահացավ հիջրի 101 թվականին (719—720) (Իրն ալ Աթիր):

90. Արմինայի լին: Մասուդին և Իրն Հավկար (X դարում) լինը կոչում են «Բուհայրաթ Քարուդան» (Կապուտան լին): Կոչվում էր նաև «Աղի ծով»:

XII դարի վերջերին Աբու-լ-Ֆիդան գրում է, թե լճի մեջտեղը կա մի կղզի, որի վրա, մենավոր մի սարի գագաթին կառուցված է մի յղլլակ, որը կոչվում է Թելա: Այս յղլլակի մեջ, նրա դիրքի ամրութեան պատճառով, Հուլադուն պահեց իր դանձերը: Ասում են նույնիսկ, որ նա այնտեղ թաղվեց, Հազար մարդկանցից բաղկացած մի պահակախումբ մշտորեն հսկում է յղլլակի պաշտպանությանը (Աբու-լ-Ֆիդա, Աշխարհ, II, էջ 52):

Ըստ ուրիշ աղբյուրի, Հայաստանի թաղված վայրը և նրա գանձարանը Ուրմիայի լճում Շահի կոչված թերակղզու վրա է գտնվել (Encycl. of Islam — Marand բառի տակ):

91. Հաղարթի լին: Հաղարթի բերդի տիրոտում, նույնանուն գաղտնի գտնվող երեք փոքր լճերից մեկը: Այժմ կոչվում է Գյոնյուր-Գյուր: Մյուս երկուսն էլ Աղարթի-Գյուր և Բաշ-Գյուր, որոնց միջով անցնում է նահր Բուրթիթը:

92. Բիթլիս: Միջնադարյան խոշոր հայկական կենտրոն Բաղեշ քաղաքը գտնվում էր Զորա Վահակ լեռնանցքից հարավ՝ Աղձնիք և Տուրուրեռան նահանգների սահմանագծի վրա: Թովման ասում է՝ «Նահաստան Բաղեշ»:

Քաղաքի տեսարանը նկարագրեց և սրանչևի է: Գտնվում է Վանա լճի հարավ-արևմտյան կողմում, լճի ափից ուղիղ գծով մոտավորապես 20 վերստ հեռավորության վրա, հովտի մեջ: Բաղեշ գետը (Բիտլիս Զայր)՝ հոսում է քաղաքի կողքից՝ բնդունելով դանադան գետակներ: Քաղաքը բաժանվում է շորս յլլիսավոր լճակների: Վայրը հասելի է, շրջապատված պարտեզներով, ունի քարաշեն տներ, Ամրոց քաղաքին իշխում է մի ամուր միջնաբերդ՝ սեպածե ժայռի վրա: Արևելյան ավանդութուններ, ինչպես բոլոր քաղաքների, նաև այս քաղաքի շինություններ վերադրում են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Գտնվում է գետի Սղերդ, Միջագետք և մյուս կողմից՝ գետի վրաստան տունող առևտրական ճանապարհի վրա:

Բիթլիսը երկուսից յոթ փարսան հեռու է: Շերեֆեղդիներ իր բուրգերի պատմության գրքում (Շերեֆնամե) երկար ծանոթություն է տալիս իր ծննդավայրի մասին: Նասիրի խոսքովը այցելելով Բիթլիս գարձանը է հայտնում մեզրի առատությունը և էժանությունը սոթիվ, և գրում է, «Հասանք Բիթլիս, որը մի հովտի մեջ գտնվող քաղաք է և այնտեղ մեզր գնեցիներ, Հաղվեցի, որ մեզ վահատված գնով հարյուր

մանը մեկ զինարի արժեք ուներ: Մեկ վստահեցրին, թե այդ քաղաքում կաին մար-
դիկ, որոնք տարվա մեջ 3—4 հարյուր տիկ մեղր էին ստանում» (Սեֆերնամե, էջ 22):

Արու-լ-Ֆիդան իր աշխարհագրության մեջ գրում է. «Գտնվում է Մանազկերաի հարավ-արևմտյան կողմում, շրջապատված է կիսաքանդ պարիսպով, նրա միջով հոսում են ջրեր, որոնք բխում են քաղաքից դուրս գտնվող ակերից: Նրա հովտում կան մրգաստաններ և շրջապատված է լեռներով: Չմեռը ծայրահեղ ցուրտ է այն-
տեղ և ձյունը առատ: Իբն Հավկալը վկայում է, թե մի փոքր քաղաք է այն, բա-
րեբեր, բարդավաճ և բարձրներով լիառատ»:

Իսն Բատուտան գրում է. «Շրջապատված է կիսաքանդ պարսպով, միջից անց-
նում են բազմաթիվ չրի հոսանքներ, շրջապատված է մրգաստաններով, կլիման
սաստիկ ցուրտ է և ձմեռը ձյունառատ»:

93. Բաղ: Այս վայրը Սմբատ Իբն Ջավեղանի և Բաբեկի կենտրոնն էր հանդի-
սանում: Գտնվում է այժմյան Բալիշի Վիլաջ-չայ գետի վերին հոսանքում, այստեղ
էր գտնվում պատմական Առոսբեճան գավառը, որի տեղագրությունը որոշվում է
այժմյան Արոս գյուղով: Թերևս սեբաստիա հիշված Արոզ անունը պետք է կապել
Արոս անվան հետ:

94. Բողանդոն: Կիլիկյան դռների վերին անցքը կոչվում է «Կապան Պոտան-
տոյ», հույների Ποταμός Դատինների Podandos և Opodanda և դանաբաժն ալալյ-
ված անուններով հիշատակված է խաչակիրների պատմիչների կողմից: Փոքր Ասիա-
յից դեպի Ասորիք տանող կարևորագույն իջևան և անցք է, որը օգտագործել են
բյուզանդացիները և արաբները: Այնտեղ իր նաև բաժնուներ (մաքսատուն):

Այնտեղ մեռավ ալ-Մամուն խալիֆը 833 թվականի արշավանքի ժամանակ:

Գտնվում է կածանի հարավ-արևմտյան դարձվածքի վրա, լեռան ստորոտում,
այժմ ծանոթ է Պողոսի անվամբ: Սմբատ պատմիչը հայտնում է. որ հայերը 1245
թվականին Մայծուս ասված տեղից մինչև Պուգանտե կոտորելով հալածեցին Իկո-
նիայի սուլթանի զորքերը (Սմբատ, էջ 123):

95. Բարխու: Այժմ Սղերդի շրջանում Գենջի գավառակում, Փարխու կոչված
վայրն է: Թովմայի կողմից հիշատակված է «Բերդն Փարհուաց» (էջ 458):

96. Բարդիջ: Բերդիկն է՝ այժմյան Մինգեչաուրի գետանցքը:

97. Պարտավ: Աղվանից երկրում, Ուտի Առանձնակ գավառում:

VI դարից սկսած Պարտավը նախկին Կապադակի (Պոդոմոս՝ Ποδανδός) տեղ
դարձավ Աղվանից մայրաքաղաք: VI դարի վերջերում այնտեղ իր իշխանությունը
հաստատեց Միհրական տունը, որը քրիստոնեություն ընդունեց: Ինաստիայի վեր-
ջին իշխանը հղավ Վարազ Տրդատը, որը 822—823 թվականներին սպանվեց
Ատրնեսի կողմից: Ապա իշխանությունն անցավ Սահլ Սմբատյանին: Կադան-
կատվացին նրան կոչում է «Եռանշահիկ»: 913 և 944 թվականների ուսման արշա-
վանքից հետո առևտրական ճանապարհների փոփոխման հետևանքով առաջնու-
թյունն արդեն անցել էր Գանձակին: Շեղադյանների ժամանակ մայրաքաղաքը
փոխադրվեց Գանձակ, և ինչպես Յակուտն էլ է նշում, Պարտավը կորցրեց իր նշա-
նակությունը և դարձավ անկարևոր վայր:

Ըստ Արու-լ-Ֆիդայի տեղեկության, քաղաքը կառուցված է Բաթար գետակի ձախ-
ափի վրա: Ջալալեդդին Ասիուլին վկայում է, թե հիջրի 85 թվականին այդ քաղա-
քը կառուցեց մուսուլման ղորավար: Արդյ Ազիզ իբն Հաթիմ իբն Նոման ալ Բահիլին:
Անշուշտ խոսքը վերաշինելու, և ոչ կառուցելու մասին է, որովհետև քաղաքը շատ
ավելի հին է:

Արարական տիրապետության ժամանակ, սկսած 789 թվականից Պարտավում Իստում էին ոստիկանները՝ իրրև ամբողջ Կովկասի գործերի կառավարիչներ։ Փաղաքը ուներ մնայուն արաբացի պահակազոր և մուսուլմանական ու բրիտանական կանակտիվ կյանքի կենտրոն էր։

98. Բաբգանդ։ Գտնվում է այժմյան Զարդոբ գյուղի մոտ։

99. Բաբգանդ։ Բարդենդ կամ Վերդենդ։ Քսան փարսախ հեռու Արդաբիլից։

Ազրբեջանի հյուսիս-արևելյան մասում քաղաք է, որը սկզբնական արաբացի աշխարհագիրները գնում են Մուզանի մարզում։ Յակուտը գնում է Արմինիայում։ Բարդանդը եղավ Աֆշինի զորական՝ Բաբեկի դեմ մղած կռիվների ընթացքում։ Իրեն Հավկալն ու Մուկադդասին գտնվում են նրա հոխ շուկաները։ Մուստավֆիի ժամանակ, 1340 թվականին արդեն կորցրել էր իր նախկին նշանակությունը։

100. Փաղա՝ այս վայրը մնում է անծանոթ։ Ավդիաները թերևս ուտիացիք են։

101. Ալյարշալիա։ Պետք է լինի Բորչալուն։

102. Բասֆուրան։ Վասպուրական նահանգն է, որի մեջ էր Նախիջևանը։

103. Բասվա։ Այժմ Փասվե՝ գյուղ Ուշուից հարավ, Կելիշինի լեռնանցքի մոտակայքում։

104. Բաշիր, կամ Բեշիր, այժմ Պեշիրի գավառակ Դիարբեքրի նահանգում։

105. Բուալ լեռան տեղն անծանոթ է մնում։ Թերևս կարելի է նույնացնել Պարսխար լեռների և կամ Անձևացյաց մոտ Բուլ լեռան հետ։

106. Բադրաս։ Ամանսյան կիրճի մոտակայքում Անտիոքի սահմանի վրա Ասորոց դուռն մոտ, հույների Μεγάλη, ֆրանկների Bagdad-ն, կոչում են նաև Gaston կամ Gastini։ Նրա դիրքը տալիս էր եզակի կարևորություն, որովհետև իշխում էր Բեյլանի կիրճին և Անտիոքի պաշտպանության ամենաառաջավոր ռազմական դիրքն էր կազմում։ Լեոն II գրավեց այն Տահարականներից, Վահրամ Ռաբունին ասում է, թե առ զԱրասուս և զՊաղրասա։

Սալահադդինը 1189 թվականի սեպտեմբերի կեսին պաշարեց և դժվարությամբ գրավեց ու քանդեց այդ բերդը։ Իրեն ալ-Աթիրը մեղադրում է առաջնին այդ բանի մեջ, որովհետև Լեոնը շուտով վերադարձավ և գրավելով վերաշինեց այն և դարձրեց իր համար մի հենակետ, որտեղից ասպատակում էր Հալեբի շրջակայքը։ Այնուհետև դարձավ սահմանակալ բերդ ու ավատ տրվեց սկզբից մի բերդակալի, ապա տահարականներին։ Սմրատ պատմիչը 1236 թվականի տակ գրում է. «Ի յայս ատուրս երևկ Հայպայ սուլտանն շատ հեծելով ի վերայ Պաղրասայ և չկարաց առնուլ» (էջ 123)։

107. Բագրևանդ։ Գավառ Այրարատյան նահանգում։ Փավստոսի մոտ «Բագրավանդ», Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ՝ «Բագրավան», Խորենացին երկու կերպով էլ հիշատակում է։ Պտղոմեոսը կոչում է «Բագրարանդի»։ Ներկայիս Ալաշկերտը։

108. Բաֆա կամ Վաֆա։ Անտիոքի մոտ։ Լատին ժամանակագիրների հիշատակումները Բեխա-ն։ Գրիգոր Տղան հիշում է «Ողբ Երուսաղեմի» մեջ Սալահադդինի գրավումների շարքում. «Այս քաղաքսն՝ անմատչելին»։

109. Բալասկերտ։ Տեղագրությունը դժվար է ստույգ որոշել։

110. Բեհեսնի։ Բերդ, ասորերենից կոչված քայտ-Հասնա, իսկ խաչակիրների կողմից կոչվում էր Behesdin, Behesain։ Գտնվում է Հիսն Մանսուրի արևմտա-կողմը, սրա և Կապանի միջև, Քեսունի գավառում։ Նրա մոտ գետի վրա կար հրաշակավոր մի կամուրջ, որը համարվում էր աշխարհի չորս հրաշալիքներից մեկը։ մյուս երեքը լինելով Եդեսիայի եկեղեցին, Ալեքսանդրիայի փարոսը և Դամասկոսի

մզկիթը: Յակուտը հայտնում է, որ Բեհհենին ունի պարտեզներ, շուկաներ և մշակված ընդարձակ շրջակայք: Կտնվում է Հալեբից չորս, իսկ Սսից՝ վեց օրվա հեռավորության վրա:

Ուռհայեցին գրում է. «Ամուր բերդն Պեհհենու» (էջ 443), Գրիգոր Երեցը՝ «Ջանմատուցս և զանառիկս զՊեհհենի» (էջ 504), նաև «Ջմեծ աւանն և զանառիկ բերդն «Պեհհենոյ» (էջ 522):

Օմարին ասում է «Տարիֆում». «Հալեբից չորս օրվա և Սսից վեց օրվա հեռավորության վրա հպարտ և անառիկ ամրոց: Ունի պարիսպներ, մի փոքր զետակ, շուկաներ, մշակված ընդարձակ շրջակայք: Այս քաղաքը պաշտպանում է հոռոմյանների կիրճը: Այնտեղ ապրում են թուրքեր և քուրդեր, որոնք սրբազան պատերազմի համար հարատև ճիգ չեն խնայում»:

1150 թվականին Իկոնիայի Մասուդ Սուլթանը դրավեց այն՝ Քեսունի և ուրիշ վայրերի հետ:

Վահրամ Ռարունին գրում է, թե Հեթումը բերդը դրավեց թուրքերից. «Եւ զՊեհհենին՝ զքոամբ ածեալ»,

Եւ ի թուրքին ձեռաց առնալ»:

Բեհհենին կազմեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության մասը և մնաց հայերի ձեռքում մինչև 1267 թվականը:

Մուֆազզալ իբն Ֆադայիլը գրում է. «Բեհհենին Հալեբի սուլթան Մալիք ան-Նասրի ժամանակ պատկանում էր մուսուլմաններին. երբ թաթարները դրավեցին Հալեբը, Բեհհենին կառավարիչ Մալֆադդին ալ-Մուկադարը քաղաքը վաճառեց հայոց թագավորին հարյուր հազար գիրհեմի»:

111. Բալաս. Կիլիկիայում նավահանգիստ, Այասի ճիշտ դիմացը, Հալեբի ծոցի արևելյան ծովափի վրա: Կոչվում է նաև Փայաս, Պայաս, հոռոմայեցիների կոչմից՝ Βαλαε: Ռուբինյանների ժամանակ ձկեր գավառի մասն էր կազմում (Ալիշան, Սիսուն, էջ 464): Առաջին խաչակիրներից հիշվում է «Կուլսերի բերդ» անունով: Նրա հարավակողմը, Ալեքսանդրեոսի ճանապարհի վրա գտնվում է Կիլիկիան և Ասորոց գոտը, Pylae Syriae Ciliciae, իսկ 30 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվում է Իսոսը, որտեղ Ալեքսանդր Մակեդոնացին վճռական հաղթանակ տարավ Պարսից թագավոր Դարեհ փոքրի դեմ: Իսոսի մոտ է նաև Մարիի անցքը, որտեղ 1266 թվականին Եգիպտացիների հետ բախում տեղի ունեցավ, և սպանվեց Հեթումի որդի Թորոսը, ու Լևոնը գերի վերցվեց: Այստեղ էլ գտնվում նաև Կիլիկիայի հարավային բաժնունը, որը կոչվում էր «Դուռն» (Portella):

Մի հիշատակագրում կարգում ենք. «Ի ծովեզերս Ովկիանոսի... ի գիւղս, որ Պայաս կոչի» (Սիսուն, էջ 464):

112. Իսլալ քուրդ: Թերևս լինի Պմնկերտը, ինուսից արևելահարավ և Կարիսից 2,5—3 օրվա ճանապարհով հեռու (Միրախորյան, մաս Գ, էջ 115): Հեղինակի տեղադրությամբ ավելի մոտ է Մժնկերտին:

113. Ալրիբա: Պտղոմեոսը քաղաքը կոչում է «Բերթա» — Birtha արամեերեն՝ բերդ ստուգաբանությամբ: Գտնվում է Նփրատի արևելյան ափի վրա, խիստ ամրացված մի հովտի մեջ, որը արարները կոչում են «Վագի ազ-Ջեյթուն»: Ներկայիս Բիրեճիկն է:

Հիշատակված է անուանատանյան արձանագրությունների մեջ Til Burthip անվամբ: Հետո արամեական պետության Bit Adini-ն, որը Սալմանասար II (մ.թ.ա. 859—824) արձանագրությունների մեջ հաճախ հիշատակվում են, Մոտն է Zeugma նշանավոր կամուրջը՝ Նփրատի վրա:

Քաղաքը դոնվում է թուրքաշահի և Եգիպտոսի միջև: Վճարված էր պարսպով և աշտարակներով, իսկ նրա ծայրը, 18 ոտնաչափ բարձրությամբ մի բլրակի վրա, կանգնում էր բերդը: Որմնային հսկայական շինություն էր այն, հրաշալի արվեստով, որ երկրաշարժներն ու ավերածությունները չեն կարողացել քանդել: Արաբներն անվանում են Կալաաթ Բալդա (Սպիտակ բերդ)» (Rev—Les colonies franques en Syrie aux XII et XIII siecles, էջ 307): 1109 թվականին այնտեղ տիրում էին երկու հայ իշխաններ՝ Աբուղարիբը և Լիզոսը, վասակ Պահլավունու որդիները, որոնք իրենց տիրույթը սելջուկյանների ձեռքից էին խլել: 1117 թվականին Բողվին գը-Արուջը նրանց տեղահանեց մեկ տարվա պաշարումից հետո, և նրանք գնացին Կիլիկիայի արքունիքը: Ուռհայեցին ակնարկում է. «Իշխանն հայոց Ապլուարիսի գո-րօք իւրով որ նստի ի քաղաքն անուանի որ կոչի Պիր» (էջ 391):

Եգիպտոսի կոմսը թաղարը գրավելուց հետո, իբր ավատ հանձնեց Ջուլիին, որը իր հերթին ավատ տվեց այն իր հորեղբոր որդուն՝ Վալերանին: Այդ առիթով Բողվինը սեփականադրեց շրջապատի մի քանի հայ ավատատերերի, Գոզ Վասիլի եղբորը՝ Բագրատին և Կառկառի տեղ Կոստանդինին: Են ի միւս այլ ամին գնաց Պաղտոյն ի նզկան ի վերայ Ապլուարիսին՝ Հայոց իշխանին, որդույ վասակայ, և դ-բօր Լիկոսին, որ էին տեարը հազար զօրականի, որ յառաջ ունէին զթլաշարն և զՊիրն, առևալ ի թուրքաց մեծաւ քաջութեամբ զոր ի խսար արկեալ ամ մի, և առ ի նմանէ զբողանդակն և նա գնաց առ Բորոսն: Նոյնպէս քաղկեաց զմիւս իշխանն որ քնակեալ էր յԱրերնդան զԲագարատ, և զԿոստանդին տէրն Կառկառայ, զոր մի-բոց ի կապանս ի լերդին Սամուսատ» (Վարդան, էջ 117—118):

Երբ 1144 թվականին Աթաբեկ Ջանդին գրավեց Եգիպտոս, մեկ տարի հետո լատին իշխանները բերդը վերանցեցին Մարտինի Որդոքյաններին:

Եգիպտոսի կոմսը կրկին տիրացավ այդ բերդին, մինչև որ Բեաթրիս կոմսուհուց այն գնեց Մանվել Կոմնենոս կայսրը ավատական բոլոր կալվածքներով, այսինքն՝ թուրքաշահ, Սամոսաթ, Բիրա, Դուրկ, Այնթապ և մնացյալ մասերը (բացի Հոռմկույ-րց, որը հայոց կաթողիկոսին հանձնվեց տարեկան մի որոշ հասագնով):

Թաթարների արշավանքի ժամանակ բերդը դիմադրեց և մնաց մուսուլմաններին ձեռքում:

Այուրյանների ավատները հետևյալ կերպով բաշխվեցին. Սալահադդինն իր կենդանության ժամանակ Հալերը տվեց իր 11 տարեկան որդուն՝ ալ-Մալիք ադ-Ջահիր Ղադուն: Մի քանի ամիս անց սուլթանը այդ քաղաքի կառավարությունը փոխանցեց իր եղբորը՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլին: Հիջրի 582 թվականին (1186—1187) ավատների նոր բաժանում կատարվելով ալ-Ադիլը հեռացվեց Հալերից և ուղարկվեց Եգիպտոս՝ որպես սուլթանի որդու ամբաստան, իսկ Ղադին կրկին իշխեց Հալերի վրա և մեռավ 615 թվականին (1218—1219): Նրան հաջորդեց իր որդին՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Մուհամմադը, որը Եգիպտոսի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Քամիլի օգնությամբ ամբացրեց իր դիրքը՝ դրավելով Շայզարի բերդը: Նա Բիրան ժառանգեց իր հորեղ-բորից ադ-Ջահիր Դավուդից, որը Սալահադդինի որդին էր: Ալ-Ադիլը մեռավ երի-տասարդ հասակում հիջրի 634 թվականին (1236—1237) և իր դահճ թողեց 7-ամ-յա որդուն ալ-Մալիք ան-Նասր Յուսուֆ 11:

114. Փայտակառան: Արաբների Բալլականը: Գտնվում է Կուրի և Արաբսի միջև, նախքան այդ երկուսի միանալը՝ այժմյան Օրանկալա ավերակների վայրում:

115. Թավրիզ: Իրանական Աղբըջանի մայրաքաղաքը:

116. Թիֆլիս: Վրացական ՍՍՌ-ի մայրաքաղաքը:

117. Զաւալեդիւն 1226 թվականին զրաւից Քիֆլիսը՝ նրա պատմիչ ան-նա-տաւին հետեւալ կերպով է աւանդում Քիֆլիսի դռաւումը։

«Աղբրեւանին տիրելուց հետո խորեղմ շահը արշաւեց վրացիներէ վրա, որոնք 60 հազար զորքով պատրաստուցին զիմադրելու նրան. հասաւ Կարբի, Արաքսի եղերքը, այնտեղ վրացիները քաջությամբ զիմադրեցին, բայց մեծ կորուստ տալով պարտուցին։ Այլար ու զերի վերցնելուց հետո, Զաւալեդիւն անցաւ Գանձակ, Բայ-լսկան, Պարտաւ, Շամքոր և Շիրդ։ Հետո որոշեց արշաւել Քիֆլիսի վրա։ Չմեռ էր, երբ նրանք հասան Քիֆլիսի առաջ։ Օյր այնքան խիստ էր և ցուրտը այնքան սաս-տիկ, որ կենդանիների սմբակները վնասուցին ու մանավանդ մարմնի անդամների ծայրամասերը, որոնք սլաշտպանված չէին։ Երբ հասան Քիֆլիսի դաշտը, սուլթանը հրամայեց թեթևադէն զնգերին հարձակվել, բայց նա իր զիմաց զտաւ ամուր և լավ պաշտպանված մի քաղաք։ Պատենչներին մեծ մասը կոտուցված էին լեռների կամ ցից բլուրների կատարի վրա։ Ամբողջ բանակը խոյացաւ աշտարակների վրա, նման թիթեռնիկների, որոնք խոյանում են կրակի վրա. հետո թշնամուն քա-շեցին քաղաքի պարիսպներից դուրս, և երբ նա բազմական հետացաւ, նրանց վրա հարձակում գործվեց այնքան ուժգնորեն, որ քիչ հետո տեսնուցին բազմաթիւ զուխներ՝ իրաններից բաժանված և ձեռքեր, որոնք կապված չէին այլևս պատակ-ներին։ Պաշարչուները աճապարեցին քաղաք մտնել, բայց Ղեյսաթեղիքը քաղաքի դռանը հասաւ նրանցից առաջ, և քաղաքը դրավելուց ալդ հարձակման շնորհիւ։ Բնակիչները սրի անցվեցին, և նրանց զույթն ընկաւ կողոպտողների ձեռքը։ Բոլոր վրացիներն ու հայերը, որոնք բնակվում էին քաղաքում, ուսանուցին։ Վրացի զոր-քերն ու պահեստի պահակախումբը պատսպարվեցին միջնաբերդի պարիսպների ետև։

«Քիֆլիսը կոտուցված է Արաքսի (անշուշտ ուղում է ասել Կուրի) ափերի վրա, լեռների և հովիտների միջև։ Գետը, որ բաժանում է քաղաքը միջնաբերդից, կարեւոր է և ոտքով անանցանելի։ Քաղաքը երկու մասերը կապված էին փայտե կամուրջով, որը այրվեց, երբ կացության վտանգավոր լինելը հայտնվեց և զրացվեց հարձակման մոլեղնությունը։ Սուլթանը իր բանակի հետ անցաւ գետը մեկ օրվա մեջ և հասաւ միջնաբերդի կողմը։ Աստված որոշել էր, որ ինքն և իր զորքերը առանց արդիւքի անցնելի։ Հասնելով միջնաբերդի առաջ, սուլթանը սլաշարեց այն բոլոր կողմերից, և զնգերն սկսեցին կարգի դնել պաշարման գործիքները։ Մինչդեռ այդ բանով էին զբաղված, վրացիների մի սլաշարակ զուրս եկաւ բերդից ու ներ-կայացաւ «աման» խնդրելու։ Սուլթանը ամանը շնորհեց, որովհետև ձմեռն սկսվել էր. տիրացաւ վաչրին և զրավեց աչնպիսի հարստություն, որ ճարտար զրադրի մատները պիտի հույնեին, եթե ուզէր հաշվել և թղթի կույտները անբաժարար պիտի լինեին՝ զրաւված իրերի ցուցակը պարունակելու համար»։

Այնտեղից Զաւալեդիւն արշաւեց արիւսպների երկրի ուղղությամբ, հետո ուղղվեց դեպի Նուաթ։ Քիֆլիսից հետանալով նա աչնտեղ տեղապահ զրեց Շարաֆ ալ Մուլքին, բայց նա դեռ ձմեռելու Գանձակում։ Սուլթանը զնացել էր Իրաք՝ ներ-քին փնտրելու ու զանազան վալերի ապստամբությունները զսպելու համար։ Օգտու-լով նրա բացակայութիւնից, վրացիները վերադարձան ու զրաւեցին Քիֆլիսը։

118. Թլլաշաւ։ Հին ամուր քաղաք, հիշատակվում է ասորեստանյան արձա-նապրութիւններում։

Կոտուցված է Սաշուր գետի վրա, Այնթապի մոտ, Հալեքից հյուսիս։

Թլլաշաւը XI դարում գտնվում էր Վասակ Պաշապունու ձեռքում, որը իր եղ-բոր Լիկոսի հետ զրաւել էր այն սելջուկներից։ Միայն 1095 թվականին կարճ ժա-մանակով անցաւ Անտիոքի Զադի Շարան էմիրի ձեռքը։ Բերդաքաղաքը դարձել էր

Գրիգոր Մագիստրոսի սերնդի բնակավայրը: Նրանցից խլեց Բողվին կոմսը 1090 թվականին: «Պաղպոյն կոմսն էառ զՔլպաշար և զՈւոհա» (Վարդան, էջ 111), նա 1103 թվականին քաղաքը իբրև ալատ տվեց իր հղբորորդուն՝ Զոսլին զը Կուրդենին, Դուլկի և Սամոսաթի հետ. ենթակա լինելով Եղևիայի կոմսության: «Կուրտենի տան իշխանները իրենց բնակությունը հաստատեցին Քլպաշարում (Turbassel), Եփրատի աջ ափի վրա և քաղաքներն ու շրջանները կառավարեցին ղյուպակուտենով և դերկուսներով. իրենք զոհանալով միայն պահելով բերդը և տուրք վերցնելով ասորի, հայ և մուսուլման երկրագործ բնակչությունից» (Rev. Les colonies franques en Syrie, էջ 301):

Հայոց ՇՄԷ թվականին (մ.թ. 1108—1109) Քլպաշարի առաջ մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Ֆրանկ խոշոր Ֆեոդալների՝ Ուոհայի Բողվին կոմսի և Անտիոքի Պանկրեդ իշխանի միջև (Ուոհայեցի, էջ 382—383):

Քլպաշարի ալատը, որ ենթակա էր Եղևիայի կոմսությանը, հանձնված էր Զոսլին պարոնին: 1111—1112 թվականներին Մուսուլի Մամդուդի և դինակիյե իշխանի և Մարաղայի թուրք Էմիրների միացյալ բանակը հարձակվեց Քլպաշարի վրա: Բայց ռոշ ինչ կարացին առնել» (Ուոհայեցի, էջ 395—396): Զկարողացան զրավել բերդը նաև ալ-Իլկազին՝ 1120 թվականին և նուր ադ-Դուլա բաղադը՝ 1124 թվականին:

1148—1149 թվականներին Իկոնիայի Մասուդ սուլթանը հարձակվեց Քլպաշարի վրա. բայց Կառկասի Վասիլ իշխանը և Շահան Պահլավունին օգնեցին Զոսլինին քաղաքի պաշտպանության դործում և Մասուդի արշավանքն անհաջող անցավ (Գրիգոր Երեց, էջ 505):

1151 թվականին Զանդի ամիրան արշավեց բերդի վրա, բայց նախորդ հարձակումներից և նեղություններից թուլացած բերդականները սերզումն հաստատության առևալ էտուն կամօք իրեանց ղրերյն Քլպաշար» (Գրիգոր Երեց, էջ 506):

Յակուտի գրած ժամանակ, այսինքն XIII դարի առաջին քառորդին, քաղաքը կռվախնձոր էր Ասորիքի Այուբյան սուլթանների և Եղիպտոսի սուլթանների միջև: Աբու-լ-Ֆիդան գրում է, թե 1248—1249 թվականներին Հալեբի Մալիք Նասր սուլթանը հաջազգի Շամաղդին լուլուին բանակի ղուլիս ղրեց և ուղարկեց Հեմսի ղեմ: Մալիք Աշրաֆը այնտեղ երկու ամիս պաշարված մնալուց հետո հանձն առավ Հեմսր տալ Այուբյան սուլթանին և նրա փոխարեն ստանալ Քլպաշարի բերդը: Նույն Աբու-լ-Ֆիդան (XIII դարի վերջ) ասում է, թե քաղաքը այն ժամանակ էլ բնակված էր հայերով: Ունեի արվարձաններ և լավ ոռոգված պարտեզներ:

119—120—121. Այս բերդերի վայրերը մնում են անորոշ:

122. Տալ Կուրատ: Բլկուրանն է, որ ծանոթ է իբրև բերդ՝ Ամիլի շրջանում (Ուոհ, էջ 395): Վարդան, աշխ. «Ասիդ Քալկուրան է» (էջ 517): Իսկ Շաքախաանը հիշատակված է որպես զավառ ն. Շնորհալու «Ենդհանրական» թղթում, Ասորոդ Միջադեմքի մի քանի զավառների քահանաների միջև զավանական վեճերի մասին Քլկուրան ալանի Ադյուծ իշխանին գրած թղթում, «Շպղթան» ձևով:

Հիշատակված է նաև Միխայել Ասորու մոտ 1174 թվականին մի սաստիկ կռվի կապակցությամբ, որը տեղի ունեցավ թուրքմենների և քրդերի միջև Ելերկիրն Շպղթանայ» (Միխայել Ասորի, էջ 493):

123. Քոզաու: Եվդոկիա, Փոքր Հաքոում, Ովադից երկու օրվա հեռավորության վրա, փոքր քաղաք՝ որ զրավում էր, ըստ Աբու-լ-Ֆիդայի, կարմրահող բլրի ստորոտը, կանաչադարձ այգեստաններով: Ունի բնտիր պտուղներ, մեղմ կլիմա, փոքր միջնաբերդ: Քաղաքը առևարի կարևոր կենտրոն էր և մինչև 1915 թվականի տեղահանությունը ուներ հայկական հոծ բնակչություն:

124. Թաոքոս: Տրտու, Տրտուտ, Տրտուական գետ, Կուրի մեկ օժանդակ վտա-
Պը, կոչվել է նաև Թարթառ կամ Թերթեր: Բելազորին «նվաճումների դրքում» տե-
ղադրում է Պարտավից մի փարսախից նվազ հեռավորության վրա:

125. Սուղուր կամ սահմանային զուտի: VII դարում Բյուզանդիայի և արաբ-
ների միջև մղված կռիվների ընթացքում այդ երկու երկրների սահմանագիծը մեծ
փոփոխություններ կրեց: VIII դարի սկզբում, երբ արաբների գերիշխանությունը
վերջնականապես հաստատվեց Հայաստանում, այդ սահմանագիծը ներկայանում
էր մի լեռնազանգվածով, որը սկսում էր Միջերկրականի Սելեկյան ծոցից և եր-
կարելով 600 կիլոմետրով, հասնում էր մինչև Սև ծովի ափը, Տրապիզոնի մոտ:

Այդ լեռնազանգվածի մեջտեղից երկարում է մի բարձր շղթա, որը բաժանվում
է երկու գլխավոր ճյուղերի. Անտիտավրոս, որ դնում է դեպի հյուսիս՝ շարունակե-
լով իր սկզբնական ուղղությունը, և Տավրոս, որ ուղղվում է դեպի արևելք, եզե-
քելով Եփրատը: Այս գետը լայնքից ճեղքում է լեռնաշղթան, որը ամբողջությամբ
հակված է դեպի հարավ և դեպի արևելք: Բոլոր դեպքերը բխում են լեռնաշղթայի
արևմտյան կողմից, մի քանիսը հոսում են դեպի Կիլիկիա և Միջերկրական ծով,
մյուսները՝ դեպի Եփրատ: Լեռների հովիտները թեև խորդուբորդ են և զովար անցա-
նելի, այնուամենայնիվ լեռների միջով կան ճանապարհներ, որոնք Անատոլիայի
սարահարթը կապում են Կիլիկիայի և Միջագետքի դաշտերի հետ:

Ավելի զովարանցանելի են դեպի հարավ ընկած դետահովիտները: Այդ
բոլոր լեռնանցքները պատմության բոլոր դարերում ամենազգացալի զովարություն-
ներ են պատճառել արշավողներին և համարվել են անանցանելի: Զուր չէ, որ ա-
րաբները այդ երկրամասը, այսինքն՝ Լեռնային Կիլիկիան, անվանել են «Բալադ
ադ Դրուբ» (կիրճերի երկիր):

Այն պետությունը, որ տիրում էր այդ հովիտներին, կարող էր հեշտությամբ
արշավել թշնամու հողերի վրա և միևնույն ժամանակ արգելել թշնամու արշավան-
քը դեպի իր երկիրը: Մինչև Վասիլ Մակեդոնացու իշխանության զուլս անցնելը
(867) արաբներն էին փաստորեն տիրում այդ դիրքերին: Դրա համար էլ նրանք
վարդանում էին անակնկալ կերպով ներխուժել կայսրության սահմանները:

Երկու կողմից էլ սահմանագլխի պաշտպանությունը լավ էր կազմակերպված:
Արաբների կողմից բերդերի մի երկար գիծ՝ «սուղուր» կամ «թուղուր» կոչված՝
սկսվում էր Մալաթիայից, Վերին Եփրատի վրա, և հասնում մինչև Միջերկրականի
ափը:

Բերդերի այդ շարքը բաժանված էր երկու խմբերի. այն խումբը, որ պաշտ-
պանում էր Միջագետքի հյուսիսից, կոչվում էր «Սուղուր ալ-Ջազիրա», իսկ այն
խումբը, որը պաշտպանում էր Ասորիքը, կոչվում էր «Սուղուր ալ-Շամ»:

Առաջին խմբի բերդաքաղաքներն էին Մալաթիան, Զիբատրան, Հիսն Մանսուրը,
Բեհեսնին, Ալ-Հադաթը, Մարաշը, Ալ-Հարունիան, Քանիսա Սավդան և Անարզա-
քան. երկրորդ խմբի բերդաքաղաքներն էին Ալեքսանդրետի ծոցից դեպի հյուսիս
ընկած Միսիսը, Ադանան և Տարսուսը: Այս վերջինը ամենանշանավորն էր ամբողջ
սահմանի վրա, որովհետև իշխում էր Տավրոսի հարավային անցքին, որը շատ հին
դարերից ծանոթ է Կիլիկյան դոներ անվամբ (Pylae Ciliciae):

Բերդերի այդ ամբողջ շարքը վերակառուցվեց Հարուն խալիֆի ժամանակ
(756—805), նրա իշխանության առաջին տարիներին:

Բացի բերդերից և ամրոցներից, սահմանային գավառներում կային զորակա-
յաններ՝ «Ֆուսթաթ» կոչված, ջորակայանները ստեղծվեցին Օմայանների ժամա-
նակ և շարունակեցին մնալ Աբբասյանների օրոք:

Այս բերդերի շարքերի հետև ընկած էին սահմանային նահանգները՝ «Ավասիմ» (պաշտպանություն) կոչված, որոնց հրամանատարներին էին ենթարկվում բերդերի պաշտպանությունը հատկացված զորազինվորները։ Ասորիքի հրամանատարության կենտրոնն էր Տարսոնը, որի մեջ, ըստ էրն հորդագրելի մտնում էին Անարզարան, Ալ-Հարունիան, Փանիսա Սավդա և Տել Զորայրը։ Միջազգիտքի հրամանատարության կենտրոնն էր Մալաթիան, որի մեջ մտնում էին Մարաշը, Քեսուն, Շիմշաթը, Զիբատրան, Ալհադաթը, Հիսն Մանսուրը, Դլուկը, Ռաբանը, Կամախը։ Դրանց թիկունքում էր Դիարբեքիի հրամանատարության շրջանը, որի մեջ մտնում էին Սամոսաթը, Հանին, Խառանը, Ամիդը։

Սահմանային նահանգների եկամուտները մեծ գումար չէին ներկայացնում. մեր հիշած բոլոր քաղաքների և նրանց շրջակա գավառների եկամուտը IX դարում, ըստ արաբական պաշտոնական աղբյուրների (տե՛ս Կողամայի հարկերի ցուցակը, հավելված էրն հորդագրելի «Մասալիք» գրքի, էջ 253, Լեյդեն, 1889), մոտ 100 հազար դինար էր, իսկ ծախսերը (ռազմագիտական շինությունների, պահակազորի պարենի և այլն) ավելի մեծ էին։ Բնշ վերաբերում է ամառային և ձմեռային արշավանքների ծախսերին, տարեկան երկու հարյուրից հերթ հարյուր հազար դինար էր հաշվվում, ուրեմն հասույթների կրկնապատիկը և ավելին։ Անշուշտ այդքան մեծ ծախսեր կարող էր անել մի պետություն, ինչպիսին էր խալիֆայությունը, որի եկամուտները 820 թվականին հասնում էին 400 միլիոն ոսկի ունեւում։

Տավրոսյան լեռնաշղթան շատ լեռնանցքներով էր ճեղքված, բայց արշավանքների ժամանակ առավելապես զործածվում էին երկուսը՝ Առաջինը՝ դեպի հյուսիս-արևելք՝ «Դարբ ալ-Հադաթն» էր, որը սկսվելով Մաբաշից, տանում էր դեպի հյուսիս՝ Աբլաստ։ Այդ անցքը պաշտպանված էր Հադաթի խոշոր բերդով։ Երկրորդը, որը ավելի հաճախ էր զործածվում, «Կիլիկյան դուռ» կոչվածն էր (ստույն Կիլիկիայի կամ «Կյուլիկ պողադ» Pylae Ciliciae՝ Տուղլակ, լատիները՝ Gogulat), որը ձգվում էր Տարսոնից մինչև Տիանա։ Այդ լեռնաճանապարհի սկզբի մասը, որը վերաբերում է Կիլիկիային, այսպես է ներկայացնում էրն հորդագրելի։ «Տարսոնից վեց մղոն է մինչև Ալ-Ուլալկ, այնտեղից 12 մղոն է դեպի Ար-Ռահվա, նույնքան էլ դեպի Ալ-Ջավդադ, հետո յոթ մղոն դեպի Յարտակուր և յոթ մղոն ևս դեպի Բողանդա։ Սրա մոտ է Ռակահ կոչված աղբյուրը, որի մոտ մահացավ Ալ-Մամուն խալիֆը։ Սրանից տաս մղոն է մինչև անցքի հյուսիսային ծայրը, որտեղ գտնվում է հռչակավոր Լուլվա բերդը, ջերմուկների մոտ։ Քիչ այն կողմ է նշանավոր Աս-Սաֆսաֆ բերդը և Հիսն առ Սակալիրան²։ Սա լեռնանցքի մյուս ծայրն է, որտեղից ճանապարհը տանում է Դիանա քաղաքը, որն ամուր զորատեղ է»։

Սահմանային գավառներում արաբները հաստատել էին բազմաթիվ մուսուլմանական և ոչ-մուսուլմանական պաշտոններ, որոնք ղինվորական ծառայության փոխարեն մի փոքր հողամաս և ռոճիկ էին ստանում։ Այդ պաշտպաններից էին, օրինակ՝ Անարզարայում հաստատված Ծաթերը։ Սլավոնների բերդում էլ Մրվան II, ըստ Բելադուրու, բնակեցրեց սլավոններ։

Արաբների այս կազմակերպության դեմ կատարելագործված սահմանային պաշտպանություն ունեին նաև հույները։

¹ 833 թվականին։

² Սլավոնների բերդ։

126. Ձարալըուր:— Ճապաղըուր: Բերդ, որը Ասողիկը պնդում է Չորրորդ Հայ-
քում (էջ 36): Թուվա Մեծփեյի ճիշտակում է գավառ անվանի թի սակա-
աւուրս եհաս ի վերայ նորա ի գաւառն ճապաղըուր» (էջ 21):

«Ճարեկից կայ ընդէջ Կեղոյ և վիճակաց Մշոյ և Դիարպեքայ և դայի անուն
թուի բերել վասն ջուրց իջելոց ի Պինկեօլ լեռանց ճապաղելոց ի նմա մինչև
խառնել ի Մուրառ սու» (Սիլիշան, Տեղագիր Հայոց մեծաց, էջ 42):

127—128: Այս երկու վայրերը մնում են շատուզված:

129. Ջուրզան: Արաբները այս անունով էին կոչում Վրաստանը:

130. Ջազնակ, Ջաղնա: Կամ Գանջա: Գանձակ՝ Արշակաշեն գավառում:
Աղվանքի մեջ Արցախի գլխավոր քաղաքը:

Բառի ստուգաբանությունը «գանձ» կամ պարսկերեն՝ «յանջ», մթերանոց
իմաստն ունի, իսկ արաբական հնչումով դարձել է Ջազնակ:

Ըստ Կաղանկատվացու, կառուցել են արաբները, 845 թվականին, իսկ բնա-
ղաղվինու՝ 853—854 թվականներին:

Արաբացի աշխարհագիրներից Իբն խորդադբեհը և Յակուբ այս քաղաքը չեն
հիշատակում: Իսթախրին հիշում է որպես փոքր քաղաք: Պարտավի անկումից հե-
տո Գանձակը դարձավ Աղվանքի մայրաքաղաք: 951—952 թվականներին այնտեղ
իշխեցին Շեյկապյանները: «1088 թ. Պուղան ամիրայն զօրապետ հռչակաւոր Մե-
լիքշահի էառ պԳանձակ ի ձեռաց Փաղլեանց Շադադիկը կոչեցելոց, որ էր ցեղ ինչ
և տէրութիւն այլաղղեաց, սաստկապէս մարտուցեալ և ի վայր ընկեցեալ զբոլորն
նորա, յորոց ի զօրս կալին և յաղղէս Հայոց» (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն
էջ 311):

Մելիքշահը իր որդի Մուհամմադին քաղաքը տվեց իրր ավատ: 1139 թվակա-
նին քաղաքը մեծ երկրաշարժից ավերվեց: Ըստ Իմադադդին պատմիչի՝ երեք ար-
յուր հազար, իսկ ըստ Իբն ալ-Աթիրի՝ 130 հազար մարդ մեռան:

Կիրակոս Գանձակեցին երկու տեղ հիշատակում է այս սարսափելի երկրա-
շարժը. «Ի ՇՁԸ թուականին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ
և տապալեցան շինուածք, որի նմա, ի վերայ բնակչաց իւրոց» (էջ 108): Նաև «Ընդ
աւուրսն ընդ այնոսիկ եղև յանկարծակի մէզ և մառախուղ և լցաւ առհասարակ
լեռան և դաշտ և եղև շարժ ահագին և կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ», և
մահացան շատերը՝ «Բաղմութեամբ արանց և կանանց և մանկտոց, որոց ոչ զոյ
թիւ, զոր սպանին շինուածքն անկեալ ի վերայ» (Նույն, էջ 189):

1140 թվականին «եկն թաղաւորն վրաց Դեմետրէ՝ հայրն Դաթի և Գլորդալ և
տարաւ զորունս քաղաքին յաշխարհն իւր» (Գանձակեցի, էջ 108):

Գանձակի վրա իշխեցին Կարա Սոնդուրը (մահացած 1141 թ.) և իր որդին՝
Ջալիլին: Առաջինը վերակառուցեց ու զեղեցկացրեց քաղաքը: XIII դարում այն
համարվում էր Արևմտյան Ասիայի ամենազեղեցիկ քաղաքներից մեկը: Իբն ալ-
Աթիրն ասում է. «Առանձն քաղաքների մայրը»: Հետո քաղաքն ընկավ Բահլամյանի
դինաստիայի ձեռքը: 1225 թվականի վերջին Բահլամյանյան Ուզբեկը փախուցա-
նալով Ջալալիդդինից, և քաղաքը դրավեց խորեզմ շահը: Մոնղոլները գրավեցին ու
այրեցին այն 1235 թվականին (Գանձակեցի, էջ 221 և հաջորդ):

Հետագայում Գենջե, Ելիզավետպոլ, այժմ՝ Կիրովաբադ:

131. Ջաղիրա իբն Օմար: Տիգրիսի ափի վրա: Այսպես է կոչված՝ Տաղլեբյան
ցեղախմբին պատկանող ալ-Հասան իբն Օմարի անունով: Իբն Հավկալը (X դա-
րում) նկարագրում է այն որպես պարսպապատ քաղաք, որտեղ Հայաստանից
արտադրանքներ էին բերվում և վաճառվում:

132. Ձիսու ալ-Վալիդ: Աղանայի կամուրջը՝ Սալհանի վրա:
133. Վալիդ իրն Նզիլի հալիֆը, Օմայան ղինաստիայից 743 թվականին հաջորդեց իր հորեղբայր Հիշամին:
- Նրա ժամանակ հակաղինաստիական շարժումները մեծ թափ ստացան, իրեն դեմ ելան նահանգների կառավարիչները, մինչև անգամ իր ընտանիքի անդամները: Սպանվեց 744 թվականին:
134. Ակնարկված վայրը մնում է ստուգելի: Սալֆադդաուլան իր գործունեության ընթացքում մի շարք հաջողություններ ունեցավ բյուզանդական բանակների դեմ: Հիջրի 342 թվականին (953—954) Վարդ Փոկասը մեծ բանակ էր բերել սլավոններից և խաղարներից բաղկացած: Սալֆադդաուլան հաղթեց նրան Մարաշի առաջ: Հաջորդ տարին Փոկասի դեմ նոր հաղթանակ տարավ Հադսթի ղղյակի մոտ և այդ առթիվ բերդը վերակառուցեց: Յակուտը ակնարկում է այս հաղթանակները:
135. Ջարալ Ջուլի: Կուրդաց լեռներ, Միշադետքում, Ջազիրաթ իրն Օմարից մոտ 50 կիլոմետր դեպի հյուսիս արևելք, որի վրա, ըստ հին ավանդության, իբր իջել է Նոյի տապանը:
- Ո՛չ Աստվածաշնչում և ո՛չ էլ հայկական հին ավանդություններում չկա թե Նոյի տապանը Մասիսի կամ Արարատ լեռան վրա իջած լինի: Փավստոսը Մծբնա Հակոբ եպիսկոպոսի մասին խոսելիս, ասում է, թե նա դնաց փնտրելու Նոյի տապանը «ի լեռինս Հայոց, ի լեռոնն Սարարատայ ի սահմանս Այրարատեան տէրութեան, ի գաւառն Կորդաց» (Կարովին Գ, գլ. Ժ):
- Թուվա Արծրունին նույնպես. «Ի՞նչ փական ջուրցն բերեալ տապանն յարևելեան ի միջոց աշխարհի՝ հանգեալ ի լեռինս Կորդաց և նահապետն ողջակէզս գահութեան Աստուծոյ մատուցանէր» (էջ 45):
- Շիոթություն ստեղծվեց ավելի ուշ: Տրված լինելով, որ այս երկրամասում ամենաբարձր լեռը Մասիսն է, իսկ Վանա հարավակողմը տարածվող Ուրարտու երկրի անունը Հայաստանի լեռան և շուրջը տարածվող նահանգին փոխանցվելով Այրարատ կոչվեց այդ նահանգը, ինչպես նաև ծննդոց գրքի VIII—4-ի անճիշտ մեկնարանությունը ղուգադիպեցին Ջարալջուտին նույնացնելու Արարատ լեռան հետ» (Encycl. of Islam).
137. Ջալհաճ: Հնեի Պիրամոսն է: Կիլիկյան դաշտի երկու գետերից արևելակողմյանը: Բխում է Ալրիստանից, իսկ նրա գետաբերանը դարերի ընթացքում տեղափոխված է և գտնվում է Այաս քաղաքի մոտ:
- Գետերի անվանահնչումների նմանությունն հետևանքով կենտրոնական Ասիայի Jaxartes և Oxus (Ամուդարիա) գետերի նման Ջալհուն կամ Ջիհան կոչվեց սխալմամբ, իսկ նույն Կիլիկիայի Սալհանն էլ (Սարոս) Սալհուն կամ Սիհուն կոչվեց:
- Ջալհան գետը երկար ժամանակ մոստովանական աշխարհի սահմանային գետը եղավ: Ուսմուքյան շրջանում, նասր Սուլթանի հաղթանակներից հետո, այդ նահանգը՝ Այաս գլխավոր քաղաքով, Ֆոտուհաթ ալ Ջալհանիա (Ջալհանյան նվաճումներ) կոչվեց:
138. Արաբաու: Բառի մեկնարանության մի վարիանտ է «Ջարալ ալ Հարիթ», որի խասուն է մշակի, երկրաչորձի լեռ: Յակուտի մեկնարանությունը թելադրված է նախնական դարում ապրող Հարիթ անունը կրող մի արաբացու անունից, որը իբր այնտեղ բնակություն է հաստատել:
- Իսթախրին ասում է, թե զույգ Արաբատները ծածկված են մշտական ձյունով և այնքան բարձր են ու սրածայր, որ չի կարելի նրանց վրա բարձրանալ (Le Strange, էջ 183):

Արարատի լանջերը այժմ անրնակ են, մինչդեռ բառ զանազան վկայություններն աշուպես չի եղել միջին դարերում: Իսթախրին մասնավորապես հիշատակում է, թե Արարատը հարուստ է եղել անտառներով և երեններով: Մուկաղղասին ավելացնում է, որ Արարատի շուրջը կային հազարից ավելի դյուղեր:

Աբու-լ-Ֆիդան իր աշխարհագրության գրքում գրում է. «Ջարալ ալ-Հարաֆո գտնվում է Արդարիլ քաղաքի մոտ (?), Ադրբեջանում. այնքան բարձր է, որ չի կարելի բարձրանալ նրա դաղաթը: Կանոնի մեջ կարդում ենք թե Հարաֆի դաղաթը շատ դժվարամատչելի է, այնտեղ մշտական ձյուն է նստած: Նրանից ցած կա մի ուրիշ սար, որ կոչվում է Ալ-Հուայրաթ կամ Փոքր Հարաֆ: Այդ փոքր սարն է, որ շրջապատի բնակիչներին ջուր է հայթայթում, ինչպես և փայտ ու որսի երևույթն է, թե այդ ամբողջ երկրամասում Հարաֆից ավելի բարձր սար չկա» (Աբու-լ-Ֆիդա, աշխարհ., II, էջ 95):

139. Պլինիոս Իմաստունը կամ Ռալինաս: Ավանդությունը սրան ներկայացնում է որպես Հուտութի (թալիսման) հայրը: Ըստ նույն ավանդության, նա շատ քաղաքներում թողեց հմայեկներ պաշտպանելու համար նրանց փոթորիկներից, օձերի և կարիճների խայթոցից և այլ շարիքներից. Հավանաբար այս ավանդությունը հյուսվել է հռչակավոր բնագետ Պլինիոսի մահվան շուրջը:

140. Հանի հայնի կամ Հեանի: Չորրորդ Հալբում, Ամիդից դեպի հյուսիս՝ լեռների մեջ: Նշանավոր են նրա երկաթի հանքերը, որոնք արտածվում են: Միխայիլ Ասորու գրքի մեջ կոչվում է նաև «Խանի» (էջ 428): Արդյո՞ք երկաթահանք բերուն է (Ինճիճյան, Հեախ. էջ 63):

141. Ալ-Հադաթ, կամ Ալ-Հադաթ Ալ-Համրա (Կարմիր Հադաթ): Սահմանային բերդաքաղաք է, հույներից կոչված Αδαν նույնն է հավանաբար «Կարմիր լեռ»-ի հետ, այժմ Ինքիլի մոտ (Ալիշան, Սիսուան, էջ 52, ծանոթ. 3):

Արարները դրավեցին այն Իյադ իսն Ղանմի ձեռքով, իսկ 779 թվականին բյուզանդացի հեռ վեբցրին ու ավերեցին: Ալ-Մահդի խալիֆը վերաշինեց ու կոչեց Ալ-Մահդիա: Հարունը ամրացրեց ու բնակչություն հաստատեց այնտեղ:

Բերդը կառուցված է Ուհայդար կոչված բլրի դաղաթին և ռադմական տեսակետից կարևորագույն-դեր է խաղում տիրելով Հալևրից դեպի Ալբիստան տանող լեռնանցքին: Բյուզանդիայի և արաբների միջև զինական բախումների ընթացքում բերդը երկու կողմից էլ շարունակ հարձակումների ենթարկվեց: 948 թվականին Վարդ ֆոկասը այն, և բնակիչները Սայիդ ադ-Դավլայից օգնություն աղերսեցին, որը և 954 թվականին քաղաքի մոտ հաղթանակ տանելով դրավեց այն ու վերաշինեց: Որոշ ժամանակ անց բյուզանդացիք նորից դրավեցին բերդը, իսկ 1150 թվականին Իկոնիայի Մասուդ սուլթանը դրավեց ու պահեց մինչև որ Կոստանդնի ժամանակ հայերը դրավեցին այն: 1278 թվականին Բիրարս սուլթանը բանակ ուղարկեց ու գրավեց այն, ջարդեց բնակիչներին ու հիմքից կործանեց քաղաքն ու բերդը: Այդ պատճառով այդ վայրը կոչվեց «Գյոնյուք» (այրված): Այս անունով մինչև հիմա ճանաչվում է լիճն ու դաշտը, որի վրա անցյալում բարձրանում էր Հադաթի բերդը:

142. Ալ Հաբիա: Վայրը կարոտ է ստուգման:

143. Հաբնուկ: Այս վայրը ճշտել դժվար է, սակայն հավանական է, որ Արզնին լինի՝ իբրև հանքավայր, որը ծանոթ է հնագույն դարերից: «Պաղին սու գետակը, այսու գետակու ձգի վիճակն Արդանա, Արզնի կամ Արկնի, յորում քաղաքն համանուն կա ի հարաու կամ յաջմէ դետուն» (Ալիշան, հնագրություն Հայոց Մեծաց, էջ 43):

Քաղաքից մի քիչ հեռու Արղանայ կամ Քափուր մայրեն պղնձահանքն է:

144. Հիսն Արաղ կամ Խարբերդ: Ամիանոսի հիշատակած *riata Castellum*-ը՝ ամրացված քաղաք, ուր, բոտ իբն Խորդադրեի, Խալիֆայական արևմտյան սահմանաքաղաքներից էր, որոնց դիմը դուրս դալով Մալաթիայից՝ դնում էր դեպի Թիֆլիս և անցնում Հիսն Զիադից, Շիմշաթից և Կարինից:

Միքայել Ասորին հիշատակում է, որ 1122 թվականին այնտեղ ապստամբեցին հայ վարձկանները, որոնք աշխատում էին քաղաքի դռան կողմը: Օգտվելով ստեղծված շփոթությունից, նրանք ազատ արձակեցին Երուսաղեմի թաղավորին, որն այնտեղ գերի էր պահվում:

«Բաղակի գինվորները գերի վարեցին թաղավորին, որը եկել էր Հիսն Մանսուրին և Կառեաթին տիրանալու: Միքայել հայր հանձնել էր քաղաքը նրան՝ փոխարենը մի ուրիշ վայր ստանալով: Թաղավորը եկավ Հիսն Մանսուրից և Քեսունից վտարելու թուրքերին, բայց գերի բռնվեց, և Բաղակը գրավեց Հիսն Մանսուրն ու Կառեաթը» (Michel le Syrien, *Chronique*, XV, ch. VIII VIII, էջ 211):

Ուսնայեցին գրում է. «Եւ տարան զթաղաւորն և զքուրորդին ի Խարբերդ և երկաթի կապանօք եղին ի բանտին ուր եղեալ կայր ճոսլինն և Գալերանն» (էջ 443):

Գուլյելմոս Տյուրացին (XII—XVIII) ավանդում է, որ հիսուն հայեր, որոնք եղևսիայի կոմսի հպատակ էին, ձեռնարկեցին աղատելու թաղավորին: Աբու-Ֆարաջն ասում է, թե նրանք Խարբերդի բնակիչ հայ աշխատավորներ էին: «Ինչպե՞ր, բայց իբն ալ-Խեթրի, կատարվեց 1123 թվականի մայիսին:

Այս դործին մասնակից հայերն աճինաանդութ տանջանքներով ունչացվեցին (Foulcher de Chartres, Ch. LI):

Ըստ ուրիշ տեղեկության, հայերը աշխատում էին բերդում: Տեսնելով, որ բերդը ամուր է, և պահապանները թվով քիչ են, հավաքվեցին քաղաքի դռան մոտ և սկսեցին ագմկել իրենց ռոճիկից զծոհելով. այդ խառնակության միջոցին մոտիկ դտնվող զենքերին աիրանալով՝ սպանեցին պահապաններին ու աղատեցին թաղավորին, Զոսլին կոմսին և մյուս գերիներին: Կովի ընթացքում Բալակը սպանվեց: Քաղաքացիք Օրդոքյան Սուլայման Իբն ալ-Կադիին ընտրեցին իրենց գլխավոր: Թեև թաղավորը կրկին բռնվեց, սակայն հետադաշում փրկանքով աղատություն ստացավ (Ուսնայեցի, էջ 444):

145. Հիսն Թալիբ: Վայրը հարկավոր է փնտրել Հիսն Բայնի մոտ:

146. Հիսն Զիլքիլա: Մսիսի մոտ՝ հույների «Աստղերի բերդ»-ը:

147. Հիսն Քալֆա: Բառական նշանակությամբ՝ ժայռի բերդ²: Հին քաղաք է, հիշատակվում է հռոմայեցիների և պարսիկների միջև մղված սահմանային կռիվների ընթացքում Cephā անվամբ, և մեծ դեր է ունեցել որպես հրամանատարության բերդ: Ուներ հզոր միջնաբերդ և կարևոր կենտրոնական դիրք էր զբաղում հանապարհների վրա: Նրա մոտ Տիզբիսի վրա XII դարում կար մի գեղեցիկ կամուրջ:

Նրբ Աբրասյանների իշխանությունը թուլացավ, և փաստական իշխանությունը տեղական ժառանգական գինաստիաներին անցավ, իսկ սրանք էլ անվերջ կռիվներ ունեցան իրար մեջ, Հիսն Քալֆը փոխն ի փոխ անցավ Համդանյաններին,

¹ Գուլյելմոս Տյուրացին կոչում է Quatre-Pierre

² Աստուրնասիրարալի արձանագրությունում՝ Kipani, հույների կեփենեա՝ Թլենիոս՝ Cephēnia:

Մրվանյանների և Օրդոբյանների՝ պայքարող գլխավոր տների իշխանության տակ՝ Վերջինները այն իրենց մայրաքաղաքը դարձրին (1101), և քաղաքը ծաղկեց 13⁹ տարի շարունակ։ Դա մի իշխանություն էր, որը անվանապես միայն վասալ էր սելջուկյաններին, նրա տիրությունը տարածվում էին Միջագետքում և Հայաստանում, գլխավորապես Դիարբեքլիում, Մարտինում, Մուֆարղինում, Խարբեղում և Մծբինում։

1232 թվականին Այուբյանները վերջ դրին Օրդոբյանների տիրապետությանը Հիսն Քայֆում։

Ուոհայեցու մոտ քաղաքը հիշատակված է «Հասնքե» ձեռք (էջ 367), Միք. Ասորու թարգմ. «Հարսնքէփ» (էջ 448)։ Այժմ կոչվում է «Հասան Քեյֆ»։

148. Հիսն Մանսուր։ Նշանակում է «Մանսուրի բերդ»։ Բերդաքաղաք Եփրատի մոտ, լեռների մեջ, Մալաթիայից հարավ և Սամսատից ու Բեհեսնիից դեպի արևմուտք։ Հիշատակվում է նաև «Հասան Մանսուր» կամ «Հասան Մսուր», իսկ Միքայել Ասորու մոտ «Հարսն Մսուր» ձեռք։ Հիմնված է Մանսուր իբն Ջանա ալ-Ամիրի ձեռքով, որը սահմանադիրի հրամանատար էր Օմայան վերջին խալիֆ Մրվան II օրոք (775—785)։ Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ բերդը գրավվեց ֆրանկների ձեռքով, 1112 թվականին Դոդ Վասիլը կարճ ժամանակով գրավեց նրանցից։

Հոմայեցիների Parrhe քաղաքն է, որ ներկայումս կոչվում է Ադիա-ման. նրան շատ մոտ է դնվում Օշին բերդը, որ հաճախ է հիշատակվում մեր սլաոմիչների մոտ։

149. Մրվան իբն Մուհամմադ։ Օմայանների կրտսեր ճյուղին է պատկանում։ 732 թվականին Հիշամը նրան Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարիչ նշանակեց։ Նա էր, որ 120 հազար զորքով ուժգին հարձակում գործեց Դարբանդից այն կողմ և խազարների թաղավորին ստիպեց իսլամական կրոն ընդունել։ Վրացական ժամանակագրությունը Մրվանին կոչում է Մուրվան Կրու։ Մրվանը Աշոտ Բագրատունուն կարգեց Հայաստանի իշխան և նրա օժանդակությամբ ու 15 հազար զորքի մասնակցությամբ խալիֆայական զահի համար կռիվներ մղեց։

Հիշամ խալիֆի մահից (743) հետո ծագած դահակալական կռիվների ժամանակ եկավ Միջագետք, և շուտով՝ 744 թվականի դեկտեմբերին, Քեննասրինի կառավարիչների և Հոմսի ցեղախմբերի օժանդակությամբ՝ հռչակվեց խալիֆ՝ Մրվան II անվամբ։ Նա աթոռը փոխադրեց Խառան։ Իրարը շուրջեց նրան ճանաչել և խալիֆ հռչակեց Սուլայման իբն Հիշամին։ Մրվանը արշավեց նրա վրա և հաղթեց։ Աբբասյանների ապստամբությունը շարունակվում էր. այս երկուսի միջև վերջնական բախում տեղի ունեցավ Զարի-ճակատամարտում. Մրվանը հաղթվելով փախավ Եգիպտոս, որտեղ սպանվեց 750 թվականին։ Նա եղավ Օմայան դինաստիայի վերջին խալիֆը։

150. Ալ-Մանսուր։ Աբու Ջաֆար Աբդալլա իբն Մուհամմադ։ Աբբասյան դինաստիայի երկրորդ խալիֆը։ Նրբ իր եղբայր Աբուլ-Աբբասը իշխանության տիրապետելով, 750 թվականին նրան կարգեց Հայաստանի կառավարիչ։ Նրա ոստիկանություն, ինչպես նաև խալիֆայության շրջանը շատ ծանր եղավ Հայաստանի համար։ Ղևոնդը (էջ 159) մանրամասնությամբ նկարագրում է նրա հարկային բռնությունները իբրև ոստիկան։ Իսկ հետո, երբ նա գահ բարձրացավ «առնոյր զիշխանութին» նորա եղբայր նորին միւս Աբդալա ամս քսան և երկուս։ Սա և սրա կարգած ոստիկանները՝ Եգիպտոս իբն Ուսայդ աս-Սուլամին, Բաղադ իբն Մուսլիմ ալ-Օբայլին, Սո-

լայմանը և Հասան իբն Կահթարան, լահանդուրձևի բռնությունների գործ դրին։ Այս վերջինի դեմ էր, որ հայերը ապստամբեցին և 774 թվականին պարտվեցին Բաղրևանդուն։

Նա իր եղբորը հաջորդեց 754 թվականին, նրա իշխանության առաջին տարիներում մեծ ապստամբություններ ծագեցին։ Նախ՝ իր հորեղբայրը՝ Աբու Արղալան, հետո Սմբատ և Ջահմար պարսիկները, Միջագետքում՝ խարիջիները, Ասորիքում՝ Մուհամմադ իբն Արղալաճը, Իսպանիայում՝ օմայանները անջատողական շարժումներ ևս եղան։ Մեծ շարժումներ տեղի ունեցան նաև խորասանում, բյուզանդիայի կողմից էլ արտաքին վտանգներ ստեղծվեցին։ Նա կարողացավ ի վերջո ամրացնել իշխանությունը։ Կառուցեց Բաղդադը և այնտեղ փոխադրեց մայրաքաղաքը։ Մեռավ 775 թվականին։

151. Աբուլ-Աբբաս ա-Սաֆահ։ Եղավ Արրասյան դինաստիայի առաջին խալիֆը, իր իսկական անունն էր Արղալա, բայց դանազանվելու համար իր մյուս եղբորից, Ալ Մանսուրից, որը նույնպես կոչվում էր Արղալա, նա կոչվեց Աբուլ Աբբաս։ Ղեկնողը դրում է. «Եւ տիրէ ընդ նորա Արղալ և առաքլ զեղբայր իւր զմիւս Արղալ շրջիլ ընդ ամենայն աշխարհս իւրոյ իշխանութեան» (էջ 158)։ Նա ծագումով Մուհամմադի հորեղբոր թոռներից էր և այդ ազգակցական կապի վրա էր հենում իր խալիֆայական հավակնությունը։ 747 թվականին Արրասյանների դրոշը պարզվեց խորասանում։ 749 թվականին օմայանները պարտվեցին, և Աբուլ-Աբբասը խալիֆ հռչակվեց Քուֆայում։ Նա այդ քաղաքի մզկիթի մեջ արտասանած զահա-կալական ճառի մեջ ինքն իրեն հռչակեց Աս-Սաֆահ (անդուլ, արյունարբու) և իրոք արդարացրեց իր այդ տիտղոսը։ Մեռավ 754 թվականի՝ հունիսին՝ մոտ 30 տարեկան հասակում։

152—153. Վալերը ստուգման կարիք ունեն։

154. Հայտնի։ Հիզան կամ Խիզան։ Շրջան է Բիթլիս դավառակի հարավա-կողմում և քաղաք, որ սարի վրա ունի բերդ։

155. Խաբուր։ (Ըստ ամենց Քուվրար). գետ՝ Կորդուաց՝ հարավակողմում։ Թափվում է Տիգրիսի մեջ՝ Հայաստանի սահմանի վրա (Ալիշան, Տեղագիր, էջ 16)։ Խաբուրը, որը կոչվում է նաև Փոքր Խաբուր, բխում է Վանա լճի հարավային և Ուրմիո լճի արևմտյան կողմի լեռներից և խառնվում է Տիգրիսին Մաղարայի և Մեղրեի միջև։ Այստեղ աշխարհագիրները կոչում են նաև Խաբուր ալ-Հասանի, նույնանուն բաղնիքի անունից, որտեղ մի քաղաքի քանդակի կամուրջ կա։

Ուրիշ և մեծ Խաբուր, Վերին Միջագետքում, որը թափվում է Եփրատի մեջ Քարթիսիէի Cirtesium-ի մոտ, որը այժմ Դեյր Զորն է։

156. Պետք է, որ լինի Կատավոնիան։

157. Խաբրեղ։ Ժողովրդական ստուգարանությամբ Քար Բերդ։ Միջ. Ասորու թարգմանությամբ՝ Խարթ-Բերդ, էվլիա Չելեբու մոտ՝ Խար Բուդ (էջի կուռք)։ Արարների կոչում են նաև Հիսն Զիսդ, բայց ավելի ճիշտ այդ անունը միայն բերդին է հատուկ, իսկ քաղաքը կոչվում է Խաբրեղ։ Հուստինիանոսի բաժանման մեջ ընկնում էր Զորրորդ Հայքում։

Կտնվելով բյուզանդական և արաբական կայսրությունների սահմանի վրա, հաճախ ձևերից ձևոք է անցել։

1133 թվականին Խաբրեղի տերն էր Օրդոկի որդի Դավուդ ամիրան, որին հաջորդեց իր որդին՝ Կարա-Արսլանը (Միջ. Ասորի, էջ 418)։ Նուրադդինը հովանավորում էր նրան։

XII դարում քաղաքը գտնվում էր Օրդոկյանների ձեռքում: Այդ դարի սկզբում Օրդոկյան Բաղակն էր տերը: Նրա մահից հետո հիսն Քայֆի Օրդոկյաններն իշխեցին: Այդ ճյուղից Կարա Արսլանի մահից հետո (1185—1186) Բալուի տեր էմսդադդին Արու Բաբրը տիրեց ամրոցին և հիմնեց Օրդոկյանների զուգահեռ մի ճյուղ, որոնք Այուրյանների ղերիշխանության տակ կառավարեցին, իսկ հետո ենթարկվեցին Ռումի սելջուկներին: 1228 թվականին կարճ ժամանակով դրավեց Ջալալեդդինը, իսկ 1230 թվականին գրավեցին մոնղոլները, Ամիդը գրավելուց հետո:

158. Ուսամա իբն Մունկիդ: Աբուլ-Մուղաֆֆար: Նա ստեղծեց արաբական գրականության մեջ նոր ժանր՝ ինքնակենսագրությունը: Ծնվել է Շալզարում, 1095 թվականի հունիսի 25-ին: Այդ քաղաքը իր ընտանիքի ֆեոդալական ժառանգական ստացվածքն էր: 1138 թվականին իր հորեղբայրը, քաղաքի տերը, նրան աքսորեց: Նա ղանալան վայրեր ապավինելուց հետո՝ ղնաց Եդիպտոս: 1150—1153 թվականներին նրան հանդիպում ենք խաչակիրների դեմ կռվելիս Ասկալոնում: Մասնակցել է նաև ֆրանկների դեմ Նուրադդինի մղած կռիվներին:

Մահացավ Դամասկոսում 1188 թվականի նոյեմբերի 6-ին: Դրել է «Քիվաբ ալ Բադի» բանաստեղծությունները: Մեծ որսորդ լինելով ուսումնասիրել և իր գրությունների մեջ նկարագրել է վայրի կենդանիների բարբերը:

159. Խիրս: Իբն Վադիհ Ջակուրին հիշատակում է, թե հիշրի 14 թվականին խաղարներից հաղթելով Եդիդ իբն Ուսայդը փախավ Խիրս: Խուրսան երկրի կենտրոնն է (հայկական աղբյուրների՝ Խարվան), այժմ՝ Բեշ-Բարմաք գաղաթի շրջակայքը, Կասպից ծովի ափին:

160. Խաբշանա: Խեթական Horsana -ն, բյուզանդացիների դավառում Ալիս գետի եզերքին, 𐎧𐎡𐎠𐎫𐎠𐎧 𐎧𐎡𐎠𐎫𐎠𐎧:

Ուոհայեցին հիշատակում է. «Խարսինայքն մերձ ի յաշխարհն Մարաշ քաղաքին» (էջ 373): Ներկայումս «Մուսալիմ Կալա» (Honigmann, էջ 50):

161. Խուռամ: Արդաբիլի մարզում: Այդ վայրի անունից են կոչվել Խուռամյանները:

162. Խազարները: Առաջին անգամ Մովսես Խորենացու մոտ խաղարները հիշատակվում են մեր թվականությունից առաջ երկրորդ դարի ղեպքերի կապակցությամբ, Վաղարշ թագավորի մասին նա գրում է. «Եւ սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն, ղիսաղրաց ասեմ և ղԲասւլաց, արտաքս քան ղզուռն ճորայ ևլանել, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց ղՎնասեպ ոմն Սուրճապ» (Խորենացի, գիրք Բ ԿԵ): Սրանց դեմ է գնում Վաղարշը, անցնում Եփրատ կապանի, բայց կոպում սպանվում:

Խորենացուն վերադրված աշխարհագրության մեջ ասված է. «Եւ թագաւորն հիւսիսոյ է հաքանն՝ որ է տէր Խաղրաց և ղշխոյն թագուհին կին հաքանայ ի Բասւլաց աղղն»: Ժողովուրդը ուրեմն վաղուց ծանոթ է եղել հայերին՝ Խաղիւք անվամբ:

Պարսիկների տիրապետության ժամանակ Կավատի (488—531) թագավորության տարիներին նրանք գրավեցին Աղվանքը, Սիսականը և Վասպուրականը: Հետո Խոսրով Անուշիրվանը (531—579) նրանց ետ մղեց: Բյուզանդացիները նրանց հետ սերտ հարաբերություններ էին մշակում և նրանց հաճախ մղում էին պարսիկների և արաբների դեմ: Դրա հետևանքով Հայաստանը հաճախ տուժում էր նրանց ասպատակություններից:

Նրանք Հայաստան արշավեցին 682—684 թվականներին, այդ արշավանքի ժամանակ սպանվեց Գրիգոր Մամիկոնյանը, իսկ Աշոտ Բագրատունին 688 թվականին նրանց հետ մղեց:

693 թվականին նրանք կրկին արշավեցին բյուզանդացիների դործակցություններ և հաղթեցին Մուհամմադ իրն Մրվան ոստիկանին, բայց հետո հետ մղվեցին Մասյամա գործարից:

730 թվականին նոր հարձակում դործեցին և սպանեցին Ջարրահ ոստիկանին, իսկ 731 թվականին արարները նրանց փող վճարելով հետ դարձրին և ամրացրին Խարբանդի անցքը (733):

Արշավանքները կրկնվեցին 758—760 և 761—763 թվականներին: Թիֆլիսի գրավեցին 769 թվականին, ավերեցին Աղվանքը, Վրաստանը, Հայաստանի հյուսիսը: 782 թվականին Տաճատ Անձեացին նրանց դեմ կովկաս սպանվեց:

Խազարների դեմ մղված կռիվներում հայերը օժանդակում էին արաբական զինվորին:

IX և հաջորդ դարերում նրանք թուլանում են և դադարում զենքի հարավ արշավելուց:

Խազարները չինել են երեք զլխավոր քաղաքներ. Բայանջարը, որը Ջարրահ ավերեց 723 թվականին, Սամանգարը՝ Ալանների երկրից ոչ հեռու (այժմ Քարխու) և Իթիլը (Աստրախան) — իրենց մայրաքաղաքը:

Բոլոր կրոններն էլ արտոնված էին նրանց մոտ, և հակառակ բյուզանդացիների ու արաբների ստիպումներին՝ խաքանը հետևում էր հրեական կրոնին, որը խաչարների ազնվական դասակարգի կրոնն էր: VIII դարի վերջերին, Հարունի խալիֆայության ժամանակ էր, որ նրանք վերջնականապես ընդունեցին իսլամը:

Հակառակ Յակուտի պնդման, թե միայն կռապաշտներն էին ստրուկներ զնում և օգտագործում, տարակույս չկա, որ մուսուլմաններն էլ, ինչպես և քրիստոնյաները լայնորեն զբաղվել են գերեզմանափայտմամբ: Ըստ արաբացի պատմիչների վկայության, Դարբանդը եղել է գերեզմանափայտման մեծ շուկա:

163. Մուկտադիր Բիլլան խալիֆը դահ Բարձրացավ հիշքի 295 թվականին (907—908), երբ 13 տարեկան էր: Օգտվելով նրա անչափահասությունից, փաստական իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցրին պալատի ներքինիները: Նրա ժամանակ բյուզանդացիները արշավանքներ ակսեցին, և Ասորիքում ծաղեցին ներքին խռովություններ: Հիշքի 317 թվականին (929—930) Մունիս ներքինին մի խմբի զուլա անցած նրան դահադուրկ արեց և դահ Բարձրացրեց նրա հղբորը՝ Ալ-Կահիր Բիլլանին: Բայց որովհետև այս վերջինը մերժեց իր դահակալության առթիվ բանակին նվերներ բաշխել, երեք օր հետո իրեն էլ դահադրեցին և բանտից հանելով կրկին դահ Բարձրացրին Մուկտադիրին: Օգտվելով այդ ներքին խռովություններից, Մուսուլի կառավարիչ Նասիր ադ-Դաուլան ինքն իրեն անկախ հռչակեց և հիմնեց Համ-դանյան զինաստիան: Մունիսը մյուս կողմից բանակ կազմելով առաջացավ Բող-զադի վրա. կովի մեջ Մուկտադիր խալիֆը սպանվեց հիշքի 320 թվականին (933):

Այս խալիֆի ժամանակ Եզրպոստում հիմնվեց Ֆաթիմյան մրցակից խալիֆայությունը:

164. Աշուշ-Ասադու: Խոսքը երկու բարբարոս ցեղախմբերի մասին է, որոնք, բոս մուսուլմանական ավանդության, սերված են Նոյի երրորդ որդուց՝ Հաբեթից: Ըստ ոմանց, նրանք հսկաներ են, բոս ուրիշների՝ անձանոյ՝ Խառաբոսներ, որոնք բնակվում են աշխարհի ծայրում: Նույնն են, ինչ Եզրկիլի գրքի և Հովհաննու Հայտնության Դոդ և Մադոդը:

165. Ալ-Խաշարիա: Վայրը կարոտ է ստուգման:

166. Խլաթ: Արաբները կոչում են Ախլաթ կամ Խիլաթ: Վանա ծովի հյուսիս-արևմտյան ափի վրա քաղաք, Տուրուբերանի նահանգում և Բզնունյաց դավառում: «Էր քաղաք բազմամարդ և ունէր պարիսպս մեծակառուցս զորմէ բազում ինչ պատմեն առ պատմագիրս մեր. ունէր և ամրոց որ յիշատակի առ Թովմայի Արծրունւոյ» (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 121): Խորենացին հիշատակում է Հռիփսիմեանց պատմության մեջ. «Ի Բզնունեաց դաւառ... ի քաղաքն Խլաթ»:

Գավառը պատկանում էր Ռշտունիներին, հետո անցավ Մամիկոնյաններին, զրավվեց Իյադ իրն Ղանմի կողմից հիշրի 20 թվականին, որը հաշտությամբ կնքեց իշխանի հետ: V III դարում տիրեցին Բաղրատունիները: Դեռ 774 թվականին Բագրևադի կովից առաջ նրանց էր պատկանում Խլաթը, Բուղայի արշավանքներից հետո Խլաթը անցավ մուսուլմաններին, և այնտեղ հաստատվեցին Ջահաբյան ամիրաները: 880 թվականից հետո Աշուտ Բաղրատունին Խլաթը տվեց Մանազկերտի էմիր Աբլբարին որպես ավատ, նրան իրեն ենթարկելով իբրև վասալ: 923 թվականին հուլյները զրավեցին և պահեցին մի ժամանակ: Հետո անցավ սելջուկյանների ձեռքը, որոնք հանձնեցին այն Դիարբեքի մրվանյան իշխաններին:

Նասիրի Խոսրովը Խլաթի մասին գրում է. «Ջումադալ-Ավալ ամսի 18-ին (22 նոյեմբերի 1046) հասա Ախլաթ: Այդ քաղաքը գտնվում էր իսլամական երկրների և Հայաստանի սահմանի վրա, Բերկրից 19 փարսախ հեռու: Բաղաբը կառավարում էր մի էմիր Նասիր ադ-Դավլա կոչված (Մրվան իբն Ռուշտիք, քրդական դինաստիայի հիմնադրի որդին — Հ. Ն.): Խլաթում խուսում էին երեք լեզվով՝ արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն: Ենթադրում եմ, որ այդ քաղաքը իր անվամբ պարտական է այդ առաջնորդության (արաբերեն լեզվով Ախլաթ նշանակում է խառնուրդ, զանազան ցեղերի մարդկանց համախմբում — Հ. Ն.): Այստեղ առևտրական հարաբերությունները լինում են պղնձե դրամով: Ռաթլը այստեղ կշռում է մոտավորապես 300 դիրհամ» (Սեֆերնամե, էջ 21—22): 1100 թվականին բնակիչները մորոստացան մրվանյանների դեմ և հպատակություն հայտնեցին Սուլեյման Քոթրուն, որը սելջուկյան իշխան Քոթրեղին Իսմայիլի ծառան էր եղել և այդ ժամանակ իշխում էլ Մարանդում: Նա Շահ Արմեն տիտղոսն առավ, և իր ժառանգորդները շարունակեցին այդ իշխանությունը: 1182—1183 թվականներին նրա թոռ՝ Սուլեյման II-ը մեռավ առանց ժառանգորդի. իր ծառաներից մեկը, Բեկթիմուր կոչված, որ Մուֆարիդի կառավարիչն էր, տիրացավ իշխանությանը և պահեց այն մինչև 1193 թվականը: Այդ թվականին իր փեսան՝ Հավար Դինարին խողխողեց նրան և կառավարեց մինչև 1197 թվականը, իրեն հաջորդեց Բեկթիմուրի որդին՝ Մալիք ալ-Մանսուրը, որը սպանվեց 1205 թվականին իր՝ մամլուք Ազադդին Բալբանի կողմից: Այս վերջինին, որ հազիվ էր իշխանությանը տիրացել, սպանեց սելջուկյան իշխան Տուղրիլը, Կլըճ Արսլան Շահի որդին, որ էրզրումումն էր իշխում և ուզում էր Խլաթին տիրանալ, բայց նա վռնդվեց բնակիչների կողմից, որոնք 1207 թվականին կամովին հպատակվեցին Մալիք ալ Ավհադ Նաջմադդին Այուբին, որը Սալահադդինի սերնդից էր և տիրում էր Մուֆարդիի վրա» (տե՛ս նաև Saint-Martin, Memoires, էջ 103—104):

1230 թվականին Ջալալդդին Խորեզմ շահը զրավեց, բայց երբ նա պարտվելով փախավ, քաղաքը կրկին անցավ Այուբյան իշխանի ձեռքը: 1245 թվականին մոնղոլները տիրեցին քաղաքին և իշխանությունը հանձնեցին Ջաբարյան տոհմի իշխանուհի Թամթային: Իբն Հավկալն առում է, թե՛ մի ծաղկյալ, բարեբեր և արստությամբ լի վայր է այն:

Ըստ իրն Սալիդի «Խլաթը Հայաստանի ամենակարևոր քաղաքն է, և նրա համարավոր մեծ է»:

XIII դարում Արուս-Ֆիդան այցելել է և դրում է, թե «Խլաթը դաշտի մեջ է, ունի բազմաթիվ մրգաստաններ և շատ վտակներ ևն հոսում այնտեղ, բայց միայն մի քանիսն են մտնում քաղաքը: Այն ունի մի ավերված պարիսպ, նրա պատմությունը հավասարվում է Դամասկոսին, բռնները մի օրվա ճանապարհ հեռու են քաղաքից: Ձմեռվա ցուրտը սառտիկ է այնտեղ»:

Ներկայումս «Դա քաղաք չէ, այժմյան հասկացողութեամբ, այլ մի քանի զատ-զատ անշուք լիակերի խումբ, որոնք աւելի աչքի են ընկնում իրենց աւերակներով: Քան նորագույն շէնքերով»: «Նայելով Խլաթի ղեղեցիկ դիրքին, երկու հնագույն շրջանների բերդերի մնացորդներին և կանգուն մնացած ղեղեցկաշեն դամբարաններին, անժխտելի է մնում Խլաթի հարուստ անցեալը և ծաղկման փառաւոր շրջանը» (Ա—Դ, էջ 96):

Հին քաղաքատեղին այժմ կոչվում է Խարար-Շեհիր:

167. Խլաթի լին: Նույնն է, ինչ Վանա լիճ կամ Արճեշի լիճ:

168. Խալխալ: Հեղինակը նկատի ունի Սեֆիդրուդ գետի միջին հոսանքից հյուսիս գտնվող այժմյան Խալխալ քաղաքը:

169. Ալ-Խալկադունա կամ Խատկադունա: Նույնն է, ինչ որ Խազկադունան: Ստրաբոնի կողմից հիշատակված Կապադոկյան տաս նահանգներից մեկն էր՝ Կատավոնիա անվամբ, որոնցից յոթը, այդ թվում նաև այս, կաղմեցին Փոքր Հայքի մասը:

170. Խամաբեռդ: Խամուր լեռներում, մի լեռնաշղթա, որը լինելը անհավասար ու անկանոն է անվանում: Կոչվում է նաև Խամլրերդ կամ Խնուսի լիճ, որը կաղմում է Բինդյուլի մի բաղուկը՝ դեպի արևելք երկարած:

Խամուրը փոքր բերդաքաղաք է, որը ընկնում է Խլաթի հյուսիսային և Ալաշ-կերտ դավառի հարավային սահմանի վրա (Բնճիճեան, էջ 118):

171. Խունան: Այսպես էր կոչվում միջին դարերում պատմական Հունարակերտը: Կաղմում էր Քարթլիի մասը: Գտնվում էր այնտեղ, որտեղ Քցիա (Խրամի) գետը թափվում է Կուր գետի մեջ. վրացիները կոչում են նաև Մտկուրիս-ցիխ, այժմ՝ «կոտրած-կամուրջ»-ի տեղը: Այդ վայրի ավերակները կոչվում են Թոփրաք-կալե կամ Աղչա-կալե: Դեմետրե վրաց թագավորի օրով Իվանե և Սմբատ Օրբելյանները գրավեցին այն «որ ի բաղում ամաց էր առ տաճկին» (Օրբելեան, էջ 379):

Կիրակոս Գանձակեցին քաղաքը հիշատակում է Պարտավի և Բելուկումա մեջտեղը «ի դաշտավայր տեղիս զոր Խունանն անուանեն» (էջ 191):

172. Խավչաք: Խոշապ-բերդաքաղաք՝ Վանից դեպի արևելահարավ, յոթ ժամ հեռավորությամբ: Այդ անունը, ըստ Միրախորյանի տեղեկության, ստեղծվել է շրջակայքի քաղցրահոս ջրերի պառնառով «խոշաք» (բարեհամ ջուր) բառերից:

Քաղաքիս բերդն բնական լեռան մը վերայ շինուած և այժմ քայքայեալ է: Իւր աշտարակները միայն կը կենան, ընդ որս նաև մեկ կողման վերայ քանի մը կիսակործան սենեակներ, անգործածելի վիճակի մէջ: Սենեակներէն երկուքի առաստաղներն արարական ճաշակաւ պատկերազարդեալ են: Երկաթեայ դուռն փակեալ կը կենայ, որոյ քովեր արարական մասնավոր յիշատակագրեանք կը տեսնուին: յորոց ոմանք անընթեռնելի եղած են» (Միրախորեան, մասն Բ, էջ 124):

173. Փաղազ Փռնան: Հաշտառուդի շրջան Իրանական Ադրբեջանում:

¹ Նույնանուն պավառա Խոշապ գետի հյուսիսային կողմում:

174. Խումի: Բաստ Տումաշեկի (էջ 32)՝ ճիշտ չէ Յակուտի հիշատակած այս անունը, ինչպես և Սարբաթ անվան տակ հիշատակված Խունդը (Յակուտ, բնագիր, 3-րդ հատ., էջ 68):

Հավանաբար Խույթ անվան աղավաղումն է ի (خوت) և ն (خوت) տառերի շփոթմամբ (خوت - خوت):

175. Խույթ. — 851—852 թվականների ձմռան ապստամբության ղեկավարը պատմիկիս արաբ պատմագիրներ Բելազորին և Քաբարին հիշատակություն են անում խութեցիների մասին, նրանց կոչելով «Ալ Խուայթիա» (الخويثية): Բելազորին ասում է, թե մի բարբարոս ժողովուրդ է այն, որ բնակվում է իր անունը կրող «Ջաբալ ալ-Խուայթի» կոչված լեռնագավառում. այդ վայրը կոչվում է նաև Ալ-Արթան (الارطان):

Սասուն, Տորոս և Սիմ անուններից բացի, այդ վայրը կոչվել է նաև Խույթ: «Բնակիչք լերինն Խույթայ որ Սասունք անուանէին» (Գանձակեցի, էջ 73): «Ի լեռինն Խույթ անուանեալ» (Թովմա, էջ 200):

Գևորգ Կիպրացու տեղագրության մեջ (Գեղեցիկի հրատարակություն, Հայպիզ, 1890) ասված է. «Են և բնակեալքն ի լերինն Տաւրոսի՝ առ ի կողակ լերինն ժողովուրդք Երկու, որ կոչեն մին Խութեցիք և միւսն Սանասունք» (Տումաշեկ, Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, էջ 10 և հաջորդ):

Խութեցիները բնակվում էին Տավրոսի հյուսիսային լանջերի վրա, Մշո և Տաւրոսի գաղտնագավառներից վերև, ճիշտ՝ Սանասունք լեռան հարավային կողմում, Արդնի հարթաստանի հանդեպ:

Խույթ և Սասուն վայրերի նույնության ապացույցներից է նաև այն, որ Թովմա Արծրունին, որը այդ ժողովրդի կենցաղն ու բարքերը բնորոշող նկարագրությունն է անում (Գ. զլ. է), անխտիր գործածում է այդ երկու անուններն էլ միևնույն ժողովրդի համար:

Ուրեմն Սասունը Աղձնյաց աշխարհի վերջին գավառն է լինում, իսկ Խույթը՝ Տուրուբերանի առաջին գավառը: Նրանք իրար սահմանակից են անմիջականորեն, ինչպես ցույց է տրված Խորենացուն վերագրված աշխարհագրության մեջ:

Յակուտը գրում է. «Աս-Սարբաթ գետի առաջին ու ամենից վերի աղբյուրը գտնվում է Խուայթ լեռնագավառի մեջ» (Յակուտ, հատ. II, էջ 552):

176. Խույ: Ուրմիայի լճի երկարությամբ հարավից դեպի հյուսիս տարածվող գավառն է: Հարավակողմն է Խույը, կամ Հերը, որտեղ արաբ ոստիկան էր նստում Բաղրատունյաց ժամանակ և նրանցից հետո: Արաբները կոչում են Խուայ:

Գավառը խիստ բարեբեր է. արտադրում է այլ պտուղների կարգին նաև թուզ և տանձի բարձրորակ մի տեսակ, որը կոչվում է «բելյամբերի» (մարգարեի տանձ):

Հին ժամանակներում «Խույթիա» կոչված մի տեսակ պիտանի կերպասեղեն էր գործվում այնտեղ:

Համալլահ Մուստավֆին «Նուդհաթ ալ Կուլուբ» գրքում գրում է. «Խույը միջակ մեծությամբ բալաք է. պարսպի շրջագիծն է 6500 քայլ: Կլիման բավական ցուրտ է: Այդ երկրամասով անցնում է Սալմաստից բխող մի ջրի հոսանք, որը թափվում է Արաքսի մեջ: Կոստանդին Միրանաժնի մոտ այս տեղանունը հունարեն անվանված է chert (Հ. Մանանգյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 161—162):

177. Խայզար: Պետք է լինի «Խիզան»-ի աղավաղումը: Բելազորին հիշատակում է, թե Մասլաման դաշինք կնքեց նրա ժողովրդի հետ: Վայրը գտնվել է այժմյան Բեշ-Բարմաք գագաթի շրջանում, Կասպից ծովի ափին:

178. Իսթրիլ: Տե՛ս Դոլին:

179. Տիգրիս: Հայերի մոտ րնդունված է հղել նաև Դկղաթ (Դկլաթ) ձևը, դոր-
ծածված հորենացուն վերադրված աշխարհադրություն և հայ մի շարք այլ մատու-
նագիրների մոտ:

Տիգրիսն ունի երկու ճյուղ. Արևելյան Տիգրիս կամ Բոհտան սու (սՋերմա),
«Կենտրիկես», որը սկիզբ է առնում Մոկսի և Շատախի լեռներից, հոսում է դեպի
Բիթլիսի դաշտավայրը և Սղերդից դեպի հարավ միանում է Արևմտյան Տիգրիսին:

Արևելյան Տիգրիսի մի ճյուղն է կաղմում Բիթլիս-սու գետը (Թուխ գետ), որ
բխելով Մոտկանի լեռներից, կտրում է Բիթլիսը և ոռոգելով Սղերդի դաշտավայրը
խառնվում է Արևելյան Տիգրիսին:

Արևմտյան Տիգրիսը կամ Դիարբեքիր-սուն սկսվում է Հաշտեանք դավառից:
Պլինիոսի Diglito-ն է (Հյուրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Հանդէս
Ամսօրեայ, 1906, էջ 312):

Երատոսթենեսի համաձայն, ինչպես հիշատակում է Ստրաբոնը, Տիգրիսը ծա-
գում է նպատ լեռների հարավային լանջից:

Յակուտի հաղորդած տեղեկությունները Տիգրիսի մասին փոխ են առնված Այի
իբն Մահդի ալ-Փասրավու աշխարհադրությունից:

Տիգրիսի վտակներն ու հոսանքները ճշտվում են հետևյալ կերպով:

Վադի Սալբ—Ամբար-Չայ:

Սատիտմա կամ Շիթիթմա (ասորական լեզվով նշանակում է արյունախում)—
Բաթման սու:

Վադի ադ-Ջուր—Խույր սու կամ Կոզր, որը Ուռլի հարավ-արևմուտքից է
իջնում:

Սարբադ—Նահր ադ-Դիբ կամ Նահր ալ-Փիլար—Արզան սու:

Իսկ վայրերից՝ Քելաք—Գլակ:

Խուվայթը (Բելազորին և Թաբարին հիշում են «Ալ Խուվայթիա»-ն) Խույթն է:

180. Հալուրես: Հալուրեսը Տիգրիսի աղբյուրն է նկատված, մի մութ քարան-
ձավ (պետք է լինի Illirissos կիրճը), որտեղ կհհմանը հինգ ասորեա-
տանյան արձանագրություն դտավ, մեկը՝ Թիկլատ Պալատար Ա-ից և մյուս չորսը՝
Սալմանասար Բ-ից:

Վայրը ըստ Մարկվարտի այսօրվա Ամբար լայն է (Sudarmenien, հ. Ա, 1915,
էջ 115), հռչակավոր Սուրենատի կիրճը, որտեղից հոսում է Զեբենե-սու գետը:

Վարդանը իր «Մեկնություն ծննդոց»-ում (Բ, 14) ասում է. «Տիգրիս որ Դկլասա
կոչի, ելանէ ի Զորրորդ Հայոց ի Հաշտն դաւառլ և ի գեղջէ Ուրբայ» (Ինճիճեան,
Հնախօսություն Ա, էջ 137):

Հալուրեսը մոտ է Հանի կոչված վայրին, Ամիդից դեպի հյուսիս երկուս ու կես
օրվա ճանապարհով:

181. Ալի իբն Ֆահյա Աբուլ-Հասան ալ-Արմանին IX դարի առաջին կեսի
նշանավոր վարչագետներից և զորավարներից մեկն էր:

Բացի արաբ և բյուզանդացի պատմիչներից, Ալի Արմանու մասին ակնարկում
են նաև հայ պատմիչները, բայց միայն՝ Աշոտ Բագրատունու իշխանաց իշխանի
պաշտոնին կոչվելու կապակցությամբ: «Ապա ոստիկան ոմն ի Հայս առաքիալ, որ
Ալի Արմանի տնուանէր, ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց
զնա կացուցանէր» (Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 169): «Եւ վառն այսպիսի համ-
բաւոյ ոստիկան ոմն որ Ալի Արմանի կոչէր, եկեալ յամիրապետէն յետ սոլարապի-

տութեան յիշխանաց իշխան զնա Հայոց կացուցանէր զամս Լ» (Սամուել Անեցի, էջ 94): «Իսկ ՅԺԱ (862) թուականին Հայոց նստաւ Ամիր ալ Մումնին Ահմատ և տայ զերկիրս Հայոց Ալեայ որդւոյ Յահէի» (Ասողիկ, էջ 110): Նաև «Ահմադ, որ զԱլի որդի Յահէի Հայոց ամիրա, առաքեաց և գԱշոտ իշխանաց իշխան արար ի ՅԺԱ թուականին» (նույն, էջ 136): «Որոյ որդին այս Աշոտ բարեպաշտ որ անուանեցաւ իշխանաց իշխան ի յԱլեայ որդւոյ Վահէի, հրամանաւ ամիրապետին Ջափրայ» (Վարդան, էջ 112):

Ալի Արմանի ծագման մասին ո՛չ հայ, ո՛չ հույն և ո՛չ էլ նրա մասին ավելի առատ տեղեկութիւններ տվող արաբ պատմիչները չեն խոսել: Հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրի հիման վրա Լեոն գրել է. «Սա կոչվում էր Ալի իրն Յահյա, վերածայնված Արմանի, որովհետև նրա հայրը գերի տարված մի հայ էր» (Լեո, Հայոց պատմութիւն, Բ հատոր, էջ 512):

Եթե այս տեղեկութիւնը Լեոն քաղել է Սեն Մարտենից, ապա այս վերջինս նույնպես որևէ տվյալ չունի իր ենթադրութեան համար (St. Martin, Memoires, էջ 349):

Ալի Արմանու ծագումով հայ լինելու մասին ոչ մի կասկած չի կարող լինել: Նախ իր «արմանի» մակդիրը մատնում է այդ, երկրորդ՝ որ Ջամալադդին Քաղբիբերդի ալ-Աթաբեկի պատմիչը որոշակի ակնարկում է, ասելով, թե «նա հայ էր ծագումով» (տե՛ս բնագիր, էն նոջում էլ Զահերա, II, էջ 278): Հետևաբար անհիմն է Օրմանյանի կարծիքը նրա հայ չլինելու մասին (Ազգապատում, Ա, էջ 962—963):

Նրա գործունեութիւնը ամփոփ կերպով հետևյալն է:

Ալ-Մամունի խալիֆայութեան օրերում (813—833) ծանարների մի ապստամբութեան մասնակցած լինելու պատճառով հալիդ իբն Յազիդ իբն Մազյադը նրան ձերբակալեց և ուղարկեց Բաղդադ: Խալիֆը նրան ուղարկեց իր եղբորը՝ Աբու Իսհակին, երբ այս վերջինը Եգիպտոսում էր գտնվում կառավարչի պաշտոնով: Խալիֆն ուղեց սիրաշահել Ալուն և նրան ոռճիկ նշանակեց:

Մամունի հաջորդ Ալ-Մուտասիմ (833—842) խալիֆի վերջին տարում, 841 թվականին Ալին նշանակվեց Եգիպտոսի կառավարիչ: Հաջորդ խալիֆն էլ՝ Վաթիքը (842—847) նրան պահեց այդ պաշտոնում: Ալին երկրի վարչական և ելեմտական բարեկարգութեան մեծ հոգ տարավ: 843 թվականին հետ կանչվեց, և նրան տրվեց խալիֆայական նահանգների վարչութիւնը: Երկրորդ անգամ կանչվեց Եգիպտոսի կառավարչութեան պաշտոնին 849 թվականին, Մուտավաքիլ խալիֆի կողմից: 850 թվականին խալիֆը նրան ետ կանչեց և նշանակեց սահմանային նահանգների կառավարիչ և ամառային հարձակումների հրամանատար:

851 թվականից սկսած Ալին, Իբրև Տարսոնի կառավարիչ կանոնավոր կերպով ամեն տարի արշավեց Բյուզանդական կայսրութեան հողերի վրա մերթ Մալաթիայի կառավարիչ Օմարի, մերթ Պավլիկյանների օգնութեամբ: Իր արշավանքների ընթացքում նա հասավ մինչև Սև ծովի ափերն ու Կ. Պոլսի մատույցները: Նա մի քանի անգամ գլխավորեց Համիս գետի վրա կատարված գերիների փոխանակութեան գործը:

862 թ. (հոկտեմբեր-նոյեմբեր) խալիֆը նրան նշանակեց Հայաստանի ոստիկան: Այդ միջոցին բյուզանդացիները սկսել էին ուժեղ զինական հարձակումները ներքին ճգնաժամ ապրող խալիֆայութեան սահմանների վրա: Մուտային խալիֆը արաբական լծի դեմ հայերի երկարատև պայքարի հետևանքով հարկադրվեց սիրաշահել հայերին և աղատ արձակել Սամարա քաղաքում հայ իշխաններին, իսկ Ալուն նշանակեց միջնորդ՝ հայերի հետ առկախ մնացած հարցերի կարգադրութեան հա-

մար: նրա միջոցով Աշոտ Բագրատունուն տվեց իշխանաց իշխանի պաշտոն՝ լայն ինքնավարական իրավունքներով:

Քաբարին և Իբն ալ-Աթիրը Ալու պաշտոնավարությունը նշանակում են 862 թվականը, իսկ Յակուբին՝ 863 թվականը:

Ալին մահացավ հետևյալ պարագաներում:

Բյուզանդական բանակը Պետրոնաս հայ զորավարի հրամանատարության տակ՝ Պոստոնում (Կյուրինի մոտ) հիջրի 249 թվականին Ռաջար ամսի 15-ին (սեպտ. 3-ին 863 թ.) չախչախեց Մալաթիայի կառավարիչ Օմարի բանակը և սպանեց արար հրամանատարին, որը տարիներ շարունակ ահ ու սարսափ էր պատճառել իր սուսպատակություններով:

Քաբարին գրում է. «Օմար իբն Օրայդուլլահի սպանությունից հետո հույները եկան Միջագետքի սահմանը, բաղձալով խլել այնտեղ գտնվող մուսուլմանների հողերը: Առնելով այս լուրը՝ Ալի իբն Յահիան, որն այդ միջոցին գտնվում էր Մուֆարղինում, նրանց դեմ ելավ քաղաքի և Սալսալայի բնակիչների բազմության հետ և նահատակվեց 400 մարդկանց հետ՝ Ռամադան ամսին»:

Յակուբին գրում է. «Ալին դնաց Մուֆարղին, հույները հարձակվեցին և տիրեցին մուսուլմանների երկրի կեսին: Այն ժամանակ երկրի բնակիչները դումարվեցին Ալի իբն Յահիայի մոտ, զրդելով նրան և պահանջելով պատերազմել հույների դեմ: Ալին արշավեց նրանց հետ և հույների զորքի դեմ՝ սաստկապես ճակատեց ու սպանվեց: Հույները վերցրին նրա մարմինը իբրև մեծ հաղթության նշան»:

Մասուդին մի քիչ տարբեր ձևով է ավանդում Ալու մահը:

«Երբ Ալին դնաց Մուֆարղին, Դիարբեքի լողմը, շեղվեց մի քիչ ճանապարհից՝ այդ նահանգի մեջ այցելելու համար իրեն պատկանող մի կալված: Հանկարծ վտանգի ազդանշանը տրվեց, Ալին փախավ աճապարանքով հույների արշավախմբի առաջից, բայց սպանվեց՝ շուրջ 400 յուրայիններով: Թշնամին չիմացավ, թե սպանվածը Ալի հայն էր»:

Ալի Արմանու համբավի և նրա վայելած հեղինակության մասին նույն Մասուդին ավանդում է հետևյալը.

«Դավանափոխ մի հույն, որ պատվական մուսուլման էր եղել, պատմեց ինձ, թե հույները իրենց եկեղեցիներից մեկի մեջ դրել են քրիստոնյա աշխարհի առաջնակարգ դեմքերից տաս հոգու նկարներ, որոնք իրենց քաջազործություններով ամենից ավելի հռչակ են հանել, ինչպես նաև մի քանի մահմեդականների, որոնք մեծ անուն են շահել իրենց ռազմագիտությամբ: Այս վերջինների կարգին էր Ալի իբն Յահիա արմանին»:

Իոհանուրի բանասերը, որը ճանաչում է Ալի իբն Յահիային, հայտնում էր, որ նա իր պալատի մեջ միշտ շրջապատված էր լինում բանաստեղծներով: Բայց Բոհտուրին ասում էր նրան, իր բանաստեղծություններից մեկի մեջ նրան նմանեցնում է սպանդանոցի հարմար դեր մի կովի և ամբաստանում է նրան, ասելով, որ մահմեդականների ալլարի մեկ մասը յուրացրել է և անհավատների դեմ կովի օրը ներկա չի գտնվել:

Ալի Արմանին սպանվեց 863 թ. հոկտեմբերի 18-ից նոյեմբեր 16-ը:

182. Իբն Բոգրատ պատրիկը: Խոսքը վերաբերում է Աշոտ Բագրատունի իշխանին:

183. Մուշալիմ պատրիկը: Մուշեղ անվան աղավաղումն է:

Խոսքը վերաբերում է 11-րդ դարի վերջին կիսում հիշված Թոռնիկին. «Բյախանն Հայոց զորաւորն և քաջ որդին Մուշեղայ Թոռնիկն» (Ուռհայեցի, 155), որ

Սասնոյ տերն էր: Նա էր, որ Մալաթիան ավերելուց հետո բազմաթիվ պաշարով և շերտերով վերադարձող Դինար ամիրայի վրա հարձակվեց Մուշի դաշտում և գերիներին ազատեց:

184. Զաւիթի Գաւաթիկը: Հավանաբար լինի Զաւիթի, կամ Գաւիթի Արծրունին:

185. Դարբանդ կամ Դարբենդ: Գործածվում է ընդհանրապես անցք կամ դուռ իմաստով՝ լեռնային կիրճերի համար, իսկ հատկապես Բաբ ալ-Աբվաբի համար:

186. Դլուխ: Հին Dolichenus-ը Այնթափից մեկ և կես ժամ հեռավորությամբ X—XII դարերում հայաբնակ քաղաք էր, որը Բյուզանդական կայսրը Մովսէս զոյակի հետ (Դյուլչիկ) իբրև ավատ տվել էր Ներսէս Շնորհալու պապ՝ Ապի-ժատ իշխանին, որ Գրիգոր Մագիստրոսի փեսան էր:

Բերդը ամուր էր, հենված Ամանոսից բաժանված և դեպի եփրատը երկարվող մի լեռնաշղթայի վրա: Գուլ. Տյուրացին կոչում է Tuluşa.

187. Դոււնյսար: Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Մարտինից 10 մղոն հեռու: Ծաղկեց Օրդուկյանների իշխանության ներքո: Այս Քաղաքի արևելյան կողմում կա ավերակների մի բլուր «Տալլ ալ-Արման» (Հայերի բլուր) կոչված, որը Սախավը նկատում էր որպես հին Տիգրանակերտի վայրը, բայց Լեհմանի հետախուզումները ցույց տվեցին, որ այդ կարծիքը սխալ է: Հին Տիգրանակերտի վայրն է Մուֆարդինը:

188. Դոււմիս: Իսթախրի մոտ նշանակված է Դավմիս: Այս կայսրանը Գեղարքունիքից 16 փարսախ կամ 92 կիլոմետր հեռու է: Ըստ ակադեմիկոս Մանանդյանի, արաբական այս անունը աղճատված է և պետք է կարդալ دوطيس (Զավտիս)

$\text{د}=\text{ذ}$ և $\text{م}=\text{ط}$ ուղղումով: Այս վերջինը պարզ կերպով համապատասխանում է հայերեն Սոտք կամ Սոթք տեղանվանը (այժմ Զոտ կամ Զոթ): Սերեոսի մոտ հիշատակված է «Սաուդայ գիւղաքաղաք» (էջ 49): Օրբելյանը հիշատակում է «Սոթից դավաոր» կամ «Սոթք» (էջ 12):

189. Դվին: Պրոկոպիոսը կոչում է Δουβινο: Արաբներն անունն է առհասարակ «Դարիլ»:

Սեն Մարտենի կարծիքով «Դարիլ» ձևը առաջացել է մի հին ընդօրինակույի սխալի հետևանքով, որը չէր իմանում քաղաքի իսկական անունը (St. Martin, Mémoires, էջ 31):

Մինորսկին հետևյալ դիտողություններն է անում. «Դուվին ձևի տակ, բլրակ իմաստով, պարսկերեն բառ է, և Մովսես Խորենացին ակնարկում է այդ մասին: Յակուտը հիշատակում է Դավին՝ մի գյուղ Խորասանում և այդ բառով կազմված մի շարք վայրեր՝ ինչպես «Դիրա Դիվին» — Աստարաբադի արևմուտքում բլրակ, «Ալա Դիվին» — Կառասուի վրա դյուղ, «Սուլթան Դիվին» — բլրակ նույն այդ կողմերում, «Քաֆիր Դիվին» և այլն (V. Minorsky, Transcaucasia, Ext. du Journ. As. Juillet-Sept. 1930, էջ 43—44):

Քուրդիստանում կա «Դիվին Կալն», Արբիլից 40 կիլոմետր հյուսիս, մի բարձունքի վրա: Կա նաև «Դարա Դիվին» փոքր վտակը, որ թափվում է Տիգրիսի մեջ (նույնը, էջ 52):

Արաբներնում հնագույն ձևն է Դարիլը: Իրն Խորդագբեն, Բելազորին, Թաբա-րին, Իսթախրին, իրն Հավկալը, Մոկադդասին նույն ձևով են դրում, թեև Իբն Հավկալը Դարիլի կողքին տալիս է նաև Դավին: Յակուտը անջատաբար երկու ձևերն էլ տալիս է, չնչելով, որ խոսքը միևնույն վայրին է վերաբերում:

«Դարիլի» ավանդական ձևից են և լ տառերի լծորդությունը հաճախակի է:

Սրինակ, «Արդահանը» Բելազորին գրում է «Արդահանը»: Իրն Հավկալը, Իսթախրին, Մուկաղդասին և Յակուտը Մանազկերտը գրում են «Մալաղերտ»:

Այս կարգի փոփոխության հանդիպում ենք նաև Բ և Վ տառերի մեջ. որին ախ՛ Վասպուրականը Բելազորին և Թաբարին տալիս են «Բասֆուրջան» ձևով (նույնը, էջ 58):

«Ծիշտ է, որ,— ասում է Մինորսկին,— Դարիլ միջծայնավորային Բ-ի պարագան մի առանձին բնույթ ունի: Արարներն լեզվի մեջ դարիլը նշանակում է անապատի մեջտեղ անավազ վայր» (նույնը, էջ 56):

Այս բացատրությունները ինչքան էլ հետաքրքիր լինեն, վճռական չեն հարցի լուծման տեսակետից: Մինորսկին (էջ 65) ավելացնում է, որ Վ-Բ Դ-Լ զրերի փոխանակումը կարելի է վերադրել քրդերեն լեզվի ազդեցությանը և ծանոթ է, թե այդ շրջաններում բազմաթիվ քրդեր են ապրում:

Ինչ վերաբերում է գոնե Լ և Ն զրերի շփոթությանը, ապա հավանական է, որ դա սկզբնական զրչադրի մի սխալ լինի, որովհետև արարներն զրության մեջ Լ-Յ և Ն-Ս իրար շատ են նման և մեկ կետի մոռացումով կարելի է Ն-ն կարդալ Լ:

Խորենացին հայտնում է, որ Խոսրով Կոտակն է կառուցել քաղաքը. «նաև զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, ո՞ր ոստ պարսկական լեզվի Դուին կոչի, որ Թարգմանի բլուր» (զիրք Լրրորդ, Ը):

Փավստոսը գրում է. «Եւ եզ հրաման Թադաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին և առեալ յաճուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի. մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կա ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Սրտաշատու» (Դպր. Գ, գլ. Ը):

Եվ որովհետև Արտաշատի օդը անտանելի և գարշահոտ էր, մայրաքաղաքը փոխադրվեց Դվին:

Բրոսեն իր կողմից նշում է, թե Դվինը պարսկերեն լեզվով բլուրի նշանակություն չունի: Նա ենթադրում է, թե նախքան այդ քաղաքի շինությունը, այն բլուրը, որի վրա կառուցվեց, կոչվում էր Դվին, որովհետև ըստ հեղինակի, Վարդանի մեկ տարբերակում կա «Դուին որ ի բլուր անդ» (Brosset, Deux historiens armeniens էջ 9, ծան. 2):

Պատմիչները կոչում են «Ոստանն Դուին» կամ «Ոստանն Դնայ»: Արշակունյաց Թագավորության վերացվելուց հետո պարսիկ մարզպաններ էին նստում Դվինում՝ Դվինը պահեց իր այդ զիրքը նաև արարական տիրապետության ժամանակ:

Դվինը գրավվեց արարների կողմից առաջին արշավանքների սկզբում: Բելազորին ավանդում է, որ Լոր Հաբիրը անցավ Նահր ալ-Աբրադը (Մեծամոր) և բանակեց Դվինի դաշտում, հեծելազորը ուղարկեց քաղաքի վրա և ինքը կամաց-կամաց առաջացավ, մինչև որ կանգ առավ քաղաքի դռների առաջ: Բնակիչները պաշտպանվում էին, նետահարելով նրա զորքը: Հաբիրը դնել տվեց քարրեկեց մեքենաներ և սկսեց քարկոծել պարիսպները, որի հետևանքով բնակիչները հաշտություն խնդրեցին:

Ահավասիկ Հաբիրի տված հաշտության թուղթը:

«Հանուն աստծու ամենաբարվո և ողորմածի: Այս է գիր Հաբիրն իրն Մասլամայի առ Դվինի քրիստոնյա, կրակապաշտ և հրեա բնակիչներին, ներկաներին և բացականերին: Թե՛ ես երաշխավորում եմ ձեր կյանքը, դույքերը, եկեղեցիները, առևտուրը, քաղաքի պարիսպը: Մենք պարտավոր ենք կատարել ձեր հանդեպ մեր հանձնառությունը՝ որքան ժամանակ դուք ձեր պարտքը կկատարեք մեր հանդեպ»

կվճարեք զլիաճարկ և տուրք: Վկա է աստված և նա բավ է իրրև վկա: Դվինի կարևորությունը շատ մեծ է եղել քաղաքական, տնտեսական և կրոնական իմաստով:

Դվինի դրավման թվականի մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնվել: Ակադ. Մանանդյանը, համեմատելով աղբյուրները, ճշտել է հետևյալ կերպով: Քաղաքի պաշարումը սկսվեց 639 թվականի նոյեմբերի 28-ին, դրավվեց 640 թվականի հունվարի 6-ին (Մանանդյան, Մանր հետազոտություններ, ...):

Դվինը արաբական շրջանում Հայաստանի կարևորագույն քաղաքն էր: Այնտեղ էր նստում իսալիֆի կողմից նշանակված ոստիկանը: Արաբական պահակախումբ էր մնում այնտեղ: Արաբները ամրացրել էին քաղաքը, մանավանդ Աբդլ-Ազիզի ժամանակ:

Քաղաքի տնտեսական կարևորությունն էլ մեծ էր: Դվինի կերպասները, քիր-միզով ներկված, նշանավոր էին X դարում: Մուկաղղասին (X դար) Դվինը նկարագրում է որպես քրիստոնյաներով և քրդերով բնակված քաղաք: Ասում է, թե քաղաքից դուրս կար մի ընդարձակ արվարձան՝ պարտեզներով շրջապատված:

Բաղրատունյաց անկումից հետո Դվինը մի առժամանակ կարողացավ պահել իր նշանակությունը՝ առևտրական ճանապարհների վրա դրաված իր դիրքի հետևանքով, բայց երկրաշարժից (893) և պատերազմական ավերներից տուժեց: Այնտեղ Բաղրատունյաց ժամանակ էլ շարունակում էին նստել ամիրաններ:

XII դարում Փաղուն ամիրան գրավեց այն. «Տիրեաց և Դունայ և եղ հարկս ի վերայ Հայոց երեք հարիւր հազար դրամ» (Վարդան, էջ 101): Հետո ազատագրվեց վրացիների օգնությամբ: Վրաց Գիորգի թագավորը 1151 թ. «կուտէ առ ինքն զկովկասային զօրսն և դայ առնու զԴուին» (Վարդան, էջ 127): Նույնը վկայում է Գրիգոր Երեցը 1162—1163 թվականների տակ. «Յայնմ ամի առաւ մեծանուն քաղաքն Դուին ի թագաւորէն Վրաց Գորգեայ» (էջ 547): 1203 թ. Ջաքարեն և Իվանեն կրկին գրավեցին թուրքերի ձեռքից» (Վարդան, էջ 138):

190. Այուբյանցի: Հայկական թե արաբական պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Սալահադդին սուլթանի ծագումը Դվինից է: Շադին կամ Շադին Այուբի հայրը Դվինցի քուրդ էր. իր երկու որդիները, Նաջմադդին Այուբը և Ասադադդին Շիրբուհը, ղեկավարեցին Բաղդադ և Թեքրիզ, որտեղ նրանք զինվորագրվեցին Աթաբեկ Ջանդիի բանակում: Հետո մտան Նուրադդինի մոտ ծառայության, նրա շնորհիվ Այուբի որդի Սալահադդինն ստացավ Ասորիքի և Եգիպտոսի կառավարչությունը: Նուրադդինի մահից հետո Սալահադդինը անկախ իշխանություն հաստատեց այդ երկրներում և մեծ դեր կատարեց, զլիաճորապես խաչակիրների դեմ մղած իր հաղթական կռիվներով:

Սալահադդինի ծագման մասին հայ պատմագրության մեջ գտնում ենք որոշ տվյալներ: Վարդան պատմիչը գրում է. «Յառաջ Յասուֆ էր սնուն նորա, որդի էուրին, առն տառապելոյ Դինացոյ, որ և ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին՝ որ է խաղաղութիւն հաւատոց» (էջ 131):

Գանձակեցին վկայում է. «Իսկ Ռէջ թուականին յարեաւ թոնակալ ոմն՝ քուրդ աղգաւ, Սալահադին անուն, ի Մասեաց ոտնէ, ծառայ լեալ սուլտանին Մերդինոյ և Հալպայ» (էջ 143):

Սամուել Անեցին գրում է. «Իսկ ի Ուլ ամին, ոմն էուր անուն և եղբայր իւր Շիրաքօ, որդիք Սուլիմանայ քուրդաղգաւ, ելեալք ի Դունայ վասն աղքատութեան և եկին ի Միջագետս և զնացեալ ի Թերթ մտին փայտակիր» (էջ 136):

Միքայել Ասորու թարգմանության մեջ. «Եւ էին սոքա աղգաւ քուրդ ի Դունա քաղաքէ մեծաց Հայոց, որդիք աղքատաց և հայր սորա կոչէր էուր» (էջ 457):

Արարացի հեղինակներից Յակուբին իր «Մոշտարիք»-ում ասում է, թե «Անուր-
ջան դինաստիան ծագել է Դվինից»:

Իբն Խալիքանը Սալահադդինի կենսագրության մեջ գրում է. «Պատմադիրները
համաձայն են վկայելու, թե նրա հայրը և զերգաստանը բնիկներ էին Դվինի, որը
Առանի և Վրաստանի ուղղությամբ Ադրբեջանի ծայրագույն սահմանի վրա մի փոքր
(*) քաղաք է: Նրանք Ռավադիա ցեղից քրդեր էին, որը Հաղանիա կոչված քրդա-
կան ղեղախմբի մի ճյուղն է: Իր խոսքը կշռող բնիկ դվինցի մի իրավագետից տե-
ղեկացա, թե Դվինի չրան մոտ Աժդանական կոչված մի գյուղ կա, որի ամբողջ
բնակչությունը բաղկացած է Ռավադիա ցեղին պատկանող քրդերից և որտեղ ծնվել
է Սալահադդինի հայրը՝ Այուբը»:

191. Դանեկախի շահ: Նիխորական գյուղ. կամ որ նույնն է՝ Դեհիսարդան ավա-
նը՝ Թավրիզից դեպի հարավ-արևմուտք. այժմ Ազերշահը:

192. Դիարբաբ (Դիարբեքիր): Հյուսիսային Միջագետքի արարացի ցեղա-
խմբերի պետերը իրենց անունը տվել են այդ շրջանի աշխարհադրական բաժա-
նումներին: Այսպես գոյացան Դիարբաբը, Դիար Ռաբիա, Դիար Մուդար, Դիար
Սմար շրջանները:

Դիարբաբը ընդհանուր կերպով դավառի անուն է, բայց տարիների ընթաց-
քում այդ անունը իր իմաստը սեղմելով միայն մայրաքաղաքին՝ Ամիդ քաղաքին
հատկացվեց:

193. Դիար Ռաբիա. կամ Ռաբիա վիճակ: Ձգվում է Տիգրիսի եզերքով՝ Տեղ
Ֆաֆանից մինչև Թերրիզ: Մայրաքաղաքն է Մոսուլը:

194. Դիար Մուդար: Մուդարի ցեղախմբի բնակավայրն է, տարածվում է Եփ-
րատի հովտում՝ Սումալսաթից մինչև Անա և դրավում է հին Օսրոյենի վայրը: Մայ-
րաքաղաքն է Ռակկան:

195. Դար ալ-Աբիադ: Սպիտակ վանք, վերին Եդիպտոսում, Սոհակ քաղաքի
մոտ: Կոպտական այդ վանքը միաժամանակ, հավանաբար, XI դարի վերջերին,
Բաղր ալ-Ջամալի հայ վեզիրի օրով, պատկանել է հայերին: Հայերն էլ նորոգու-
թյուններ են կատարել շենքի վրա: Ճանիքին վրայ դուրսէն աւելցուած հայկական
երեք փոքրիկ դմբեթները մասնատրապէս կը յայտնեն. թէ հայեր յետոյ աւել-
ցուցած կամ նորոգած են այդ կտուրը: Խորանի կամարին Իկարազարդութիւնը հայ-
կական է բոլորովին. նկարիչը հոն դրած է անցման դրով երեք արձանադրութիւն-
ներ, որոնց մէջ կը յիշուին կարգ մը անձնական անուններէ զատ, ժամանակին հայ
կաթողիկոսը և Եդիպտոսի առաջնորդը ու քարահանքերու մէջ աշխատող քանի մը
հայեր, որոնք կերեւի թէ նպաստած էին տաճարի նորոգութեան, շմոռնալով նաև
ականարկութիւն մը քնել Եդիպտոսի հայոց քաղաքական կացութեան մասին: Հայ
նկարիչ մը պիտի չկրնար թոյլատրել ինքզինքին զուտ հայեցի այս մանրամասնու-
թիւններով ծանրաբեռնել ոչ հայկական եկեղեցիի մը որմազատութիւնը: Բաց աստ, ըստ
Աբու Սահլի, այս վանքին մէջ է, որ կրոնատրեւոյ իր կեանքին վերջին տարի-
ները անցուց Վահրամ Պահլաւունի իշխանը, և զրաջրը Գրիգոր արքեպիսկոպոսի և
Օրեղրայր Շնորհալոյ» (Թ. Գուշակեան, Եդիպտոսի հին և նոր հայ եկեղեցիները,
էջ 16—17):

Ահավասիկ հիշատակված արձանագրություններից առաջինը:

«Թեոփորոս/նկարիչ և զրիշ/ի դատուն/թեանոյ մերձ/ի կամուրջն/Շնչեոյ ի դ/
կղզի, որ կոչի Մաղթլէ և հայր իմ Քրիստափ/որ քարգործ. Ած/նմա ողորմեսցի/ և
ձեզ և մեզ այց/արասցէ ամենայն/հայոցս որք ևմքս/ի ծառայութեան/յեդիպ-

տոսս ի հայ/րապետութեան/Տն Դրիգորի քերոր/ուոյն Դրիգորի որ/Տր Վահրամն կոչի»:

Երկրորդ արձանագրութիւնն է.

«Տարածողն/լոյս ի մե/տաղս քրեականս/ողորմեսցի Քս./իւաշա.../նորոյ...»:

Երրորդ արձանագրութիւնն է.

«Քս. ողորմեսցի Սար/գսի.../ի մե/տաղս...»:

Սպիտակ վանքի արձանագրութիւնների մէջ հիշատակվում է Թեոփորոս հայ

նկարչի անունը, որ սկսեց նկարազարդել կողակները 1076 թվականից հետո:

196. Դեյր Ահվիշա: Վայրը ստուգման կարիք ունի:

197. Դեյր Բարձումա: Վանք՝ նկատորի աշակերտ Բարձումա նկարացու ան-
վամբ: Նա հալածեց Եփեսոսի ժողովի կողմնակիցներին: Այդ մասին դրել է Թովմա
Արծրունին, էջ 140 և հաջորդ, Միքայել Ասորին՝ էջ 315—317:

198. Դալր Բասաբ: Կամ Դարպասաբ: Ամուր բերդ, որ տիրապետում է Բեյլանի
կիրճին՝ Նահր ալ-Աւվադի կամ Կարա-Սուլի աջ ափով: Աբու-լ-Ֆիդան նկարագրում
է այսպես. «Բարձր բերդ է. բարեբեր, շրջապատված այգիներով և աղբյուրներով.
Բաղրասից հյուսիս-արևելք՝ տաս մղոն հեռավորության վրա»: Բառը կազմված է
երկու մասից. Դարբ-Սաբ, որ թարգմանվում է՝ փակ ճանապարհ: Բայց կա նաև
ուրիշ բացատրություն, «Դարբհը, արշավանքի ժամանակ, ըստ Արիստոսի՝ նախ-
քան իսոսի վրա զնալը բանակած էր Sochoi կոչված վայրում: Քուինտոս
Կուրցիոսն ասում է, թե իր պարտությունից հետո Դարբհն անցավ Ouchae-ից:
Այդ տեղանունները շատվում են անվանական և տեղագրական տեսակետներից Sak=
հետ, որին արաբները ավելացրել են Darb== ճանապարհ, անցք բառը և
կազմել են Darbsak, այսինքն՝ Սաբի անցք» (R. Dussand, Topogr. hist. de la
Syrie Ant. et Mediev. էջ 443):

Հեթում պատմիչը հիշատակում է վայրը՝ «Տեմբեղակ» անվամբ, էջ 52):

199. Դեյր Էլ Մոհալլա: Վայրը մնում է ստուգման կարոտ:

200. Մար Թումա վանք: Թովմա առաքյալի վանք:

201. Առան: Պատմական Աղվանքը:

202. Վադի Ռազմ: Ռազմ գետի հովիտը, որը Տիգրիսի վտակ Ջերմ (Բոհրան
սու) գետն է, Մոկաց դավառի Ջերմաձորը կոչվում է նաև Վադի աղ-Ջարմ, Ազա-
թիոսի Zirma-ն (Հ. Ա., 1907, էջ 301):

203. Արաբս: Երասիս վրացիների մոտ՝ Ռախսի կամ Արազի:

Ըստ Յակուբիի («Քիտաբ ալ Բուղան»-ում) «Արաբսից այն կողմը կան երեք
հարյուր ավերակ քաղաքներ, որոնց մասին է ակնարկում ալլահի խոսքը». «Ե:
Ավուտը և Թեմոտը, և Ռասի բնակիչները և ուրիշ աղղեր» (Ղուրան, XXV 40):

Այդ խոսքերով ենթադրվում է, թե ակնարկությունը Արաբս գետի մասին է,
բայց մի շարք մեկնաբաններ, որոնց թվում Ջալալ-ադ-դինը, այդ ակնարկությունը
վերագրում են բուլղոսի տարբեր վայրի՝ Մադյանացվոց երկրի մեջ մի գյուղի:

204. Միսաբ իրն Մունալիլ: Աբու Դուլաֆ ալ-Խազրաշի ալ Յանբուի: Արաբա-
ցի բանաստեղծ, որն ապրում էր Սամանյան թագավորների արքունիքում: Ապրել է
X դարի կեսերին: Ճամփորդել է գեպի Չինաստան՝ և թողել տեսած վայրերի նկա-
րագրությունը:

205. Բալասական: Կամ Բաղասական, Աղվանքում: Բառը պարսկերեն է և հիշ-
վում է «գաշտ ի Բալասական»: Այժմյան Մուղանի և Միլի գաշտերը, որտեղ
դտնվել է Բայլական-հին Փայտակարան քաղաքը:

206. Ռարան: 979 թվականին «Հուլյները դրավեցին իբն Իբրահիմ կոչված այդ

ուժեղ ամրոցը շնորհիվ հայերի, որոնք մի հնարքով տիրացան վայրին, ապա հանձնեցին այն վասիլ կայսեր՝, ասում է Յաչյա իրն Սայիդ Անտիոքացին իր պատմության մեջ: Հետագայում Ռարանը պատկանեց Գող վասիլին: 1149 թվականին ամրոցը դրավեց Իկոնիայի Մասուդ սուլթանը, ապա՝ Ջոսլինը, որից վերջրեց Նուրադդինը, իսկ նրանից անցավ Հալեբի սուլթանին. դրանից հետո Քայթալուսը տեր դարձավ (Միխայել Ասորի: էջ 514): Տեսնել նաև Արուս-Ֆիդայի ծանոթագրությունների մեջ:

207. Ռում—Հոռոմների կամ հույների Բյուզանդիան: Իրն խորհրդարեհ՝, հիմնը վերջիվ Մուսլիմ իրն Աբի Մուսլիմ ալ Ջարմեի տեղեկությունների վրա, տալիս է Բյուզանդական կայսրության 14 նահանգները: Յակուտը վերցրել է նրանից, որով վարչական այս բաժանումը վերաբերում է իրն խորհրդարեհի ժամանակին (840—845): (Իրն խորհրդարեհ՝, Քիթաբ ալ Մասալիք վալ մամալիք, էջ 105 և հաջորդ):

Ցույց տրված նահանգները համապատասխանում են հետևյալ թեմերին:

1. Քալայա: Կ. Պոլսի զավառն էր, որը Քափրա էր կոչվում:
2. Տարակիա—Քրակիա:
3. Մակատոնիա—Մակեդոնիա
4. Աֆլաջունիա—Պաֆլաղոնիա
5. Աբսիկ—Ուլսեբիոն
6. Անթամաթ—Օպտիմատոն
7. Բարբասիա—Բրաբեսիա
8. Անաթոլիկոս—Անատոլիկոն
9. Սալավկիա—Քիրեւայատ
10. Ալ-Կուրադակ—Կապադոկիա
11. Խարչանա— Սերաստիա կամ II Հայք
12. Բուկլար—Բուքելարիան
13. Արմենիաբ—Արմենիաբ
14. Ջալաթիա—Քալաթիա

208. Մոտագ Բրլլան արբասյան խալիֆը: Մնվել է 847 թվականին: Նա գահ բարձրացավ Մոստաինի գահազրկումից հետո՝ 866 թվականին թուրքական վարձկան ղեղերի դրամական պահանջները մերժած լինելով, շուտով գահազրկվեց և մեռավ բանտում, 867 թվականին:

209. Ուոհայ կամ Նդեսիա: Կարևոր քաղաք Դիար Մուդարում: 135 թվականին (մ.թ.ա.) դարձավ Ուրոհնի թագավորության մայրաքաղաք, որտեղ գտնվում էր Աքդարների ղինաստիայի գահը: Հոռոմեական տիրապետության տակ այն դարձավ գինձորական կայան և պարունակում էր կարևոր ղինարաններ: Հույները կոչում են Callirhoe թերևս ջրի լավության պատճառով: Արդյադ 1-ինը (մ.թ.ա. 92—68), որը արարական կամ նարադյուն ղինաստիայից էր, կարճ ժամանակ ենթարկվեց հայոց Տիգրան Մեծ թագավորին: Քրիստոնեության ժամանակ ծանոթ է ավելի Օղեսիա անվամբ և ըստ «Աշխարհացույցի» գտնվում էր Հայոց Միջագետքում և «ուր անձնագործ պատկերն է փրկչին»: Քրիստոնեության դարաշրջանի սկզբում դարձավ կրոնական ուսման կենտրոն. այնտեղ հաստատվեցին աստվածաբանական դպրոցներ: Կար ճոխ մատենադարան: Խորենացին հիշատակում է, որ Մծբինից այնտեղ փոխադրվեցին մեծ թվով յրբեր, «որ յաղապս թաղաւորացն մերոց պատմէր» (Խորենացի, զիրք Երկրորդ, Ժ):

Նդեսիան կարևոր դեր է ունեցել հայ գրերի դյուտի պատմության մեջ: Այնտեղ է գիմում Մաշտոցը մի շարք աշակերտներով՝ նշանադրերի վերջնական դա-

սավորման համար և՛ ըստ կորյունի, երկար տքնությունից հետո կարողանում է վերջնական ձևի վերածել հայոց այբուբենը: Այնտեղ են ուղարկվում առաջին աշակերտներից Յովսեփը, Նզնիկը, «զի յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս հայերէն գրեալս գարծուցեն»:

Պարսից խոսրով 11-ր քաղաքը բյուզանդացիներից խլեց 609 թվականին, իսկ Հերակլ կայսրը 628 թվականին վերադարձեց:

Թաբարին հիշատակում է, որ հիշրի 19 թվականին (640) Իյադ իբն Ղանմր Աբու Ուբայդայի կողմից ուղարկվեց և նվաճեց Ուոհան: «Բնակիչները խաղաղություն հաստատեցին նրա հետ, այն հիման վրա, որ իրենց մնա առանար՝ շրջակայքով, որ նոր եկեղեցի չկառուցեն իրենց ունեցածից զատ, որ օգնեն մասուլմաններին՝ նրանց թշնամիներին դեմ»:

Ըստ մի ուրիշ տարբերակի, բնակիչները սկզբում պաշտպանվեցին, հետո դուրս եկան քաղաքից կռվելու, բայց պարտվեցին և խաղաղության դաշնագիր խնդրեցին:

Թաբարին տալիս է դաշնագրի երկու տարբերակ. Դրանցից առաջինն այս է. «Հանուն աստուծո ամենազթածի և ամենողորմածի: Այս է Իյադ իբն Ղանմր թուղթը առ Ուոհայի իպիսկոպոսը: Ինձ բաղ արիք դոները այն պայմանով, որ ամեն մասուլ մի դինար և մի մուտա ցորեն վճարի: Իսկ դուք ապահովված եք ձեր կյանքի, ստացվածի և ստրուկների վերաբերմամբ: Դուք պարտավոր եք մոլորած մուսուլմանին ճանապարհ ցույց տալ և կամուրջների մասին հոգալ, մուսուլմաններին նախազգուշացնել վտանդի դեպքում և ձեր ուժը նրանց ծառայեցնել: Վկա է աստված, և նա բավ է իրրե վկա»:

Նույն հեղինակը, մի ուրիշ աղբյուրից առնելով, տալիս է նաև դաշնագրի հետևյալ վարիանտը. «Հանուն աստծու ամենազթածի և ամենողորմածի. այս է Իյադ իբն Ղանմր և նրա հետ գտնվող մուսուլմանների թուղթը՝ Ուոհայի բնակիչներին ուղղված: Ես խնայեցի ձեր արյունը, դույքերը, արտերը, կանանց, քաղաքը և ջրաղացները, պայմանով որ դուք կատարեք ձեր վրա դրված պարտքը, այսինքն՝ հող տանեք մեր ճանապարհներին, մեզ հյուրընկալեք՝ երբ մոլորվեք ճանապարհից: Վկա են աստված, հրեշտակները և մուսուլմանները»:

Քաղաքը մնաց արաբների ձեռքում մինչև 944 թվականի օգոստոսի 15-ը, երբ Հովհան Գուրգենը (Կորկուսացի) զորավեց այն: Այդ զարում ապրող իբն Հավկալը հաղորդում է, որ Ուոհայում կային 300-ից ավելի եկեղեցիներ, իսկ Մակդիսին քաղաքի մայր եկեղեցին, որի առաստաղը զարդարված էր ձոխ խճանկարներով, աշխարհի չորս հրաշալիքների կարգն է դասում:

1025 թվականին քաղաքը պատկանում էր Բանու Ումայիդիներին, երբ բնակիչներն ապստամբելով հանձնվեցին Դիարբեքի Մրվանյան նասրայի Դաուլային: Հետո այն կրկին անցավ բյուզանդացիներին, որոնք քաղաքի կառավարչի պաշտոնը հանձնում էին հայազգի զորականներին: XI դարի սկզբումն Աբուկարն էր իշխում: Հետո՝ նրա որդի Վասիլը: 1070 թվականին, երբ Ալի Արսլանը 50-օրյա պաշարման ենթարկեց քաղաքը, քաղաքի հաջող պաշտպանությունը վարում էր Վասիլը, որի մահից հետո Սմբատը կառավարեց 6 ամսի ընթացքում, մինչև Փիլարտոսը տիրացավ քաղաքին՝ 1083 թ. սեպտեմբերի 23-ին:

1086—1087 թվականներին, օգտվելով Փիլարտոսի բացակայությունից, նրա տեղակալին սպանեցին ու քաղաքացիները հանձնվեցին Մելիք Շահին: Այս վերջինը կառավարիչ կարգից Պուզան ամիրային, իսկ երբ նա Դդուշի գեմ կռվելիս սպանվեց, Թորոս Կյուրապաղատը քաղաքի կառավարչությունը տվեց Հեթումի որդուն: Թորոսը Մելիք Շահի հղբայր Դդուշի հետ համաձայնվեց իրրե վասալ սել-

ջուկյան սուլթանին, իսկ Դյուշի մահից հետո՝ նա փաստորեն տիրացավ քաղաքին, սիրաշահելով մեկ սելջուկներին, մեկ բյուզանդացիներին: Ի վերջո՝ իր դիրքը ավելի ասպառակելու նպատակով օգնություն խնդրեց խաչակիրներից հրավիրելով Բողվինին, որ ստանձնի քաղաքի պաշտպանությունը:

Նա ավատական բիրտ բարքերով մի կեղեքիչ էր: Ժողովուրդն բմբոստացած նրա դեմ՝ Բողվինի քողարկված մեղսակցությամբ և քաղաքը հանձնեց այս վերջինին, Բնակիչները, սակայն, շուտով սկսեցին դժգոհել Բողվինից, որովհետև նա ֆրանկ ասպետներ բերել տվեց ու կաղմեց օտար աղնվականություն, որը արհամարհում էր հայ և մյուս տարրերին: Հալերը, համաձայնության դալով Օրդուկյանների հետ, փորձեցին ապստամբել, բայց այդ հաջողվեց նրանց:

Եղեսիայի կոմսության տիրացման պատմության և ներքին խռովությունների մասին տեղեկություններ են տալիս Գուլելմոս Տյուրացին (IV—II—VI), Ալբերդ Դ էքսը (III, XIV, XXV), Գիբեր դը Նոշենը (III, XIII), Ֆուլք դը Շարտրը (ch. VI) և Անտիոքի Լրդը (Chanson d'Antioche, chant III couplet 24, բայց այդ բոլորը շատ համառոտակի: Ավելի մանրամասն տալիս է Ուոհայեցին (էջ 316—319):

Եղեսիայի լատին կոմսությունը, որի հիմքը դրեց Բողվինը, ընդգրկում էր Եղեսիան, Սամուսատը, Սրուջը և Թլպաշարը:

Խաչակիրները խաբեական միջոցներով քաղաքին տիրանալուց հետո, անփույթ դտնվեցին նրա պաշտպանության դործում, և հաճախակի արտաքին հարձակումներից բնակչությունը մեծապես տուժեց:

Իր դիրքով, Եղեսիան խաչակրաց ավատական ստացվածքների ամենահեռավոր ծայրամասն էր: Այնտեղից ֆրանկները կարող էին իրենց վերահսկողության տակ առնել Մուսուլի և Հալերի, Բաղդադի ու Սելջուկյան Ռումի ճանապարհներն ու կարավանները: Զանգի ամիրան այդ կետի վրա դարձրեց իր ամբողջ ուշադրությունը և իր ուժերով առաջացավ նրա վրա: Եղեսիայի տեր Զոսլին II-ը վտանգի առաջ լքեց քաղաքը, առանց պաշտպանության ուժեր թողնելու: Եղեսիայի պաշարումն սկսվեց 1144 թվականի նոյեմբերի 28-ին:

Պարիսպները անքակտելի լինելով, Զանգին սկսեց ներքեից փորել և հրդեհել, որից հետո, մի մասը քանդվեց և դեկտեմբերի 23-ին պաշարողները բռնի ուժով մտան քաղաք և բնակչությանը անդթաբար կոտորեցին:

Պատմիչները ամենաախուր դույնեբով են նկարագրել Եղեսիայի աղետը: Շնորհալին «Ողբ Եղեսիայի» բանաստեղծության մեջ գրում է.

«Եղեսիա, Ուոհայ քաղաք,
Որդեկորոյս որբ և այրի»:

Աբուլֆարաջն ասում է, թե Եղեսիայի առաջին և երկրորդ զրավման ժամանակ 30 հազարից ավելի մարդ կոտորվեց:

Նուրադդինի մահից հետո 1174 թվականին քաղաքին տիրացավ նրա եղբորորդի Սայֆադդին Ղազին: 1182 թվականին քաղաքն անցավ Սալահադդինին, որը հանձնեց Մալիք Մանսուրին: Երբ 1218 թվականին Մալիք ալ-Ադիլը մեռավ, նրա որդին՝ Մալիք ալ-Աշրաֆ Շարաֆադդին Մուսան դարձավ Ուոհայի, ինչպես և խառանի և Խլաթի տերը:

210. Ռաիվա: Դաշտաձև հովիտ է, լեռներով շրջապատված, Բաղլաշից 4 ժամ հեռավորության վրա՝ դեպի հյուսիս, Մուշից դեպի արևելք և Դատվանից դեպի արևմուտք (Ինճիճյան, Աշխարհ., Ա, էջ 176): «Բքալից և մրրկոտ ձոր, որ տա-

րածվում է Բաղևշի և Դատվանի միջև, Վանա ծովի արևմտյան կողմում, իսկ հյւսիսից այն բաժանված է Նեմրոթ լեռներով» (Ն. Սարգիսյան, Տեղագրութիւն, Լ. 247)։

Այստեղից է սկսվում հռչակավոր Ռահվա լեռանցքը, որը հին հայերը կոչում էին «Զորայ պահակ»։

211. Ձ ա ր։ Տիգրիսի ճյուղը, հայ պատմիչներից «Զավ» կոչված Քսենոֆոնի մոտ Շառառ։ Պլինիոսի մոտ՝ Zerbis (Ինճիճեան, Հին հայ., էջ 152)։

Պտղոմեոսի մոտ Մեծ Զարը կոչվում է Լիկոս, «Գայլ գետ», իր արագության համար կոչվեց նաև «Արուջունուն», մոլեղին ջուր (Ինճիճեան, Աշխարհ. Ա., էջ 246)։

212. Զարեանդ։ Նաև Զարաւանդ։ Պարսկահայքի ամենահյուսիսային սահման է, հիշատակվում է Հեր դավառի հետ միասին։

Պլինիոսի մոտ՝ Zoaranda կամ Zoroanda ըստ հորենացու դավառը այդպես է կոչված Զրվանի անունով։

«Զարեանդ դաւառ Պարսկահայոց և քաղաք նորա Տիւման իրրև շորիւր ժամիւր հեռի կայ ի ծովն, կաւակերտ տամբք և պարսպօք. ի մտից հարաւոյ քաղաքին կան ակերակք հնոյ Սաղամաստ քաղաքի» (Ալիշան, Տեղագր. Հայոց Մեծաց, էջ 57)։

213. Ազ-Զավաղան կամ Անձևացիք. Վանա ծովի հարավ-արևելյան կողմում տարածվող դավառ լեռնային ամուր բերդերով, որը վասպուրականի նահանգի մասն էր կազմում։

Արար աշխարհագիրները ազ-Զավաղան անունով են հանաչում Բոհղանի շրջանը, Տիգրիսի, Բոհղանսուի և Փոքր հաբուրի միջև տարածվող եռանկյունաձև դավառը։

Անձևացիք, ինչպես և շրջակայքի Կորդուացիք, Մոկացիք և Ակկացիք, ըստ Մովսես հորենացու (դիրք Բ, Ը) դամիկ դասակարգից բարձրացված նախարարություններ էին։

Բյուզանդը այդ տոհմից հիշում է Շահեն իշխանին՝ Տիրան թագավորի ժամանակ (Դպր. Գ, գլուխ ԺԲ) և Մեհառ իշխանին՝ Արշակի ժամանակ (Դպր. Դ, գլ. ԺԱ), իսկ Պապի ժամանակ՝ Գնել իշխանին (Նույն, Դպր. Ե, գլ. ԼԲ)։

Վարդանաց ժամանակ եղիշեն հիշատակում է Անձևացյաց տոհմից Նմավոն, Զուարեն և Աուսան իշխաններին։ Ավելի ուշ, IX դարի կեսում, Թովման հիշատակում է Պատրիկ Անձևացուն, որ Արծրունիների հետևորդ էր, երբ Աշոտը զնաց օգնելու հայոց Բագրատունի իշխանին՝ Մուսե զորավարի դեմ (Թովմա, էջ 186)։

Բուղայի դեմ նույն Պատրիկն ու Գեորգը մասնակցում են Գուրգեն Աբուրեշի ղեկավարությամբ Այդ գեպեքերի ռեյսցեում Անձևացյաց տեր Մուշեղի մահից հետո այս վերջինի տիկնոջ հրավերով Գուրգեն Աբուրեշը տեր դարձավ Անձևացյաց ու կովեյ Դերենիկի ու նրա պաշտպան Սահակ Բագրատունու բանակի դեմ (Թովմա, էջ 338 և 345)։

Հայ պատմիչների մոտ ըկա հիշատակություն Անձևացյաց որևէ իշխանի մասին, որը արարական արշավանքների ժամանակ օգնած լինի թշնամուն, ինչպես դրում է Յակուտը։ Սերբոսը հիշատակում է միայն Մոկաց Վարդիկ իշխանի մասին, որը կոչվում էր Ակնիկ և որը օգնեց թշնամուն՝ անցնելու Մեծամորի կամուրջը (Սերբոս, էջ 175)։

214. Զում։ Թերևս նշանակում է «Զում» գետանցքը։ «Զումաքտակ կամուրջ» (Կաղանկտ. էջ 113)։

215. Սատիղամա: Այժմ, Բաթման-սու, ըստ Հյուրշմանի՝ Քաղերթ զետն է (Հյուրշ., Հին Հայոց տեղանունները, հատ. Ա, 1907, էջ 212), Պրոկոպիոսի հիշատակման է: Սեմական լեզվում «Եթիթիթմա» նշանակում է արյունախում: Կոչված է նաև Քալլարի» (Մարկվ., հատ. Ա, 1915, էջ 116):

216. Սարալան: Սովական լեռն է, Արտավիլից արևմուտք, որ աճրողը Իրանական Ադրբեջանի ամենաբարձր սարն է:

217. Սիրաջ-Թալր: Շատ հավանական է, որ Շիրակ և Տաթ գավառների մասին է ակնարկվում:

218. Սարսվ կամ Սերավ, Սարաք քաղաքը Իրանական Ադրբեջանում՝ Արտավիլից Թավրիզ տանող ճանապարհի վրա:

219. Սարբաթ լինելու է Սարեպատր, որը խույթ-Սասնա լեռնազանգուրի Արզնի զետի աղբյուրների սահմանների մեջ գտնվող միաբնակ ասորիների վանք է (Տոմաշևկ., էջ 13):

220. Սուրմարի կամ Սուրմար—ժողովրդական ձևափոխությամբ՝ Սուրբ Մարի: Հաստիվերացին ասում է Սուրմարի բերդաքաղաք, Մեծոփեցին «Երկիր Սուրմարու», Որբելյանը և Գանձակեցին՝ «Սուրբ Մարի». այժմ կոչված է Սուրմալու: Բյուզանդական աղբյուրներում Ադիա Մարիա:

221. Սարի: Նշանակում է «գահ», տիրողը կոչվում է «Սահիբ աս-Սարի» — «Գահի տեր» երկիրը՝ գահի տիրոջ՝ երկրի Դադստանի հյուսիսային մասն է, Անդիական Կոյ-սու և Ավարական Կոյ-սու զետերի հովիտը:

Յակուբին հիշքի 107 թվականի տակ գրում է. «Մրվան իրն Մուհամմադը արշավեց Սարիի թաղավորի ամրոցը: Այս գահը, որը ոսկուց է շինված, բոլոր անգղոթյան Անուշիրվանն է ուղարկել, որի համար երկիրը կոչվել է Սարի: Իշխանը խաղաղության դաշն դրեց Մրվանի հետ՝ նրան 1500 սևամազ ստրուկ տալու պայմանով»:

Ըստ Եվտիբիոսի՝ Հերակլ կայսրը Սանարիայի թաղավորից օղնոթյուն ուղեց և նրան իրավունք շնորհեց դաշնադրով՝ իր ներկայությամբ նստել գահի վրա: Այդ տեղից առաջացավ գահի տեր անունը, որ տրվում է այդ երկրի թաղավորին:

222. Սալմաս կամ Սալմաստ:

223. Սամանդու: Մամանդի, նաև Մամանդի, Մամրնդա, Ջամանտա կոչված գետի կողքին: Կարսի Դադիկ թաղավորը այդ բերդը ավատ ուտացավ Դիոգեն կայսրից, Կարսի փոխարեն, որն հանձնեց նրան և զնաց հաստատվեց, Մամանդավում յուր ազատներով (Ուոհ., էջ 181):

1081 թվականին Ռուբենը այս բերդում հիմնեց Ռուբինյանների իշխանությունը: Արիշանը տեղադրում է հետևյալ կերպով. «Միջադեպ առաջից Սարոսի լեռնային բարձրատափ խողան-Օղլուի և վերագոյն ևս յանուն արևմտյան զետառաջիցն» (Սխուան, էջ 61):

224. Սումայսաթ— Սամոսատ: Միջնադարյան հայ մատենագրություն մեջ կոչվում է Շամշատ: «Հոռմեական շրջանի քաղաք է՝ Վերին Եփրատի աջ կամ հյուսիսային ափի վրա, որտեղ զետը զեպի արևմուտք է շեղում իր ընթացքը: Շատ ամուր բերդ էր: Մասուդին ասում է, որ Սամոսատը կոչվում էր նաև Կալաթ ատ-Թին» (կավի բերդ) (Le Strange, էջ 107):

Այս քաղաքը սերտորեն կապված է հայ գրերի գյուտի և հայկական մշակույթի պատմության հետ: Սամոսատումն է, որ Մաշտոցն իր հնարած նշանագրերը Հոռփանոս անունով հույն գեղագրի ձեռքով հարդարում և հարմարեցնում է և այնտեղ է սկսում փորձել, իր երկու աշակերտների հետ, Աստվածաշնչի թարգմանությունը:

Ավելի ուշ ժամանակների համար, Միք. Ասորին գրում է, թե երբ հույները ժկսեցին արարներից դրավել Միջագետքի հողերը, հայերին բերին և բնակեցրին Մամոսատում, իսկ երբ հետո սելջուկները վերադրավեցին այդ վայրերը, և հույները հեռացան այդ քաղաքներից, հայ զորականները տիրեցին և ամրացան այդ Կրկրամասի բերդերում:

Վասիլ I կայսրն էր, որ դրավեց այն 958 թվականին: Այդ քաղաքի դրավման ժամանակ աչքի ընկավ Հովհաննես Զմշկիկ զորավարը, որ հետո կայսր դարձավ:

Միխայել Ասորու խոսքերը ճիշտ են այն իմաստով, որ բյուզանդացիների նահանջից հետո և շնորհիվ այդ նահանջի, բավական թվով հայ իշխաններ կարողացան համաձայնության դալ սելջուկների հետ և պահել իրենց իշխանությունը՝ ներքանց դերիշխանությունն ընդունելով: Նույն հեղինակը Մամոսատում հիշատակում է Կոստանդինին, Դավթուկին և Սմբատի որդի Քրիստափորին, որոնք տիրում էին նաև մերձավոր հռչակավոր Մար Իսրայումայի վրա:

XI դարում Մամոսատը Բյուզանդիայի արևելյան հրամանատարության կայանն էր, և այնտեղ ունեց Դեսպոտ Գեորգիարժ կաթողիկոսը Անին և մյուս ամրությունները կայսեր հանձնելու համար (Լաստիվերտցի, էջ 52):

1098 թվականին Բողվենը և Կոստանդին Կառկաուի իշխանը փորձեցին միասին սելջուկներից դրավել Մամոսատը: Բայց քիչ հետո, երբ Բուլլինը տիրացավ Եղեռայի կոմսությանը, Թորոսի դանձից ձեռք բերած փողով ղենց Մամոսատը Ավելի ուշ, մուսուլմանների ձեռքն անցնելուց հետո էլ, ինչպես վկայում է Յակուտը, քաղաքը պահպանեց իր հայ բնակչությունը:

225—227-անժանոթ վարեր:

228. Սանջա.— Նահր ալ-Աղրակ. Կապույտ ղետ. Եփրատի փոքր վտակներից է, որը հասնելով Մամոսատի մոտակայքը թափվում է Եփրատի մեջ, այդ քաղաքից ոչ շատ հեռու: Հույները Սինդաս կամ Սինջա են կոչում: Հայերի մոտ՝ Շնջի: Հռչակավոր էր կամուրջը, որը կառուցվել է հռոմեացիների օրոք. արաբացի դրոշների կողմից նկատվում է որպես աշխարհի հրաշալիքներից մեկը: Ուռհայեցին կոչում է «Շնջիոյ Կանտարայն» (էջ 443), Միք. Ասորու թարգմանության մեջ՝ Շնճե:

229. Սինդարայա: Ըստ Թաբարիի՝ Բաբելի նախորդ Սմբատ իրն Զավիտանի անունով է կոչվում:

230. Սանգ-Ասֆիդ: Արդյո՞ք Սուկա կամ Սուկաէտ լեռներն են Բագրևանդ դավառում, որտեղ նահատակվեցին Սուքիասյանք: Բառի նշանակությունն է սպիտակ քար, որը մերձեցնում է նրան Սպիտակ լեռան (այժմ՝ «Աք-դաղ») հետ (Lynch, Armenia, II, էջ 402):

231. Սուկ Վարդան.— Վարդանի Շուկա—հին Կահիրեում (Ֆոսթաթ) գտնվող շուկան, որ Վարդան հայի անունով է կոչված:

Արաբ պատմիչները Վարդան ար-Ռումի (Հոռոմի Վարդան) անունով են նրան կոչում, որովհետև նա Հայաստանի բյուզանդական մասից էր ու նախապես ծառայել էր կայսերական բանակների մեջ: Հայ պատմիչներն ու բյուզանդացի հեղինակները նրա մասին չեն խոսում:

Եղիպտոսի աշխարհակալ Ամրու իրն-ալ-Ասի զորավարի ադատադրյալ դերին էր Վարդանը: Նա ընկերացավ Ամրին՝ Եղիպտոսի դրավման ժամանակ, որպես նրա զորակազմի, և ղեկավարեց իր ռազմական ու վարչական գործունեությամբ: Ամրի մահից հետո Մուավիայի կողմից կարգվեց Եղիպտոսի հարկապետ, բայց շուտով պաշտոնազուրկ արվեց: Բելադորիի ավանդում է, թե Մուավիան հրամայեց նրան՝ ծանրաքննել կուպտերի վրա դրված ռարկը, բայց Վարդանը մերժեց:

պատճառաբանելով, թե՛ չի կարելի այդ անել առանց խախտելու փոխադարձ համաձայնությունը ստորադրված հաշտության պայմանագիրը:

Իբն Աբի ալ-Հաքամը հաղորդում է, թե Ֆուսթատ քաղաքի մեջ Ամրուն իբրև ավատ Վարդանին տվեց մի հողամաս, որը արար պատմադրի նկարագրածով բավական ընդարձակ մի կալված էր (Caetani, Annali dell' Islam, vol. V, էջ 405):

Երբ Ամրը սկսեց կառուցել Ֆուսթատը, Վարդանն օժանդակեց նրան. նա շինեց մի շուկա, որը կոչվեց իր անունով: Վարդանի անունով նդիպտոսում կան նաև այլ վայրեր, սակայն հազիվ թե բոլորն էլ միևնույն այս Վարդանի անունով լինեն:

Վարդանի մասին արար պատմադիրները զանազան տեղեկություններ են հաղորդել:

232. Ամր կամ Ամրու իբն ալ-Ասի.— Քորայշյան ցեղին էր պատկանում և սկզբում կովեց Մուհամմադի և նրա ուսմունքի դեմ, հետո ընդունեց նոր կրոնը և դարձավ իսլամական կրոնի ամենաուժեղ տարածողներից մեկը: Կավ ռազմագետ էր, հռչակավոր դարձավ Ասորիքի զբաղման կոմիսներում: Նա 640 թվականի սկզբին արշավեց նդիպտոսի վրա՝ հակառակ Օմար խալիֆի կամքի, խալիֆին դնելով կատարված իրողության առաջ: Նդիպտոսի զբաղումից հետո մի քանի տարի կառավարեց Երկիրը:

Օմար և Օթման խալիֆները, նրա նկատմամբ անբարյացակամ լինելով, նրան հեռացրին պաշտոնից, բայց երբ 645 թվականին բյուզանդական մի նավատորմ հայազգի Մանվել ղորավարի հրամանատարությամբ վերադարձեց Ալեքսանդրիան, խալիֆը ստիպված Ամրին հանձնեց հրամանատարությունը, որ 646 թվականին երկրորդ անգամ քաղաքը զբաղեցրեց վտարեց բյուզանդացիներին:

Ամրը վճռական դեր կատարեց Մուավիայի և Ալու միջև մղված խալիֆայական հաջորդության կոմիսներում, ջերմ պաշտպան լինելով առաջին թեկնածության և ապահովելով նրա հաղթանակը:

233. Սուայդիա: Հին Դիոնիսիոսի վայրը, հոռմայեցիների ժամանակ ծաղկած:

Ուտհայեցին հիշատակում է. «Ի բերդն որ կոչէր Սեերակա» այլ տեղ «Սեաւերակ» (էջ 187—188): Եղեսիայից երկու օրվա հեռավորությամբ դեպի հյուսիս, կամ Կառկասից հարավ-արևելք, Եփրատի արևելակողմում: Գավառն էլ կոչվում է Սեերակ (Ինճիճեան, Աշխարհագիր, Ա, էջ 227): Այսպես է կոչվել, որովհետև նրա հողն ու քարերը առհասարակ սև են:

234. Սիավադ: Հայ պատմիչները կոչում են Սև Որդիք (Հովհ. կաթ.), Սևաւորդիք (Ասողիկ), Սաւորդիք (Վարդան, Աշխ.): Խոսքը Սևորդյաց մասին է, Բելագորու մոտ Ալ-Սավարդիա ديار السوار, որոնք, ասում է հեղինակը, ղորացան նդիպ իբն Ասիդ ոստիկանի Հայաստանից հեռանալուց հետո և բռնություններ գործադրեցին, մինչև որ Բուղան եկավ րնկճելու նրանց ուժը:

235. Սայհան:— Հների Սարոսը: Բխում է Տավրոսյան լեռնազոտու երկու անջատ վայրերից, նրա երկու ճյուղերը միանում են Սսի և Աղանայի միջև ու կաղմում մի մեծ դետ, որը թափվում է Միջերկրական ծով: Ներկայիս՝ Կղրլ Իրմար:

236. Սայսարան: Թերևս նույնն է հաջորդի հետ:

237. Սայսաջան:— Սիսական: Այսպես էր կոչվում Սյունիքի վայրերից մեկը: Խորենացին գրում է. «Աստ բնակեալ Սիսակ լնու շինութեամբ պահման բնակութեան իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Սիւնիք, այլ պարսք յատակադոյն իսկ՝ Սիսական կոչեն» (Պատմ., գիրք Ա—ԺԲ): Բստ հայ պատմադրի, ուրեմն, նահանգի անվանատու անձը Հայկի թոռներից մեկն է:

238. Ս ի ս: Հռչակավոր քաղաք: Կիլիկիայում, որ Ռուբինյան թագավորության

մայրաքաղաքն էր: Քաղաքի ծագմանը և բառի ստուգաբանությանը զանազան մեկնաբանություններ են տրվում: Ըստ ոմանց, սա արաբերեն Սիս բառն է, որ նշանակում է հասմիկ ծաղիկը, բայց ուրիշները՝ Սիս կամ Սիսիա պարսկերեն բառից է, որ նշանակում է լեռների մեջ կիրճ:

Աբու-լ-Ֆիդան գրում է՝ թե Սիսը հույակ պարսկերով է շրջապատված և ունի միջնաբերդ: Երկար քառանկյան ձև ունի, մի լեռան վրա կառուցված: «Մեր ժամանակներում, — ասում է նա, — հայերի թաղավորը իրեն մայրաքաղաք է դարձրել»: Իրեն Սայիդն ասում է. «Սիս քաղաքը կառուցել է Փոքր Հայաստանի թագավորներից Իրն Հավունը: Նրանից առաջ այդ քաղաքը սահմանային գլխավոր քաղաքներից մեկն էր»: Ջամալիդդինը իր ժամանակագրության մեջ Սսի կառուցումը վերագրում է Հարուն ար-Ռաշիդի մի սպային, որը կոչվում էր «Սիսիաթ»: Ըստ Կալկաշանդիի, «միջնաբերդը ամրացված է, ունի երեք պարիսպ, քառանկյունաձև սարի դաղաթի վրա»:

Հիշատակվում է Ասարհադդինի (ն.ք. մ.թ. 680—669) արձանագրությունների մեջ:

Ըստ Վ. Լանդուայի, նախկին Flaviapolis-ն է (Rapport sur l'expédition archeologique de la Cilicie et de la Petite Arménie, էջ 41): Ըստ արաբական աղբյուրների, Սլի Արմանին վերակառուցեց քաղաքը՝ արաբական տիրապետության շրջանում, բայց Լեոն II էր, որ ամրացրեց այն, հույակ պարսկերով շրջապատեց ու մայրաքաղաք դարձրեց:

Վիլիբրանդ գերմանացին, որ ներկա էր գտնվել Լեոնի թագադրության հանդեսին, 1211 թվականին հետևյալ նկարագրությունն է անում Սսի մասին: «Սիս քաղաքը տեղ թաղավորի մայրաքաղաքն է, բնակիչներն անթիվ են և հարուստ, պարիսպ չունի այն, ուստի քաղաքավան պիտի կոչելի. եթե մեքը չլինեք հայոց կաթողիկոսարանը: Սակայն ունի մի ամուր բերդ լեռան զաղաթի վրա, որի ստորոտից սկսվում է քաղաքը և աստիճանաբար տարածվում դարիվեր: ... Այս էլ զիտցեք, որ տեղ թաղավորը այդ Սիս քաղաքի մոտ պատրաստել է իր համար դռնասանի մի պարտեզ, որի սքանչելի գեղեցկությունը նկարագրելը, խոստովանում եմ, որ իմ կարողությունից վեր է»:

XIX դարի սկզբին Սիսը նկարագրել է Բնձիճյանը (Աշխարհագրություն, Ա, էջ 360—363): Իսկ XIX դարի վերջի նկարագրությունը տվել է Ալիշանը (Սիսուան, էջ 216):

239. Ալլադ:— Փոքր Հայքի կենտրոններից մեկը: Աբու-լ-Ֆիդան իր աշխարհագրությունում գրում է. «Մեծ ու հռչակավոր քաղաք: Ունի մի փոքր միջնաբերդ և աղբյուրներ, բայց ծառերը քիչ են: Նրա մեծ դետն է Ալիսը, քաղաքից մոտ կես փարսանի հեռավորության վրա: Իրեն Սայիդն ասել է, թե Սվադը վաճառականների խիստ ծանոթ կենտրոնավայր է և գտնվում է բաց դաշտի մեջ: Ծամփորդները, որ այդ երկրով անցել են, տեղեկացնում են, թե Սվադի և Կեսարիայի միջև հեռավորությունը 60 մղոն է և այդ երկու քաղաքներն իրար միացնող ճանապարհի երկայնքով հաշվում են իջևաններ՝ հյուրանոցներով, որտեղ կանգ առնող ճամփորդները կարող են գտնել այն ամենը, ինչի կարիքը ունեն, մանավանդ ձմեռ ժամանակ, որովհետև ձմեռն այնտեղ սաստիկ ցուրտ է լինում»:

Միք. Ասորին կոչում է «Սևաստ», Ուսճայեցին՝ նաև «Սևրաստիա»: Այս վերջին ձևով է կոչվում մեզ մոտ Բնդճանրապիս:

240. Նարուռան:— Շապուրան (Գանձակեցի, էջ 184): Այս քաղաքն էլ, ուրիշների շարքին կառուցել է Աղվանից Եպիսկոպոս տեղի Վիբոն: Այժմ Շապրան գյուղ՝ Շամախից հյուսիս, Աղբերջանական ՍՍԻ Թուսթավի շրջանում:

241, Շարառ:— (Գանձակեցի, էջ 183), Աղվանից Տեր Վիրո եպիսկոպոսի կառուցած հինգ քաղաքներից մեկն է:

242. Շիրվան:— Կասպից ծովի արևմտյան ափի վրա գտնվող դավառ է, Կուրից արևելք: Նախապես Աղվանքի մասն էր կազմում: Պարտավից զեպի Գարբանդ ճանապարհը անցնում է Շիրվանի և Շամախի վրայով:

Շիրվանի իշխանները կոչվել են Շիրվանշահ: Եգիդ իրեն Ուսայդ Աս-Սուլամին, որ Արմինիայի կառավարիչ էր Մանսուր խալիֆի ժամանակ, ստանձնեց Շիրվանի նավթային աղբյուրների և աղահանքերի սեփականությունը: Նրանից հետո Շիրվանշահ տիտղոսը ստանձնեցին Եգիդ իրեն Ուսայդ աշ-Շայրանու սերունդի արար կառավարիչները, որոնցից մեկը, Հայթամ իրեն խալիֆը, ստեղծված շիոթ կացությունից օգտվելով, ինքն իրեն հռչակեց անկախ՝ Մուտավաքիլի մահից հետո (861) և ապահովեց իրեն համար Շիրվանշահ տիտղոսը: Նրա հիմնած զինաստիան, «Մագիադյան» կոչված, կառավարեց մինչև 1068 թվականը՝ ըստ Շահրիզադ պատմադրի տված տեղեկության: (Sb'ս Encycl. of Islam այս անվան տակ):

Իսկ ըստ Մասուդի պատմիչի տված տեղեկության (Մուշ աղ-Ջահար) 911 թվականին Եռանշահիկ Մահմեդ իրեն Եգիդը դրավեց Շիրվանը և վերցրեց Շիրվանշահ տիտղոսը և այդպիսով հին Աղվանքում բովանդակ իշխանությունը միացրեց, կենտրոն ունենալով Շամախու մոտ մի վայր: Հետո այդ իշխանների սելջուկյաններին հարկատու դարձան:

Մինչև IX դարը Շիրվան էր կոչվում Կասպից ծովի ափին գտնվող շրջանը (այժմ՝ Ռուսթավի շրջան), համանուն Շիրվան քաղաքով, որն հիմնվել է Սասունյանների ժամանակ: Այժմ՝ Շիրվան դյուղ:

IX դարից, երբ Շամախում նստող «Իրանշահները» նվաճեցին այս երկիրը, այնուհետև Շիրվան անունը ստացավ Կուրից զեպի հյուսիս գտնվող ընդարձակ երկրամասը՝ Շամախի կենտրոնով:

Մելիք շահի ժամանակ հիշատակվում են Ֆարիբուրդը և նրան հաջորդած Մանուշահը և Աֆրիդուն իշխանները:

XIII դարի սկզբում, երբ դրում էր Յակուտը, Շիրվանշահն էր Ֆարիբուրդ իրեն Աֆրիդուն իրեն Մանուշահը:

243.— Շուղր:— Եղյադը գտնվում է Որոնտեսի հովտում, Ամանոսյան լեռնաշղթայի «Ուլա» լեռան կողքին՝ որտեղ բազմաթիվ անապատներ և մկնաստաններ էլ կային:

Շուղրի վայրի մասին զանազան կարծիքներ կան, Ումանը ասում են, թե այն գտնվում է Սսի և Մարաշի միջև, այսինքն՝ վերոհիշյալ վայրից զեպի շատ հյուսիս, ոմանք՝ «յերի Քեսնոյ, իսկ այլ ոմն ի հնոց՝ ստույգագոյն տայ նշան ըստ իւրում գիտութեան՝ «մերձ ի նոր քաղաք» ասելով, բայց նոր քաղաքի տեղն անծանոթ է»: Իսկ Գրիգոր Տղան ավելի հեռավոր վայր է նշանակում՝ Անտիոքից հարավ, և ոչ իբրև վանք, այլ իբրև բերդ: «Զի հարաւոյ կուսէ սկսեալ նշանակել զաշխարհակալութիւն Սալահադդինի յետ Լուղիկիա և այլոց՝ առնու, ասէ:

Եւ զբարն անուամբ զարմանալին,

Որում զՇուղրն կոչէին»:

(Սիսուան, էջ 407):

«Մանոթ է արդ բերդս այս ի կատար անմատոյց քարածեփի ի հարաւոյ կուսէ «Ճիգր էլ Շուղր» զեղջ ի զետահովտին Որոնտեսի և կոչի՝ Քալաատ Միրզէ» (Սիսուան, էջ 407):

Մի ժամանակ կաթողիկոսարան դարձավ. այնտեղ դարգացան ու մեծացան Գրիգոր Փոքր վկայասերը ու նրա եղբայր Ներսես Շնորհալին: Վարդանն ասում է. «Աթոռն Հայոց շրջեալ ի բազում վայրս, ի Կարմիր վանքն, և ի Շուղրն և Մովքն, դնացեալ դադարէ ի Հռոմկլայն» (Վարդան, էջ 128):

Արու-լ-Ֆիդան գրում է. «Շուղրը և Վակասը դեմ առ դիմ, իրարից մի նետածիգ հեռավորությամբ, ամուր բերդեր են, որոնք բարձրանում են մի լեռան երկարածն յազաթի վրա: Սրանց ստորոտում առատ պտղաբեր այգիներ կան: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի պտղաստան, առատ մրգերով: Յուրաքանչյուրն ունի մի մզկիթ, մի բեմ և մի փոքր մարզ՝ իր շուրջը: Գտնվում է Անտիոքից Աֆամեա տանող ճանապարհի գրեթե մեջտեղը: Հիշյալ երկու բերդերի արևմտյան կողմը, մի ձիագնաց ճանապարհի վրա, հանրածանոթ Քասենֆահան կոչված կամուրջն է: Այդ կամուրջի մոտ կա շուկա, որտեղ մարդիկ գնում են շաբաթվա մեջ: Շուղրը և Վակասը Անտիոքից հյուսիս են գտնվում և նրանից բաժանված են լեռներով»:

Կաթողիկոսական աթոռի միաժամանակ վանք և բերդ լինելը հասկանալի է ֆեոդալիզմի պայմաններում, երբ հայոց կաթողիկոսը ինքը ֆեոդալ տեր էր իր կալվածներով, հպատակներով և պահակազորով:

244. Մալիք ալ-Ազիզի.— Հալեբի տերը: Իշխեց Սալահդինի եղբայր ալ-Մալիք- ալ-Ազիզից հետո: Ամրացրեց իր դիրքը Եգիպտոսի սուլթան Մալիք ալ-Քամեի օղնությամբ՝ զրավելով Շայզար բերդը: Իր հորեղբայր ազ-Ջահեր Գավուզից վերցրեց նաև Բիրան, Մեռավ երիտասարդ հասակում՝ 1246 թվականին:

245. Շաֆե:— Կամ Շաքի, այժմ Նուխի Գավառ և քաղաք Աղվանքում: Խորենացուն վերագրված աշխարհագրության մեջ նշանակված է իբրև Աղվանքի մաս:

«Շաքին» ձևով հիշատակում են՝ Կաղանկատուացին, Ուռհայեցին և Օրբելյանը: Շաքեն ձևով՝ Խորենացին, Վարդանը և Օրբելյանը, ես, որը ճշտում է վայրը Սյունյաց Այլախ գավառում:

IX դարի սկզբում, արաբների հավանությամբ, Սալ Սմբատյանը Շաքեի իշխան կարգվեց, ինչպես վկայում է Մասուդին:

«Սահյր Բաբեկին ձերբակալեց և հանձնեց Աֆշինին և դրա համար ստացավ պատվո զգեստ, թագ և ձի և տուրքից ազատ կացուցվեց (Մասուդի, Մուջ ազ-Ջահար, էջ 55): Վարդանը և Յակուբին տեղեկացնում են. որ խալիֆից նա իբրև վարձատրություն ստացավ մեկ միլիոն դիրհեմ՝ և նրանից հետո կոչվեց Սահլ Սմբատյան Նուանշահիկ: Սահյր հետագայում Բուղայի կողմից արքայվեց Սամարա՝ իր Մուսավիա որդու հետ: Այս վերջինը հաջորդեց նրան որպես իշխան:

Տ93 թվականին Շաքեի իշխանն էր Համամը, որի մասին Ասողիկը գրում է «Թադուրն Աղուանից» (էջ 161), իսկ Օրբելյանը՝ «Թագ կապեաց և Աղուանին Համամ» (էջ 299):

909 թվականին Տաթևի վանքի կալվածների սահմանները ճշտող պաշտոնագրի ներքև ստորագրել են Գրիգոր, Եսայի, և Ատրնեբսեհ Աղվանից իշխանները (Օրբելյան, էջ 234): Մասուդին գրում է. «Շախեցիների թագավորը, մեր այս գիրքը գրելու ժամանակ, կոչում է Ատրնեբսեհ» (Մուջ, I, էջ 204):

Դարձյալ նույն Մասուդին գրում է. «Մանարների թագավորության մոտ կհանդիպենք շախեցիներին, որոնք քրիստոնյա մի ժողովուրդ են, և որոնց մեջ ապրում են նաև բազմաթիվ մուսուլմաններ»:

Շաքին հին քաղաք է, թեև Գանձակեցին գրում է, թե՝ Տէր Վիրոյ Աղուանից Եպիսկոպոսը շինեց հինգ քաղաքներ՝ «յանուն Շաթայ ղՇաթառ, ղՇամբառ, ղՇաքի, ղՇիրվան, ղՇամախի և ղՇապորան» (էջ 184). որն անում է վեց:

246. Շամախի: Շիրվանի վերջին մայրաքաղաքը: Բելադորին գրում է, թե այն

հիմնել է մուսուլմանական դարաշրջանում Շամախի իրն Շուրա Երվանի թագավորը՝ Հարուն խալիֆի (786—809) ժամանակ։ Մետաքսի արվեստի և վաճառականության կենտրոն էր։

Այժմ էլ Շամախի շրջանային կենտրոն Ադրբեջանական ՍՍՌ-ում։

247. Շիմար։— Ասորերեն՝ Arsemsāt, նաև հիշված Արշամաշատ, Arsamasoda կամ՝ Շամշադ, Միթայեկ Ասորին դրում է «Աշնուշա», Ուռհայեցին՝ «Աշնուշատ»։

Ընկնում է Բալուի և Խարբերդի միջև։ Չորրորդ Հալբի մասն էր։ Գտնվում է Արածանի գետի ձախ ափին։ Հիմնված է 235 թվականին (մ. թ. ա.) Արշամ թագավորի կողմից։ Եղել է Մոփքի մայրաքաղաք։

XI դարում Սասունի իշխան Թոռնիկ Մուշեղյանի բերդն էր։ «Յայսմ ատուրս գայր Թոռնիկ սակաւ արամբք և մտանէր ի բերդն իւր յԱշմուշատ քաղաք, ի յԱրծնայ վերայ» (Ուռհայեցի, էջ 251)։

Ստույգ վայրի հարցը քննում է նաև Մարկվարտը (Տե՛ս Sudarmenien, հատ. Լկ, 1915, էջ 110)։

Այն հառաբա նախարան է։

248. Չմշկածաղ.— Մոփքում կամ Չորրորդ Հալբում։ Այդ անունը տրվեց բաղաձայնի Հովհան Չմշկիկ կայսրից հետո՝ որպես նրա ծննդավայր։ Հին ժամանակ կոչվում էր Երապուխտ։

249. Շամբու։— Կուր գետից հարավ՝ Շամբուր գետի ստորին հոսանքի վրա։ Ըստ Հովհաննես կաթողիկոսի, Շամբուրը Ուտիք զավառի մասն էր կազմում և գտնվում էր նրա արևելյան ծայրամասում։

Աղվանից այս քաղաքը հաղարները քանդել էին իրենց արշավանքների ժամանակ։ 854 թվականին Բուդան վերաշինեց այն և բնակեցրեց պահակազորով։ 1237 թվականին Գանձակից հետո մոնղոլները զրավեցին նաև Շամբուրը, որը բաժին բնկավ Մուլար Նուին զորավարին։ Քաղաքի տներն էր Զաքարեի որդի Վահրամբը, որը մնում էր Գարդմանում և հակառակ բնակիչների ստիպողական կոչին, չգնաց նրանց օգնության և փախուստ տվեց։ Մոնղոլները զրավեցին բերդը, քաղաքն ավերեցին ու բնակիչներին կոտորեցին (Վարդան, էջ 144—145, Գանձակեցի, էջ 228—229)։

Ակնարկված Եղիգ իրն Ուսայդը Լղավ Հայաստանի կառավարիչ Ալ-Մանսուր խալիֆի (754—775) ժամանակ։

Ալ-Մանսուրը կառավարիչ էր նշանակված իր Եղբոր՝ Աս-Սաֆիա՝ Արբասյան առաջին խալիֆի կողմից. երբ իր Եղբոր մահից հետո գնաց զրավելու խալիֆայական գահը, նա Եղիգին դրեց ոստիկան։ Եղիգը կովեց խաղարների ղեմ, վերակառուցեց ու բնակեցրեց Կարինը, որը Կոստանդին կայսրը զրավելուց հետո թողել էր։ Նա ևս կանչվեց խալիֆի կողմից հայերի ղեկավարության պատճառով։ Նրա ժամանակ էր, որ զաղարեցվեց հայկական բանակին հատկացված արքունի սակր։ Ղեկնոր նրա մասին հիշատակում է. «Թողույր հրամանատար զատաւորութեան և հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց ղեկիդ՝ որդի Ուսայի» (էջ 160)։ Եղիգը Հայոց վրա իշխան նշանակեց Սահակ Բագրատունուն։

250. Շամիրան.— կամ Շամիրամ։ Բերդ՝ Վասպուրականի ճուղղ զավառում։ Թովման հիշատակում է հաճախ, օրինակ՝ «Յայնժամ ամրացեալ նստի ի Շամիրամ բերդին Թաղեոս անուն, ի յԱկլացի տոհմէ Շերիփայ որդի ծանոթացեալ» (Թովմա, էջ 414)։ Նա այնտեղից իր զնդերով բաշտոթյամբ կոխվեցին էր մղում շրջապատի մուսուլմանների դեմ։

Մի ալլ Շամիրամ հիշվում է Վանա ծովի արևմտակողմում՝ նեմրոթ լեռան հարավում, Դատվանից դեպի հյուսիս:

Մեզ թվում է, որ հեղինակը նկատի ունի առաջին Շամիրամը:

251. Եիզ:— Մարաղայից դեպի հարավ, Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ան-վյուրում՝ թախտի Սուլայման կոչված վայրն է, որտեղ գտնվում էր Քերմարմայիսը, Ատրվշնասպի տաճարը: Կոչվում էր նաև Քանջա (Լեյլան) կամ Քաղնա:

Պատմիչները հաճախ միացնում են Շիրը և Ռանը: Մասուդին (Մուռը, II, էջ 131) ներկայացնում է Արշակունիներին՝ որպես Շիրի և Ռանի թագավորներ: Այն-տեղ էր կրակի տաճարը, որը Անուշիրվանը փոխադրել և տարել էր Բիրբա:

Հոֆմանը Մասուդու «Վալ Ռանը» բնդում է ոչ թե Աղվանքի իմաստով, այլ հայերեն Վարարազ գետի անունով (V. Minorsky. Roman and Byzantine Campagnes in Atropatene): B. S. O. A. S. 1944, XI². Հերակլի արշավանքների մասին խոսելիս Սերևոսն ասում է. «Դիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականի, բրէ դնա... Կործանէ զբազին Հրատին մեծի, որում Վշնապն կոչէին» (էջ 261): Այնտեղ էր մնում ասորպետը, անշնջ կրակի պետը, որից՝ Ատրպատական պարսկերեն բառու: Թովմա Արծրունին գրում է աննկով Սերևոսից. «Կործանէ զբազին Հրատին Մեծի, որում Վշնասպն կոչեն և լնու զծովակն որ յանդիման Հրատին՝ դիակամբք» (էջ 159):

252. Սաֆսաֆ:— (Ուոենիների բերդ): Քաղաք և բերդ, որ հնագույն Դիանան է, հավանաբար նախկին Faustnopolis-ը, որը Հարուն խալիֆն ամրացրեց և պահակազոր հաստատեց (Le Strange, էջ 139): Գտնվում է Լուվա բերդից դե-պի հյուսիս:

253. Սակլաբ: Հիմա սլավոններ:

254. Սալբ գետը: Այժմ Զերենե-սու որը Այլի մոտ թափվում է Տիգրիսի մեջ:

255. Քարաբուսա:— Նվաճումների գրքում Բելազորին գրում է Քարաբուսա-րան շահ, Սաֆսաֆ:— որը Անուշիրվանի կողմից Կովկասյան անցքերի վրա հսկելու համար դրված իշխաններից էր, եղիշեն հիշատակում է «թաւաստա-րան» (եղիշեն, 5): Այժմ հարավային Դաղստանում, Սամուր գետի հոսքում՝ Թո-բարսարան ժողովուրդ և Լրկիր:

256. Տարսուն:— Արաբները կոչում են Թարսուս: Տարսունի հնությունը կորած է ավանդության մեջ: Թովմա Արծրունին գրում է, թե Սենեքերիմ թագավորը «Շինէ զՏարսուն ի ձև Բարելունի, գետոյ ընդ մէջ անցանկելոյ» (էջ 29):

Հին պատմիչներն ունին տարբեր դրույցներ, որոնցից մեկի համաձայն Սար-դանարա I այնտեղ է թաղված և նրա հիշատակին հին բնակիչները հանդես էին կատարում (V. Langlois, Rap. sur l'exp. arch. de la Cilicie et de la Pe- tite Armenie, էջ 26):

Քաղաքի միջով անցնում է Բարադան կամ Կյուդնոս գետը: Կառուցված լինելով կարևոր ճանապարհների հանգուցակետում և ոչ հեռու ծովից, հին ժամանակներից սկսած Տարսունը կարևոր դեր է կատարել որպես առևտրական կենտրոն:

Սևեկյանների ժամանակ բնակչությունը բազմացավ, և քաղաքը կոչվեց «Քա-ղաք անտիոքացուց»:

Հռոմայեցիները դրավեցին այն Պոմպեոսի ժամանակ: Կեսարի օրով կոչվեց Հուլիոսայիս և վայելեց ազատ քաղաքի (Libera Civitas) արտոնությունները: 51 թվականին (մ.թ.ա.) Յիցերոնը բնակվում էր այնտեղ՝ իբրև Կիլիկյան նահանգի նախավարի: Բնակչության մեջ կարևոր տեղ էին բռնում հրեաները:

Արաբները Տարսոնը գրավելուց հետո ամրացրին և դարձրին պաշտպանություն զօր (ավասիմ) կարևոր կետը. որ առաջին տեղն էր զբաղում սահմանային բերդա-քաղաքների շարքում և իշխում էր Կիլիկյան դոնների հարավային մուտքի վրա: Սահ-մանային անընդհատ կռիվների ժամանակ ժողովուրդը շարունակ մտանդի տակ էր լինում, և քաղաքը հաճախ դատարկվում էր բնակչությունից: Իսկ կոմոզ մեկ կամ մյուս կողմը նոր բնակչություն էր բերում և հաստատում այնտեղ: 779 թվականին ադ-Քալի Հասան իրն Քահթարան խալիֆին հաղորդած մի նկարագրականի մեջ տեղեկացնում է, որ ըստ իր կարծիքի քաղաքը կարող է հարյուր հազար բնակիչ ունենալ:

Ալ-Մահդի (775—785) և Հարուն (786—809) խալիֆների ժամանակ քաղաքը վերաշինվեց ու ամրացվեց: Այնտեղ սկզբում պահվում էր ութ հազարանոց բու-նակ, հետո այդ թիվն ավելացավ:

Տարսոնը սահմանային նահանգների ղլխավոր կենտրոն էր, այնտեղ էին նա-խապատրաստվում ամառային արշավանքները դեպի Բյուզանդիայի հողերը և քա-ղաքի Բաբ-ալ-Ջիհադ (սրբազան պատերազմի դուռ) կոչված դռնից դուրս էին գա-լիս արշավանքին մասնակցող ղեկավարներ: Հրամանատարության կարևոր կենտրոն էր, և նրա էմիրը խալիֆայության ամենաբարձր աստիճանի ղեկավարական տնօրեն-րություններից մեկն էր: 851 թվականին նահանգի կառավարչի պաշտոնը վարեց Ալի Արմանի էմիրը՝ կենտրոն ունենալով Տարսոնը:

Իրն Հավկալն ասում է. թե Տարսոնը շրջապատված է քարաշեն կրկնակ պարբա-պով և ունի հարյուր հազար ձիավոր ու հետևակ պահակազոր: Նա ավելացնում է, թե այդ քաղաքի և հունական երկրների միջև բարձրանում է Ջաբալ Լուբբամ կոչված լեռնաշղթան, որ սահման է կազմում իսլամական ու քրիստոնյա աշխարհների միջև: Իրն Հավկալը, որ տեսել է քաղաքը 978 թվականին, ճշտում է, թե այդ պահակա-զորը կազմված էր մեծ մասով կամավորներից, որոնք հավաքվել էին իսլամական զանազան երկրներից՝ բյուզանդացիների դեմ կռվելու համար: Այդ պատճառով քաղաքի մեջ կային հյուրանոցներ՝ յուրաքանչյուր երկրից եկող մարտիկներին բնակության համար:

Տարսոնում հայ բնակչություն է եղել դեռ X դարի վերջում, երբ այնտեղ ար-դեն հաստատված էր հայ արքեպիսկոպոսական աթոռ:

Բյուզանդացիների կողմից մի ժամանակ գրավվելուց հետո Տարսոնը դարձյալ ընկավ մուսուլմանների ձեռքը և ենթարկվեց Սալֆադդուլայի իշխանությանը: Հետո կրկին բյուզանդացիները տիրեցին: XI դարի վերջին քառորդում Տարսոնի հրամա-նատարն էր Վասպուրականի դուքս, Հասանի որդի և խաչիկ խուլի թոռ Աբլղարիթ Աթրուսին (Ուհհալեցի, էջ 263), որն իր ձեռքի տակ ուներ Մսիսն ու Լիզանան:

Խաչակիրների առաջին ղեկավար Տարսոնին մոտեցան 1097 թվականին: Այնտեղ տեղի ունեցավ առաջին մեծ վեճը Ֆրանկ ֆեոդալների միջև: Երբ Տանկրետը քա-ղաքի դռանը հասավ իր անկանոն զնդերով, այնտեղ կայսեր կողմից կառավարիչ էր Լամբրոնի իշխան Օշինը. որոշ ժամանակ անց կանոնավոր բանակով քաղաքին մոտեցավ Բողվինը և ուղեց ինքը տիրանալ: Տանկրետը, տեսնելով իր ուժերի նվա-զությունը, ստիպված էր զիջել ու հեռանալ: Այնուհետև Տարսոնը որպես կայան էր հանդես գալիս հետզհետե մոտեցող խաչակրաց զնդերի համար: Լատինները հաս-տատվեցին այնտեղ, և քաղաքը միացվեց Անտիոքի իշխանությանը: Սակայն Կիլի-կիայի նորակազմ հայկական իշխանության ֆեոդալները իրենց ծրագրի մեջ ունեին նաև Տարսոնի գրավումը: 1130 թվականին Լևոնը

«Մամուկստիոյ եղև տիրեալ
Եւ ի Տարսոն մեծըն հասեալ»:

Իսկ Թորոս II-ը

«Ինքըն զարձեալ զօր ժողովեալ
Ջերեկին Տարսոն առեալ»:

Տարսոնը Կիլիկիայի Հայաստանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը եղավ: Պետության երկրորդ մայրաքաղաքն էր համարվում: Այնտեղ կատարվեց լևոն II, Հեթումի և Օշինի թագադրությունը:

Աբու-լ-Ֆիդան (XIII դար) ասում է, թե Տարսոնը հռչակավոր քաղաք է Միջերկրականի ափի մոտ, որ անցյալում Ասորիքի և Ռումի երկրի սահմանային քաղաք էր և «այսօր հայ քրիստոնյաների ձեռքն է գտնվում»:

Իկոնիայի սուլթանների և եղիպտացիների արշավանքներից Տարսոնը հաճախ վնասներ կրեց: Մեծ ավերում տեղի ունեցավ 1276 թվականին Հեթումի մահից հետո, եղիպտացիների արշավանքի հետևանքով:

«Եւ զՏարսոն զմեծն աւերեալ,
Ջերեկին և հռչակեալ
Ջսուրբ Սոփիա տաճարն այրեալ
Եւ զքաղաքն աւար առեալ» (Վահրամ Ռաբունի):

257. Հաւուն ար-Ռաշիդ:— Մնվել է 766 թվականի փետրվար ամսին, գահակալել՝ 786 թվականին լինելով Աբբասյան խալիֆներից ամենից նշանավորը: Նրա շուրջը հուսովել են բազմաթիվ ավանդություններ և անեկդոտներ, որոնք «Հազար ու մեկ գիշերների» նյութն են կազմում:

Նրան վերադրել են վիպական առաքինություններ, բայց նա իրականում մի դաժան կեղեքիչ էր: Նրա իշխանության ժամանակ կայսրության բոլոր մասերում ապստամբություններ ծագեցին: Նա ամրացրեց սահմանային քաղաքները և հաջող արշավանքներ կատարեց Բյուզանդիայի դեմ: Մահացավ 809 թվականի մարտի 24-ին, երբ դեռում էր Սամարղանդի ապստամբությունը ճնշելու:

258. Նիկեփոս՝ բյուզանդական կայսրը Տարսոնը գրավեց 965 թվականին՝ Նիկեփորի գլխավոր նպատակն էր մուսուլմանների ուժը կոտրել և կայսրության սահմանները ընդարձակել Ասորիքի և Միջագետքի ուղղությամբ:

964 թվականի գարնանը Ատանան պաշարելով, ուժգին դիմադրության հանդիպեց: Նախ դրավեց Մսիսը, ապա ուժեղացած բանակով, որի թիվը 40 հազար կռիւնիս, դրավեց քաղաքը:

Նիկեփորը ահազին ավար վերցրեց քաղաքից: Տարսոնի և Մսիսի պղնձե դռները, որոնք ճոխ արվեստի գործեր էին, տարվեցին Կոստանդնուպոլիս և զետեղվեցին նոր պալատում:

259. Աբու-Կասիմ ադ-Տաբնուլի Մոհսին. ծնված Բասրայում 932-թվականին: Իրեց «Ֆարաջ Բադ աշ-Շիդդա» (Հավաքածո պատմվածքների՝ ձանձրույթ փառատելու համար): Հեղինակը դատավորի պաշտոն վարեց եփրատյան մի շարք քաղաքներում և Պարսկաստանում: Մեռավ 994 թվականին: Նա գրեց նաև «Քիտաբ ալ-Մոստաջիդ», որ հավաքածու է անեկդոտների և Աբբասյան հատկունշական դեպքերի:

260. Թաբալդե կամ Տարենդե: Մալաթիայից երեք օթևան հեռու, գտնվում է Քուբաքի գետի վրա: VIII դարի սկզբում մուսուլմանական պահակազոր կար այդ վայրում: IX դարում Պալլիկյանների ամուր կայան դարձավ:

261. Տարուն:— Տուրուրերանի Լերկուրդ գավառը, որը բռնում էր Մուշի գաղտնի Հռոմայեցիները Tauranitiun ասելով հասկանում էին այն Լերկամասը, որը կաղմում էր ամբողջ Տուրուրերան նահանգը: Թովման ասում է. «Տուն Հայոց անուանեալ առաջին»: Կալվածը պատկանում էր Սլկունյաց նախարարներին, Տրդատը տվեց Մամիկոնյաններին: Տարունը դառնալով վերջիններիս սեփականությունը, կոչվեց «Աշխարհն Մամիկոնէից»: VIII դարի վերջում դարձավ Բագրատունիների սեփականություն, իսկ 964 թվականին անցավ բյուզանդացիներին (Ստրիկ, էջ 183):

262. Թալա: Վայրն անծանոթ է:

263. Թուղատ: Վայրն անծանոթ է, թեև կարելի է նույնացնել Խնուսի շրջանում Տողատափի կամ Խնուսից հյուսիս՝ Դեղթափի հետ:

264. Թայուրվանա: Հավանական է, որ լինի Դատվանը, Տուրուրերանի Բզնունյաց գավառում, Վանա լճի հարավ-արևմտյան անկյունում, Խլաթից մեկ օթևանով հեռու, ծովափերից քիչ հեռու: Լեռան զլխին ունեցել է ամուր բերդ (Ինճիճյան, Աշխարհադրություն, Ա, էջ 181):

Հանդիսանում է այդ շրջանի նավահանգիստը: Թովմա Արծրունին հիշում է իրեն Արծրունյաց թագավորների ավան և ամառանոց:

Նույնանուն գավառակը տարածվում է Բիթլիսից դեպի հյուսիս մինչև լճի արևմտյան ափը:

265. Արաբխոս: Կատավոնիայի զինվորական կենտրոնն էր, այժմ Յարպուզ, Ալլիստանից մի քանի մղոն դեպի հարավ-արևմուտք, Զեյթունի մոտ:

Բյուզանդական սահմանային զլխավոր անցքը երկարում էր Արաբխոսից դեպի Մարաշ:

Հին ժամանակ կոչվում էր Եփեսոս, որտեղից է, ըստ ոմանց, Մորիկ կայսրը: Գանձակեցին հիշատակում է «Արփասուս» անվամբ (էջ 49), Միքայիլ Ասորին՝ «Արփասուս» (էջ 280):

266. Ալլուս:— Անորոշ վայր:

267. Ավախիմ:— Խալիֆայական սահմանային նահանգները:

268. Այնթափ:— Յակուտը սխալմամբ նույնացնում է Դուբի հետ: Դուբը (Doliche) հռոմայեցիների ժամանակ ծաղկյալ վիճակ ուներ, մինչդեռ Այնթափը մի պարզ ավան էր, որը իր ծաղկումն ստացավ հարևան քաղաքի անկումից հետո միայն: Հոնիգմանը այդ քաղաքը նույնացնում է Պտղոմեոսի Τυβα-ի հետ (Յիցերոնի Tybn -ը):

Խաչակիրները Hamtap, Hatap անուններով են հիշում: Ենթակա էր Եդեսիայի կոմսության և դարձավ խաչակիրների ապաստան: Հայ պատմագիրներից Գրիգոր Երեցը հիշատակում է «անուանին և մեծ Այնթափ» (էջ 529), նաև «ղանապիկն Այնթափ» (էջ 526): Նուրադդինը դրավեց այն 1152 թվականին, հետո անցավ Եդիպտոսի սուլթանների ձեռքը, որից հետո մուսուլմանական ուրիշ իշխանների և հաճախ ենթարկվեց հայ ու թաթար զինորդի հարձակումներին: Այժմ պաշտոնապես կոչվում է Ղազի Այնթափ:

269. Անարգարա: Բառը արաբերեն նշանակում է «հոսուն աղբյուր»: Սխալվում են «Իեդին աղբյուր» թարգմանողները (Բնաշխարհիկ բառարան, էջ 165):

Արևմտյան հին մատենագիրների մոտ չենք հանդիպում այդ անվան, թեև «Քաղաքս կայր» և ըստ ոմանց «Կիւնատ» էր կոչվում: Օգոստոս կայսրը անվանեց «Կեսարիա Անարգարեան», Caesarea ad Anazarbon (Ալիշան, Սիսուան, 237): Հայերի մոտ անունը մնաց «Անաւարդա», կամ ավելի ընդհանրացած՝ «Անարդարա»:

Կոստանդինոսի նոր բաղաբաղան օրենքով, երբ Կիլիկիան երեք մասերի բաժանվեց, Անարղարան դարձավ նրկրորդ Կիլիկիայի մայրաքաղաքը: «Աշխարհացոյց»-ի մեջ Անարղարան հիշատակվում է որպես Կիլիկիայի մայրաքաղաք՝ Տարսուսի հետ, որը Առաջին Կիլիկիայի մայրաքաղաքն էր:

525 թվականին Հուստինիանոսը նորույնց երկրաշարժից վնասված քաղաքը և կոչեց Հուստինիանուպոլիս: Նոր երկրաշարժից հետո Հուստինիանոսը կրկին նորոգեց և կոչեց Հուստինուպոլիս:

Արաբների գրավումից հետո, որպես սահմանային գոտու քաղաք, կարևորություն ստացավ: Հարուն խալիֆը վերանորոգեց ու ամրացրեց այն 796 թվականին:

Վասիլ I կայսրը գրավեց Անարղարան 880 թվականին հալածեց Աբդլլա զորավարին և քանդեց մի քանի ամրոցներ: Կարճ ժամանակ այն մնաց Եղիստոսի Ֆաթիմյան խալիֆների ձեռքում, մինչև որ 962 թվականին Նիկևիտի կայսրը գրավեց: X դարի վերջում Սալֆադդաուլա Համդանյանը երեք միլիոն դիրհեմ ծախսելով (մոտ 1 միլիոն 200 հազար ոսկի ուռլի) ամրացրեց քաղաքը, բայց հույները մեկից ավելի անգամներ գրավեցին, մինչև որ այն մնաց իրենց ձեռքում:

XI դարի վերջին խաչակիրները գրավեցին, և ավերակ վիճակի մեջ թողնելուց հետո քաղաքը անցավ Կիլիկիայի հայ իշխանների ձեռքը: Այն եղավ նորակազմ Խուբինյան հարստության առաջին ուստանը: Վահրամ Ռարունին գրում է, որ Թորոս I

«ՁԱնարղարա իներն գրաւեալ»...

Հենոն իշխանը Ռուրինյան իշխանության աթոռ ալեսեղ հաստատեց: 1137 թվականի մեծ արշավանքի ժամանակ Հովհաննես Կոմնենոսը մեծ ուժերով պաշարեց քաղաքը: Հաջերը հանդուզն հակադրոհներով մեծ վնասներ պատճառեցին պաշարողներին: 37 օր անընդհատ բարանետ մեքենաներից ուժակոծվելուց հետո, հուլիս ամսին քաղաքը հանձնվեց:

XII դարում Իդրիսին Անարղարայի դաշտը համեմատում է Դամասկոսի դրախտի հետ (E. KECILUS, էջ 659):

Աբու-լ-Ֆիդան հաղորդում է, թե Անարղարան գտնվում է մի լեռան ստորոտում, նրա վրա տիրում է մի բերդ: Քաղաքը լավ վիճակի մեջ է և բաղամարդ: Նոր մզոն կամ մի օրվա ճանապարհ հեռու է Սսից: Ավելացնում է, թե ժողովուրդը քաղաքի անունը փոխելով նավարկա է կոչում:

Դոյակը կամ բերդը քարաբլրի երկճյուղ զաղաթի վրա է, հին ու ամենամոտր բերդերից է:

Թորոսի և Հենոնի նորոգություններից հետո Անարղարան դարձավ Կիլիկիայի առաջին ամրությունը (Սիսուան, էջ 237):

270. Սալֆադդաուլա: Աբու-լ-Հասան Ալի իբն-Համդան:

Համդանյան պինաստիան IX դարից սկսած խալիֆայության սահմաններում գտնված մուսուլմանական պինաստիաներից մեկն էր: Համդանյանները, որ սերած են Համդան իբն Համդունից, Շիրա ազանդից, Տաղլիբ ցեղին էին պատկանում: Նախապես հաստատվել էին Հյուսիսային Միջագետքում և Աբրասյան խալիֆաներից բարձր պաշտոններ ստացել: Այդ էմիրներից Աբու-լ-Հալալի որդի Ալին, որ Սալֆադդաուլա (կայսրության սուր) տիտղոսն ստացավ, 944 թվականին դնաց հաստատվեց Հյուսիսային Ասորիքում և Եղիստոսի Իսշիդյաններից իսկեց Հալերն ու Հեմսը, ապա համաձայնվելով Քաֆուր սուլթանի հետ՝ պահեց Հյուսիսային Ասորիքն իրեն իրեն սկիզբնություն:

Ասորիքը Օմայանների անկումից ի վեր Աբրասյանների հանդեպ միշտ էլ

դժգոհ ու թշնամական դիրք ունենալ: Սալֆադդաուական կարողացավ Լեվարկել նա-
հանգր:

Քր դա՛նը ապահովելուց հետո Սալֆադդաուական, 947 թվականից սկսած, տարե-
կան արշավանքներ կատարեց և մինչև իր մահը, բնակ տարի շարունակ, շնորհով մեկ
տարի, որ նա հանդուդն ու վտանգավոր խուժումներ չկատարեր կայսրության սահ-
մաններից ներս:

Համդանյան դինաստիան տեկց մինչև 1003 թվականը: Սալֆադդաուական մե-
ռավ 967 թվականին, նրան հաջորդեցին զույգ Սաադադդաուականներ՝ մինչև 1001
թվականը: Ի վերջո բյուզանդացիների ճնշման հետևանքով նրանք Եգիպտոսի Ֆա-
թիմյանների վասալ դարձան:

Սալֆադդաուայի դինաստիայի ժամանակ Հալեբը դարձավ իսլամական կույ-
տուրայի կարևոր կենտրոններից մեկը: Նրա արքունիքի շուրջը համախմբեցին մի
խումբ նշանավոր փիլիսոփաներ, դիտեականներ և բանաստեղծներ: Դրանցից են
փիլիսոփայության և երաժշտության համբավավոր վարպետ Ալ-Ֆարաբին, զրա-
կանության և երաժշտության պատմաբան Ալ-Իսպահանին, նշանավոր հոկտոր և
բարոյիչ Իբն Նուրբայան և ժամանակի հռչակավոր ու մեծագույն բանաստեղծներից՝
Ալ-Մուտաբրին (915—965) և Աբու-Ալա-Մաարին (973—1057):

271. Մաբերը:— Մաբերի մասին տեղեկություններ են հաղորդում Թաբա-
րին, Իբն ալ-Աթիրը և Մասուդին:

Մաբերի մասին խոսել են նաև հայ պատմիչներից առաջին անգամ Ուխտա-
նեսը՝ X դարում, Պողոտ Տարոնեցին՝ XI դարում, Մխիթար Այրիվանեցին՝ XIII
դարում: Սրանց տվյալներն ամփոփված են Ն. Ադոնցի «Հայ Մաբերի ծագման
մասին» հոդվածի մեջ (Հանդես Ամստերդամ, 1912, էջ 258 և հաջորդ):

Ըստ Ն. Մադի եզրակացության, «Մաբ հն կոչվում հայ քաղկիդոնականները»:
Ադոնցը մերժելով այս տեսակետը, հայտնում է, թե Մաբերը («գոտտ» կամ
«դուտտ» կոչված) Եվրոպայում ապրող գերմաների նախնիքներն են Հնդկաստանից
դադթեցված ու մի ժամանակ բնակեցված Միջագետքում: Սրանք Sind Գնդիկ
ցեղից են: Հնդկական «Ջադր» արարների մոտ դարձել է «Ջաթ» և հայկական տա-
ռադարձությունը էլ «Մաթ»:

VII դարում, բոտ Բելադուրի պատմիչի, Մաբերը բնակվում էին Բասրայում:
Նրանց այնտեղ փոխադրելու մասին Ֆիրդուսին «Շահնամում» ասում է, իբր ըն-
Բահրամ Գուր պարսից թագավորը (420—438) Հնդկաստանի թագավորից խնդրեց,
որ իրեն ուղարկի տառ հաղար տղամարդ և կին ճարտար վին նվագողների, իսկ
Բելադուրին հաղորդում է, թե այդ «սալադիդաները» Պարսից Մոցի այս կողմի նա-
վահանդիստների մեջ բնակեցվեցին:

670 թվականին Մուավիա խալիֆը Մաբերի մի մասին տեղավորեց Անտիոքում
և շրջակա գավառներում: Դեռ XIII դարում Անտիոքի թաղերից մեկը կոչվում էր
«Մահալլաթ ուլ-Ջուտ»։ Վալիդ I Նրանցից նոր խմբեր տեղափոխեց դեպի Անտիոք
և Մսիս:

Միջադեպում Մաբերը այն աստիճան դուրացան, որ Հարուն աբ-Ռաշիդի մա-
նից հետո ստեղծված խառնակությունից օգտվելով, իրենց գրեթե անկախ հռչակե-
րին: Նրանց ապստամբությունը ճնշվելուց հետո 27 հազար հոգի փոխադրվեցին
Անարզարա և Մխիս: 855 թվականին, երբ բյուզանդացիները հարձակում գործե-
ցին Անարզարայի վրա և դերի վարեցին այնտեղ ապրող բոլոր Մաբերին, արաբ-
ները բանակցության մեջ մտան բյուզանդացիների հետ և կարողացան համաձայ-
նության գալ ու դերիներին իրենց տեղերը վերադարձնել: X դարից սկսած Մաբե-

րը մտան Հայաստան և հետզհետե ձուլվեցին հայերի հետ: Հայ բոշաները նրանցից
են ծաղկւ:

272. Ղատկադունա: Կատավանիայի թեմը:

273. Ֆաւ կամ Ալֆիրան: Արդյո՞ք Փառ գյուղն է՝ համանուն ձորագետի վրայ,
Մոկքից երեք ժամ հեռու (դեպի արևմուտք):

274. Կփրատ: Սումերական Buranunu, ասորեստանյան արձանագրութիւն-
ների մեջ purattu, հին պարսկերեն ufrātu. Այս զլխում հիշատակւած
ջրի հոսանքները հետևյալները կարող են լինել. Նահր Լուբիա-Արմուտան-
շայ, Նահրը Աբրիկ Տիվրիկի գետ կամ Չալթա Իրմաք, Նահրը Անջա Անդու-
շայ, Նահր ադ-Դիբ-Պերի սու, Նահրը Սալթիտ-Սունգյուր, Նահրը Զարջարի-Կուրու-
շայ, Նահրը Քուրաքիբ-Տոխմա սու, Նահրը Քուրաքիս-Սուլթան սու, Նահրը Հան-
ձիթ-Բույուք-շայ, Նահրը Սանջա կամ Նահր էլ Ազրակ-Գյոք սու:

Ինչ վերաբերում է Եփրատի աղբյուրներին, հույն, հռոմայեցի, ինչպես նաև
արաբացի աշխարհագրերը, նաև Ինճիճյանը հարեանցի տեղեկութիւններ են տալիս
ճշգրիտ վայրի մասին: Առաջին անգամ ուս զինվորականներն էին, որ առանձին
տեղեկագրի մեջ տւին ճշգրիտ նշումներ: Գլխավոր աղբյուրն է Գյավուր զաշո
կամ Տումլու դաղը, որ էրզրումից դեպի հյուսիս խաշկա վանքի կողքից բարձրացող
զառիվեր է: Այդ գագաթից 21 աղբյուրներ են բխում, որոնք կազմում են սկզբնա-
կան Եփրատաջուրը: Այդ աղբյուրներից՝ ամենից ջրառատն է Տումլու սու, որ
միանալով մյուս աղբյուրներից բխած առվակների հետ կոչվում է Կարա սու:
Էրզրումից հյուսիս-արևմուտք հինդ ժամ հեռավորութան վրա սրան միանում է
Սարշամ սուն:

Շատ կարևոր նկարագրութիւն ունենք Եփրատի վերին հոսանքի մասին Ibn
Serapion -ից, որի տեքստը, թարգմանութեամբ, հրատարակվեց Le Strange-ր
(Journ. R. AS. Soc, 1895) և որը քննարկեց Տոմաշէկը (Festschrift fur H.
Kiepert, 1898, էջ 137—149):

275. Պերոնապատ կամ Պերոթապատ: Այժմ իլ եույն անունով վայր:

276. Ֆիլան: Այժմյան Ղազի Ղումուխի շրջանը Դաղստանի Միջին մասում:

277. Կաղզվան: Այրարատ նահանգի Գաբելյանք գավառում կամ Երասխաձո-
րում ափան և բերդ էր: Վարդանի աշխարհագրութեան մեջ հիշված է՝ Չորն Երաս-
խայ Կաղզվան է» (նոր հրտ. էջ 13):

Ասողիկը կոչում է «Կաղզուան աւան» (էջ 110): Ուոհայեցին դնում է Աշոր-
նեք գավառում՝ «ի գեղն որ ասի Կաղբզուան», որտեղ Շե՛Ը (1099—1100) թվա-
կանին Գրիգոր Կյուրաչաղատը հաղթեց սելջուկներին (Ուոհայեցի, էջ 328):

Վերջին ժամանակները «Փոքր և անկարևոր քաղաք՝ այգեստաններով ու պտղա-
տու ծառերով միայն աչքին ընկնող» (Ն. Սարգսյան, Տեղագրութիւնք, էջ 216):

278. Կալիկալա: Հին հայոց մոտ ծանոթ է «Կարնոյ քաղաք» կամ «քաղաք
Կարնոյ» անվամբ: Տե՛լ Մահրեն այդ ձևի վրա կոչում է Qalḥalā: Իսկ Բե-
լազորին և Իրն Խորդադրեհ՛ը՝ «Կալիկալա»: Նույն ձևով է կոչում Քաթիբ Չելեբին
իր «Ջհաննումաում»՝ Վրացերեն՝ «Կարնու քալաքի»: Հույները կոչում են Խեո-
դոսիոպոլիս կամ Թեոդոպոլիս՝ «Վասն նորոգ շինութեանն ի Խեոդոսէ կայսերէ ի
սկիզբն Ե դարու, լինել մայր քաղաքաց բաժնի յունական Հայաստանի, վասն
այնօրիկ և յայլազղեաց արևելեայց կոչլը Արգի Ռում (Հունաց երկիր) և եղև միշ-
տապաք անուանի ըստ քաղաքական վարչութեան ամրութեան և շահաստան վաճա-
ռաց» (Ալիշան, Տեղագր. Հայոց մեծաց, էջ 36):

Հարց է թե՛ «Էրզրումը» պետք է ընդունել հունական հող կամ երկիր ստու-
գարանութեամբ, ինչպես կարծում է Ալիշանը, թե՛ ավելի ճիշտ՝ Արդն ար Ռում.

հույները Արծն իմաստով, րստ այն ենթադրության, թե Լոր Արծն քաղաքը, որ ի վնաս Թեոդուպուսի ծաղկած ու բաղձամարդ էր դարձած, 1049 թվականին սելջուկներից կործանվեց, կոտորածից փախչող բնակիչները ամրացան Թեոդուպուսում և քաղաքը կոչեցին «Արծն էր Ռում», այսինքն՝ Ռումի Արծն, ի հիշատակ իրենց անվերջած հայրենիքի։ Ավելի ուշ բառը սեղմվելով եղավ էրզրում։ Կարինը զտնվում է Բարձր Շաքը դավառում։ Խորենացին նկարագրում է նրա շինությունը և դիրքի առավելությունները (Պատմութիւն, դիրք Կ, ԾԹ)։

647 թվականին արարները դրավեցին և այնտեղ ստեղծեցին ղինվորական դադութ և պահակադուր։ 755 թվականին Կոստանդին Կոպրոնիմոսը դրավեց ու կործանեց քաղաքի պարիսպը և թալանեց զանձերն ու բնակիչներին տեղահանեց (Ասողիկ, էջ 142—143)։ Մոտ երկու տարի հետո Եգիպտոսի խալիֆը վերաշինեց այն։ 950 թվականին Կոստանդին Պերիերուսինը մեծ զորքով Կարին ուղարկեց Չմշիկի դուռավարին, որը դրավեց քաղաքը (Ասողիկ, էջ 179)։

Էրզրումը իր ռազմադիտական ու առևտրական դիրքով առաջնակարգ նշանակություն է ունեցել։ Արարների ժամանակ բյուզանդական հարձակումների դեմ պաշտպանել է խալիֆայական հողերը։ Եղել է նաև առևտրական մեծ քաղաք, զտնվելով Ասիայից Տրապիզոն տանող ճանապարհի վրա։

Սելջուկյան տիրապետության ժամանակ ինքնավար սուլթանություն ունեցավ։ 1231 թվականին Խորեզմ շահը դրավեց (Սամուել Անեցի, Շար., էջ 149)։ XIII դարում իվանեն և Զաբարեն ռհարկատու կացուցին զՍուլտանն Կարենոյ քաղաքին» (Կիրակոս, էջ 154), իսկ 1241 թվականին դրավեցին մոնղոլները։

Մուստաֆին հիշատակում է, թե բաղձաթիվ ղեղեցիկ Եկեղեցիներ կային այնտեղ, որոնցից մեկը ուներ 50 ձողաշափ տրամագծով դմբիթ։ Դրա դիմաց կար մի մզկիթ, որը կառուցված էր Մեքքայի Կարայի օրինակով։

Իրն Բատուտան, որ այցելել է քաղաքը 1333 թվականին, նկարագրում է, որ այն Իրաքի սուլթանի իշխանության տակ էր և մեծ մասամբ ավերակ։

Կարինից ակառավոր անձեր են դուրս եկել։ Յակուտը հիշատակում է մասնավորապես գրականագետ Աբու Ալի Իսմայիլ իբն ալ-Կասիմ Կարենցուն (Ալի-Կալի)։ Նա Արարացի մեծ բանասեր էր, ծնված 901 թվականին Մանաղկերտում և մահացած 967 թվականին Կոնդովանում (Իսպանիա)։ 916 թվականին նա ղեկավար էր Բաղդադ՝ մի խումբ կարենցիների հետ, որի հետևանքով նա Կարենցի (Ալ-Կալի) կոչվեց։ Բաղդադում արարերեն լեզուն և դրականությունն ուսանելուց հետո նա 942 թվականին ղեկացրեց Իսպանիա և ուսուցիչ կարգվեց։ Գրել է «Քրիստոս ալ-Ամալի վալ-դալլ վալ-Նավադիր», որը մի անտոլոգիա է և պարունակում է մեծ թվով բանաստեղծություններ, առակներ և նոթեր։

279. Կարագիլի։ Իմա, Կապադոկիա։

280. Քուրաբիլ։— Մելաս ղետը, ներկայիս Թուխմախ-ուս։

281. Կապան։ Հավանաբար Սյունիք գավառը, կոչվում է նաև Չորք։ Ուներ Բաղարերդ անմատույց բերդը, որ հետո կոչվեց Կապան։ Սյունյաց իշխանության մայրաքաղաքը։ Օրբելյանը կոչում է «Մայրաքաղաք Բաղաց» (էջ 334)։ Այժմ Լափան։

Նույն անունով է նաև գավառը։

282. Կապի։ Խոսքը Կովկասյան լեռների մասին է։

283. Կարալա։ Կապադակ, Ղապալա-Նուխի գավառում։ Այժմ՝ Կարալա դյուլը։

284. Դարահիսաբ։ Կան բաղձաթիվ դարահիսաբներ, բայց այստեղ հիշատակվածը, Քարահիսաբ Տեքե կամ Քարահիսաբ ի Ատալիա, դյուլ է՝ Անտիոքի մոտ։

285. Կուրսուն։ Վայրը կարոտ է ստուգման։

286. Կարս: Կարուց քաղաք, հարս, Գարս կամ Ղարս: Վրացերեն Karl Դուռ անունից, Karis Kalaki դուռն քաղաք:

Այսպես է կոչվել իր սահմանային դիրքի պատճառով: Գտնվում է Շիրակի դաշտի մեջ, Վանանդ դավառում, Մեծամոր գետի վրա: Որպես քաղաք առաջին անգամ հիշատակում է Կոստանդին Պերփևոստենը (De Adm. Imp. դ. 14):

Ղևոնդը հիշատակում է «Գիւղն հարս» (էջ 171), Բաղրևանդի կովի ժամանակ: Սմբատ Թաղավորի օրով հիշվում է «Բերդն Կարուց», որը Աֆշինը զբաղեցրել էր Կարուցը: Սմբատ Թաղավորի ժամանակ՝ «Ի քաղաքին Կարուց» (Ասողիկ, էջ 172): Երբ Մուշեղը, Աբասի որդին, Վանանդում անջատ Թաղավորություն հաստատեց (961) քաղաքը եղավ Մալաթիայի Կարուցը (Ասողիկ, էջ 196):

Կարսի վերջին Թաղավոր Գաղիկը (1028—1064) պահեց իր իշխանությունը Անին կայսրության կողմից զբաղվելուց հետո էլ: Իր առևտրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ Կարսն հարստացավ այն աստիճան, որ Հաստիվերտցին կոչում է «Քաղաքն հղփացեալ, որ կոչի Կարս» (էջ 73):

1054—1055 թվականներին Իբրահիմ իրն Ինալ սելջուկյան իշխանը, որը ասպետամբել էր իր հորեղբոր որդի Տուղրիլի դեմ, օգտվելով տոնական օրվա առթիվ ժողովրդի անփութությունից, զիջելով անակնկալ հարձակում գործեց, ավերեց կողոպտեց ու ջարդեց, բայց չկարողացավ միջնաբերդը զբաղեցնել, որովհետև Տուղրիլի մոտենալու լուրն ստանալով շուտով հեռացավ:

1064 թվականին Գաղիկ Աբասյանը բարեկամություն կնքեց Սելջուկյան Ալփ Արսլանի հետ՝ փրկեց քաղաքը կործանումից (Ուռհայեցի, էջ 180): Տեսնելով սակայն, որ չպիտի կարողանա երկար պահել իշխանությունը, նույն թվին քաղաքը վաճառեց բյուզանդական կայսրու: Բայց սա էլ չկարողացավ պահել, և նույն տարում սելջուկները տիրացան քաղաքին:

1207 թվականին վրացիները ազատագրեցին Կարսը: Ջալալդդինը 1226 թվականին իզուր պաշարեց այն, իսկ մոնղոլները զբաղեցին 1236 թվականին, կողոպուտի մատենցին և կոտորեցին բնակիչներին (Գանձակեցի, էջ 246—247):

287. Կարադաշ: Հույների Kitharizon-ը, իսկ հայոց Կթարիճը, Հաշտեանը զավառի մեջ:

288. Քիլիզ: — Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեբի և Այնթապի միջև: Ծանոթ է Ասորեստանյան արձանագրություններում Ki-li-zi ձևով, հոռմայեցիների մոտ՝ Ciliza, միջին դարում աննշան քաղաք: Միքայել Ասորին հիշատակում է Քալազ ձևով: Այժմյան Քիլիսը հին վայրից մի ժամկա հեռավորության վրա է:

287. Հոռմկլա: Կալաթ ար-Ռում — հույների բերդ:

Հունարեն անունն է Ρωμανιον κοινον, իսկ քաղաքի հնադրյան անունը ենթադրվում է, առանց հիմնավոր փաստի, թե հնքի «Ուրիմա»-ն լինի, որը եփրատասիայի նահանգի քաղաքներից մեկն էր և Լալիսկոպոսական աթոռ:

Բերդը նկարագրել են զանազան հեղինակներ (տե՛ս Rey, Les colonies franques en Syrie, էջ 318—9)

Հոռմկլան Եփրատի ամենազորեղ բերդերից էր: Շրջապատված էր չորս շարք պարիսպներով և ուներ յոթ դուռ: Բերդը անառիկ էր համարվում: Շնորհալին այսպես է նկարագրում.

«Յալեաց ծովուց ոչ երկնչի.

Ի մարդկանէ ոչ զարհուրի.

Զի ի հնարից անյաղթելի

Զոր տնօրինողն ամենայնի
Տեղ պատրաստեաց ապաւինի
Սուրբ աթոռոյս սքանչելիս:

Ինչքան էլ բերդը իր բնական դիրքով անմատչելի էր, բերդի տերերն էլ,—
կաթողիկոսները, պաշտպանության հաճելի օժական շինություններ էին կատարել
(մասնավորապես Հովհաննես Մեծարարոյ կաթողիկոսը, որ սրբատեղիների գոհա-
բեղեններն ու զարդեղենները վաճառեց և նրանց գնով ամրություններ կառուցեց):
Հռոմկլան պատկանում էր Եղեւսիայի կոմսությանը: Երբ Զոսլին II Կուրտների
այլրին՝ Բեաթրիս կոմսուհին, իր կալվածները՝ Թլպաշարը, Ալեթապը և մյուսները
վաճառեց կայսեր, Հռոմկլան եվրոպեաց Գրիգոր III Պահլավունի կաթողիկոսին, որ
Եովթից աշնտեղ փոխադրեց կաթողիկոսական աթոռը: Հռոմկլան իր շրջակայքով
դարձավ կաթողիկոսի ավատական կալվածք, սկսած 1151 թվականից:

Հռոմկլայի հանձնման պարագաները հիշատակում են Գանձակեցին (էջ 101)
և ավելի հանգամանորեն Վարդանը (էջ 128): Պատմական վկայություններից
հետևում է, որ Հռոմկլան բոլորովին ձրի չի տրված հայոց կաթողիկոսին: Օրբել-
յանի տեղեկությունը, թե «Սա դանձազին արարեալ ի կնոջէ և լորդոյ մեծ իշխա-
նին փռանց որ Զաւսին կոչիւր, զբերդս զայս» (էջ 445) ստույգ է:

Հռոմկլան հայոց կաթողիկոսների կալվածն ու նստավայրն էր մինչև 1292
թվականը, երբ Եղիստոսի Մալիք Աշրաֆ սուլթանը պաշարելով դրավեց այն՝ Ստե-
փանոս կաթողիկոսի ժամանակ:

288. Լևոնի և կաթողիկոսի վեճը: Լևոն II և կաթողիկոսի միջև ծագած հակա-
ռակություն մասին Յակուտը տալիս է մի հստակ պատճառ, որը հայ կամ օտար
ժամանակագիրներից և ոչ մեկը չի հիշատակում: Արար հեղինակի տված տեղեկու-
թյունը վերին աստիճանի շահեկան է այն տեսակետից, որ լույս է սփռում ֆեոդա-
լական շրջանի բարքերի և բիրտ սովորույթների վրա: Լևոնի նկարագրի այդ զինյա-
նաշնանշում է նաև Գանձակեցին, երբ թագավորի մասին գրում է օեւ էր նա ամե-
նայն իրօք բարեւազոյն, բայց միայն միով մասամբ. դի էր նա իղասւր» (էջ
151):

Յակուտը չի տալիս կաթողիկոսի անունը, բայց կարելի է հետևել, թե ում «
ինչի՞ մասին է խոսքը»:

Կաթողիկոսի սերնդի մասին արար հեղինակի տված տեղեկությունը համարում
է Գրիգոր Պահլավունի Մադիստրոսի սերնդին, որին պատկանող բարձրաստիճան
կղերականները Անիում, Եովթում և Հռոմկլայում հաջորդաբար տիրեցին կաթողի-
կոսական աթոռին:

Լևոնի տիրակալության շրջանում շուրս կաթողիկոսներ հաջորդեցին իրար.
Գրիգոր Տղան (1173—1193), Գրիգոր Քարավիժը (1193—1194), Գրիգոր Ապի-
րատը (1194—1203) և Հովհաննես Սեկցին (1203—1220):

Առաջինը կանոնավոր պաշտոնավարեց և մահացավ Սսում: Մյուս երեքը թա-
ղավորի հետ վեճ ունեցան: Վերջինին չի կարելի նկատի ունենալ, որ թեև
«ապստամբ էր ի թաղաւորէն Լևոնէ ի Հռոմկլայ վասն իրիք պատճառանաց» (Գան-
ձակեցի, էջ 159), բայց նա մնաց աթոռի վրա Լևոնի մահից (1219) հետո էլ և
մահացավ 1220 թվականին: Մնում են Քարավիժն ու Ապիրատը:

Չնայած երկրորդն է տոհմի վերջին կաթողիկոսը, բայց զնպքերի պարագաները
ավելի հարմարում են Քարավիժին, քան 72-ամյա Ապիրատին:

Գրիգոր Քարավէժը Լեոնի ընտրութեամբ կաթողիկոսական դահլ Բարձրացալ, հակառակ իր երիտասարդ տարիքի, 1193 թվականին: Թաղավորը հույս ունէր նորան ենթարկել իր ազդեցութեանը, բայց Գրիգորը չենթարկվեց: Սմբատն ասում է. «Տղայ կաթողիկոսն Տէր Գրիգորիս չհնազանդէր ամենեցուն, այլ ինքնիշխանութեամբ ունէր ղ հայրապետութիւն»:

Գրիգորի մրցակիցներն էին Ներսէս Լամբրոնացին, Գրիգոր Ապիրատը և Հովհաննէս Սեւցին, որոնք թշնամական հալածանք սկսեցին կաթողիկոսի դեմ: Ինչ էր նրանց ամբաստանութեան հիմքը. Սմբատն ասում է. «Իրէին առ Լեոն թէ ոչ ունի սա իմաստութիւն վարել ղ հայրապետութիւնն որպէս արժանն էր» (էջ 106):

Կաթողիկոսի դեմ թշնամացան նաև աղնվականները. «Մախացեալ ընդ նա աւալ մարդիկ գրեն առ Լեոն և շարախօսեցին ղնմանէ երեքէ շորս անգամ, մինչև շարժեցին ղ պարոն Լեոն ի կամս իւրեանց» (Սմբատ, էջ 106):

Յակոտի հաղորդած ուշադրաւ տվյալները հնարավորութուն են տալիս եղբայրականելու, որ հայ ֆեոդալներն էլ ընկնում էին նույն մեղադրանքի տակ, ինչով Գրիգորը ամբաստանում և կշտամբում էր թաղավորին:

Ի վերջո, թաղավորը Սսի Հովհաննէս Եպիսկոպոսին ուղարկեց Հռոմկլա և ձերբակալել տվեց կաթողիկոսին: Չնայած կաթողիկոսական բերդի զինվորները ղենք վերցրին թաղավորի ղինվորների դեմ իրենց տիրոջը պաշտպանելու համար, բայց Հովհաննէսին ընկերացողները ավելի զսրեղ գտնվեցին:

Լեոնը հրամայեց, որ երիտասարդ կաթողիկոսին փակեն Կապիտառի բերդում մի առ ժամանակ, այսինքն՝ «մինչև քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա» (Դանձակեցի, էջ 141):

Տեսարանը հարմարում է Յակոտի պատմածին, թե՛ թաղավորը նրան կեղծավորաբար առաջնորդեց ղղյակ և անուհետև նա շերեաց:

Սմբատը, վարդանը և Սամուել Անեցին այնպէս են ներկայացնում, թե կաթողիկոսը պարան շինելով ղիշեր ժամանակ պատուհանից իջնելու և փախչելու փորձ կատարեց, բայց պարանը կտրվեց, և նա ընկավ ու մահացավ: Շատ հավանական է, սակայն, ինչպէս Օրմանյանն էլ է նշում, որ այդտեղ կաղմակերպված ոճի կա: Դանձակեցին այդ կասկածը հայտնում է և ավելացնում այս շատ հատկանշական բաները. «Զճշմարիտն մեք ոչ ղիտեմք. այս արդարադատին Աստուծոյ է ղիտելի. որոյ ծածուկըն մարդկան յայտնի են նմա» (էջ 141—142):

Հայտնի է, որ կաթողիկոսի դեմ եղած ամբաստանութունները անհիմն էին, մյուս կողմից թաղավորը վճռել էր իր սեմ դատախազ կանգնող այդ եկեղեցականներին վերացնել, ուստի ղավով սպանել տվեց նրան և ոճիքի կասկածը հեռացնելու համար նրա մահացմանը արկածի ձև տվեց:

280. Կլավդիւս: Բերդ Մալաթիայի մոտ, որը հիշատակում է Ինպիետ Պլինիոսը: Քյուղանդացիների ժամանակ սահմանային ծայրամասի բերդ էր Սամոսատի և Մալաթիայի միջև: Բյուզանդացիները ղրավեցին արաբներից X դարի սկզբում և պահեցին մինչև սելջուկների արշավանքը: Հայկական ղինված իմբեր մտան Կլավդիւս և հաստատվեցին այնտեղ 1066 թվականին (Michel le Syrien Թրդմ. Chabot, էջ 138):

Ստույղ վայրը հայտնի չէ:

290. Փուրջ, վրացիներ, Գուրջի:

291. Սուր: Արու-լ-Ֆիդայի աշխարհագրութեան ղրքում կարդում ենք.

«Կուր ղետի անունը, նահր ալ-Կուր, տրվում է երկու գետերի. առաջինը մե-

ծագույնն է Լրկուսից և ավելի նշանավոր. քան մյուսը. այն է, որ բաժանում Թ Ատրպատականը Առանից և կազմում է այդ երկու երկրների սահմանագիծը: Երկրորդ Կուրը գտնվում է Ֆարսիստանում, Շիրազ գավառում, դա մի դետ է, որ նախորդի համբավը չունի:

Առանի երկրի Կուրը բխում է Բար ալ-Արվարի լեռների կողերից 66°, ուրիշներ ասում են 63° Երկայնության և 41°, ուրիշներ ասում են 44° լայնության տակ: Այն անցնում է Առանի երկրով և թափվում Կասպից ծովը: Իրն Հավկալի գրքում կարդում ենք, թե Կուրը անցնում է Պարտավից երեք փարսախ հեռավորությամբ, և նրա մեջ որսում են մի ձուկ, որը կոչվում է «Ռադեբի»: Այն անուշ ջրով մի գետ է, բխում է Թիֆլիսի մոտ գտնվող Շամբոր քաղաքի սահմանի վրա մի լեռան կողից: Ավելացնում է, թե Բարդաան գտնվում է երկայնության 73° և լայնության 40 1/2° վրա. իսկ Թիֆլիսը երկայնության 73° և լայնության 43° վրա: Հետևաբար գետը հոսում է հարավից դեպի հյուսիս:

292. Կառկառ: Հիշատակված առաջին Կառկառը գտնվում է այժմ Կառկառ-չալի գետի վրա՝ դաշտային Ղարաբաղում: Հայ մատենագիրների «Կառկառացեոց» պաշտավայրը՝ Երկրորդը՝ Եփրատյան սահմանի կարևոր ամրություններից է: Քառարլի վրա շինված, այժմ՝ Կեր-կեր-քալասի:

Քաղաքը հայերով բնակված էր XII դարի սկզբից և ավելի առաջ էլ: Մալաթիայի սուլթանի տեղակալ Բաղաբը՝ համաձայնվեց Կառկառի Միքայել իշխանի հետ որոշ բնատուրք տալու, որպեսզի հայերը շասպատակեն իր երկրները, բայց որովհետև թշնամությունները շարունակվում էին, նա զաղտնաբար հարձակվեց հայերի վրա և գրավեց բերդը 1121 թվականի հունվարին: (Mich. le Syrien LXVI ch. XII, էջ 206, նաև L, ch. XIII, էջ 210) (Հմմտ. Ուոհայեցի, էջ 451):

Երբ Բաղաբը սպանվեց էմիրների ներքին կռիվների ընթացքում, Միքայելը կրկին գրավեց բերդը, և հայերը վերսկսեցին իրենց ավարառությունները: Մի անգամ թուրքերը հառան Միքայելի ետևից Ջիզոնայի մոտ Եփրատի եզերքին՝ նրան շրջապատեցին ամեն կողմից, և նա չկարողացավ խույս տալ: Այն ժամանակ մի ժառի դադաթից նետվեց գետի մեջ իր զրահներն հագած, վահանը ձեռին: Նա սուղվեց ջրի մեջ մինչև խորը, հետո բարձրացավ և փախուստ տվեց այն կողմերը գտնվող ծանծաղուտների մեջ և շմեռավ: Նա Կառկառը տվեց կոմս Զոսլին II և փոխարենը ստացավ Սոփարոսը: Իսկ Զոսլինը վաճառեց Կառկառը 500 դինարով հայոց կաթողիկոսի եղբոր Վասիլին: Հետո Միքայելը զղջաց և որոշեց ետ վերցնել քաղաքը, բայց Զոսլինը չէր համաձայնվում. այդ պատճառով մի բանակ հավաքեց և Քեսունի գավառի վրա արշավեց: Ֆրանկները նրա դեմ ելան, և նա սպանվեց 1136 թվականին (Mich. le Syrien, XVI ch. VIII, էջ 244):

Այնուհետև ֆրանկները տիրեցին Կառկառին:

293. Մուտանաբրի: Ջրկիրի որդի Լը, ծնված Քուֆայում 905 թվականին: Երկու տասարդ ժամանակ ինքն իրեն մարդարև հռչակեց և սկսեց հայտնություններ անել Կուրանի նմանությամբ և բավական աշակերտներ էլ հավաքեց: Բայց բանտարկության ենթարկվելուց հետո հրաժարվեց իր մարդարեական ասպարեզից: Դրա համար է, որ կոչվում է Մուտանաբրի, որ նշանակում է մարդարեության հավակնորդ:

948 թվականին հաստատվեց Սալֆադդաուլա Համզանյանի արքունիքում (Հալեբում) և եղավ նրա պաշտոնական բանաստեղծը: Հետևեց նրա արշավանքներին և զովարանական բանաստեղծություններ գրեց նրա մասին: Մուտանաբրին նա-

1 Պետք է լինի հյուսիսից դեպի հարավ:

նաշված է որպես արարացի լավագույն բանաստեղծներից մեկը, թեև նրա ոճը շա-
փազանց վերամբարձ է, այլարանական ու անհասկանալի:

294. Քաֆարայա: Ալիշանը հիշատակում է «Քեֆիր-պինե» (անհավատից
շեն) իմաստով: Մսիսի և նրա միջև Ջաջան գետի վրա կա կամուրջ: Հակ. Նա-
յանն էլ հիշատակում է Քեֆիր-պինա (Սիսուան, էջ 251):

295. Կալան-Ռոդ: Թերևս Բալան Ռոդ. այս դեպքում կարելի է նույնացնել
Բաղան-Ռոդ դավառի հետ: Պետք է փնտրել այժմյան Բուկարուտ Ջայի հովտում:

296. Քալի Քաֆան: Մուշից վեց ժամ հեռու Արածանի գետից հարավ Դլակա
վանքը, կամ Իննականյան, կամ Սուրբ Կարապետ: Թուրքերեն ասում են Չանկլը Քի-
լիսի: Հին Աշտիշատն է, դավառը Հարթ դավառն է, Տուրուբերանի 16 դավառներից
մեկը:

Բազրատ խլաթի պատրիկը, միևնույն ժամանակ Հայաստանի իշխանը, նստում
էր այնտեղ, Մուշում:

297. Քալիալա: Իսթախրիի ձեռագրի մի ընթերցվածից է ուղղել Մարկվարտը:
Սա Գեղարքունիքն է, ըստ աղագրիմիկոս Մանանդյանի՝ Կոթ դյուղաքաղաքի մոտ:
Դվինից Պարտավ տանող ճանապարհի վրա Լրկրորդ կայարանն էր՝ Սեանա լճի
ափին (Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներ, էջ 196):

298. Կամալա: Հին դարերում հիշատակված է Suppilulima-ի տարեգրու-
թյունների մեջ Խստուռա անվամբ, որպես Հայաստանում գտնվող քաղաք:

Գտնվում է Բարձր Հայքի Դարանաղի դավառում: Հետո ամբողջ դավառն էլ
կոչվեց նրա անունով Կամալա կամ Քեմալա: Նույնանում է հենրի Անի ամրոցի հետ:
Խորենացին կոչում է «Ամուր» և հայտնում է, թե այնտեղ էին պահվում հայոց ար-
քունի դանձերն ու լազավորների զերեզմանները: Աղաթանգեղոսն ասում է «Ամուր
տեղին Անի ի Թագաւորաբնակ կայանսն հանդստանոցաց զերեզմանաց Թագաւո-
րացն հայոց»: Այնտեղ էին պահվում նաև մեհենական պատմությունները:

Այս բերդաքաղաքը գտնվում է Արևմտյան Նիքիտի ձախ ափի, Թանաձոր կոչ-
ված վտակի վրա, Երզնկայից դեպի հարավ-արևմուտք: Մուստավֆին նկարագրել
է որպես մեծ բերդ գետի ափի վրա, «քաղաքի կողքին և նրան ենթակա բազմաթիվ
բարերեր դյուղերով»:

299. Գանջա: Գանձակ՝ Աղվանքում:

300. Քինվալա: Անձևացյաց Լրկրում՝ Կանդուար: Հոփսիմեանց ճանապար-
հորդության մեջ Խորենացին հիշատակում է «Կանդուառ բերդ ամուրձ: Նույնանուն
բերդ և լեռ, որի հանդիպակաց դադաթը կոչվում է «Ազուաաց քար» (Խորենացի,
Թուղթ առ Սահակ Արծրունի), «ի վերայ գետոյն մեծի որ կոչի Տիգրիս, հուպ ի
բերդն ամուր որ կոչի Կանդուար և միևնույն Ազուաաց քար, ուստի ջուրք բազում՝
հոսին ի լեռանց ամրոցին ոստ դարնանային մասանցն»:

Թովմայի ակնարկությունից Լրկում է, որ Կանդուարը Անձևացյաց տիրու-
կենտրոնական ամրոցն է եղել: «Նմուտ յամուրն Կանդուար և կատարեալ զոր ին:
ախորժեալն տիրեաց Անձաւացեաց մեծաւ զօրութեամբ (Թովմա, էջ 338): Այս
բերդի առաջ Գուրգեն Արուսեյլը կոչեց Սահակ Բազրատունու զնդերի գեմ (Թովմա,
էջ 245):

Այժմ կոչվում է Քենջեվեր: Խոշար գաւառում, Վան-Տոսպի և հայոց Չորի սա-
մանակից, արևելյան կողմում (Ա.դո, էջ 50):

301. Քանիսա Սալդա: Սև եկեղեցի: Հին բերդ Կիլիկիայում, հիմնել են հույ-
ները, վերանորոգել է Հարուն խալիֆը: Գտնվում է ծովագերքից քիչ հեռու Աբու-լ-
Ֆիդան գրում է, թե իր ժամանակ հայերի ձեռքն էր գտնվում այն:

302. Քիւրան: Վայրը մնում է չճշտված:

303. Քեսուն: Ամուր բերդ Կիլիկիայում, Տափուշ-Սուր (Առաբան) և Փարզմանի մեջև՝ Եփրատի արևմտյան կողմը տարածվող դաշտի վրա: Փխոտոտ սր դրավեց այն բուրբերից (Միք. Ասորի, էջ 329) և Ռարանի հետ տվեց բող Վասիլին (նույն, էջ 406), որից անցավ Տղա Վասիլին. նրանց կողմից կառավարում էր Քուրտիկը. Տանկրետը 2 տարի պաշարելուց հետո դրավեց: Այնուհետև մնաց Անտիոքի իշխանության ենթակա: Նրա մոտ էր Կարմիր վանքը:

304. Ալլան: Այժմյան Հյուսիսային Օսեթիան:

305. Ալլուբում: Մենում է չճշտված:

306. Լասուր: Այժմյան Ադդանի մոտ:

307. Ալլուֆամ: Ամանոսի լեռնաշղթան: Այժա-Դադ:

308. Լուվա բերդ: Հունարեն Λουδοս բերդն է: Այդ բառին իմաստ տալով արաբները կոչել են Լուլու (մարդարիտ): Նախկին Faustinopolis-ը, որի ավերակները ներկայումս Ուլու Քըշլայի մոտ են գտնվում (Honigmann, էջ 45): Գտնվում էր Կիլիկիան գոների հյուսիսային ծայրում: Արաբներն ու բյուզանդացիները երկար կռիվների ընթացքում փոխել էին փոխ դրավեցին այն: 832 թվականին դրավեց Ալ-Մամուն իսալիֆը. «Եւ Մամունն էր ի կողմանս Յունաց զամս Լուսն և առնոյր զանհպելի ամուրն Լուլուայ» (Վարդան, էջ 79): Հավանական է, որ հայերը Ռուբինյանների առաջին օրից տիրացան այդ բերդին և այն Հեթումյաններին պատկանող Համբրոնի իշխանության սահմանապահ բերդ դարձավ: Լեոնի թագադրության հանդեսում 1198 թվականին ներկա էր Լուլուա տեր Շահնշահը՝ Ներսես Համբրոնացու եղբայրը. 1217 թվականին այս բերդը Լավդաղի հետ իբր փրկանք տրվեց Քայթափուս սուլթանին՝ հայ իշխաններին դերոթյունից ազատելու համար:

309. Մարտին կամ Սերտին: X դարում հռչակավոր էր Մերտինի ամրակառույց բերդը, որը կոչվում էր «Արադ», այսինքն՝ Բազն: Այնտեղ Լին ամրացված Համդանյան իշխանները (Le Strange, էջ 96):

«Կառուցված է 1200 մետր բարձրության վրա գրեթե կրային մի ժայռի վրա և պսակված սպիտակ բերդով, որը անառիկ լինելու հռչակ ուներ: Զետեղված լինելով այն Կիրճի մոտ, որը ուղղակի հաղորդակցության մեջ էր դնում Դիարբեքիրը Միջագետքի դաշտերի հետ, Մերտինը ստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ. սակայն շատ դժվար մատչելի լինելով անհարմար էր առևտրի համար: Կարավաններին ճանապարհը լեռների ստորոտով երկազում և ուղղվում էր դեպի արևելք՝ Նիդի-րին և Մուսուր» (Reclus, էջ 448):

Տեսնել նաև Իրն Շաղղատի ծանոթագրությունների մեջ:

310. Մարտին: Դվինից Պարտավ տանող ճանապարհի վրա, Գումիսից 12 փարսանգ կամ 69 կիլոմետր հեռու: Ըստ ակադեմիկոս Մանանդյանի, պետք է կարդալ مارتین — Հատրիս, սկզբնական مارتین տառերի շփոթությունն ուղղելով, և սա: Կլինի ճշտված Հաթերք դավառի անունը, որի մեջ գտնվում էր արաբական այս կայանը (Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 200):

311. Մարաղա: Մի ժամանակ Դանձակից հետո եղավ Աղբրեջանի մայրաքաղաքը:

Ճակուտի ստուգաբանությունը, անշուշտ ժողովրդական լինելով, բնորոշ հիմն չունի: Պաղումեսը արդեն հիշատակում է Մարդյան (Margian) բառը, որով կոչում է Ռոմիայի լիճը և այդ անունը տալիս է շրջակա երկրամասին: Թովման գրում է, «Մարաղայ քաղաք» (էջ 389):

Օրը ապստամբվեց Խավրիդի տեր Վաչնա իրն Ռափաղը, հուղայմա իրն Խաղիմը, որը Աղբրեջանի և Արմինիայի կառավարիչ էր նշանակված հիշքի 187 թվա-

կանին (803) պարսպով շրջապատեց քաղաքը և պահակադուր դրեց, այնտեղ: Երբ Բարեկը ապստամբվեց հիշրի 201 թվականին (30 հուլ. 816—19 հուլ. 817), ժողովուրդն այնտեղ ապաստանեց: Հիշրի 221 թվականին (817—836) Մարաղան հիշատակվում է որպես Աֆշինի ձմեռային զինակալան՝ Բարեկի դեմ կռիվների ընթացքում: 893 թվականին դարձավ Սաջյանների կալված: զրանց իշխանությունը ճանաչվեց խալիֆից:

XI դարի սկզբին Ռավադիների քրդական զինաստիայի ձեռքում էր գտնվում. նրանց Վահուդան իշխանը 1051 թվականին սելջուկյանների վասալ դարձավ: Նրա ուերունդը, Ահմադիլի կոչված, պահեց քաղաքը Յակուտի ժամանակ, XIII դարի տուաջին քառորդին, քաղաքում իշխում էին նույն հարստության ներկայացուցիչները:

312. Մովանի աշխվանքները Մուղանի վրա:

728 թվականին խաղարների թաղավորի որդին մեծ բանակով անցավ Աղբընջան ու Հայաստան: Ջարրահ իրեն Արդալա ալ-Հաքամին, Հայաստանի կառավարիչը, Դր 722 թվականին ավերել էր խաղարների մայրաքաղաք Բալանջարը, նրանց զինադրելու բավականաչափ ուժ չունեի: Արդարիլի մոտ տեղի ունեցավ բախումը, և նա սպարտվեց ու սպանվեց 730 թվականին: Խաղարները տիրեցին Աղբընջանին և իրենց ավերումները հասցրին մինչև Մուշի դռները: Հիշամ խալիֆն ուղարկեց Սալիկ իրեն Ամր ալ-Հարաշի զորավարին, որը հաղթեց նրանց: Հետո նրանց զեմ ուղարկվեց Մասլամա իրեն Աբդլմալիքը, որը 731 թվականին նրանց հալածեց մինչև Դարբանդ և այնտեղ հաստատեց 14 հազարանոց մի պահակադուր: Խալիֆը զժողովնաց, որ Մասլաման ավերի վճռական հաղթանակ չէր տարել, ուստի ուղարկեց Մրվան իրեն Մուհամմադին: Սա ընկճեց Արևելյան Կովկասի փոքր իշխաններին, արաբական տիրապետությունն ամրացրեց և խաղարների հետ տեական հաշտություն կնքեց: Խաքան ընդունեց իսլամական կրոնը 737 թվականին:

Խաղարների դեմ այս կռիվներին մասնակցեցին նաև հայերը, ինչպես վկայում են Թարարին, իրեն ալ-Աթիրը, Բելաղորին, Յակուբին, նաև Միրայել Ասորին (Mich. le Syrien, II, էջ 501): Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 144—145:

313. Խուզայմա իրեն խաղիմ ադ-Տամիմի: Երկու անգամ կառավարիչ կարգվեց Հայաստանի վրա: Առաջինը Մուսա ալ-Հադի խալիֆի օրով և մնաց մեկ տարի և երկու ամիս (755—756), երկրորդ անգամ՝ Հարուն ար-Ռաշիդի օրով և մնաց մեկ տարուց պակաս (800—801):

Նա շատ վատ հիշատակ թողեց: Յակուբի պատմիչը գովում է խուզայմային ասելով, թե նա ռկարգ պահեց երկրում, և նրա վարչության տակ երկիրը ծաղկեց ու բնակիչները ճանաչեցին նրա արդարամտությունը: Սակայն նույն Յակուբին խոստովանում է, թե խուզայման իր երկրորդ վարչության ժամանակ, ըստ իր բմահաճույթի, գլխատում էր հայ նախարարներին: Նույնը խոստովանում է նաև Բելաղորին: Նա նորոգել տվեց Դվինի և Նախիջևանի զինվորական ճանապարհները՝ երկիրը դյուրավ հսկողության տակ պահելու և հավանական ապստամբությունները հեշտ կերպով ճեշելու համար:

Իր երկրորդ կառավարչության միջոցին խուզայման փորձեց հովսեփ երկրորդ կաթողիկոսից (795—806) խլել եկեղեցու կալվածները (Հովհ. կաթողիկոս, էջ 142): Մեծ դժվարություններով և ավերի բարձր իշխանության զիմելով միայն կաթողիկոսը կարողացավ հետ ստանալ Կուսակերտն ու Հոռոմոց Մարզը, իսկ Արտաշատը մնաց ոստիկանի ձեռքում:

314. Մաբրալա: Մարդադի: Այժմ Մատրադ գյուղ՝ Թերմանի շրջանում, երգրումից դեպի հարավ-արևելք:

315. Մարտ: Քերես Մարտ զավառը. ալժմ՝ Մարդավար, Ուրմիա քաղաքից դեպի արևմուտք:

316. Մուրջ ալ-Խալիշ: Վայրը մնում է ստուգելի:

317. Մարաշ: Գտնվում է հին Germanica-ի (կամ Կիլիկյան Անտիոքի) վայրի վրա: Հույների Marasion և խաչակիրների Mares -ը: Մուավիա խալիֆը վերանորոգեց քաղաքը. վերջին Օմայանները ավելի ամրացրին ու Հարունը կրկին ամրացրեց զուլդ պարսպով և խրամատով:

Ամենահին ժամանակներից Մարաշը, գտնվելով Անտիոքից դեպի Անարզարա, Մսիս, Ալբիստան, Կեսարիա, Սամոսաթ և Մալաթիա տանող ճանապարհների հանգուցակետում, կարևորագույն վայր է եղել:

Հին ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ էլ է հիշատակված Matkazi անվան տակ, որպես մայրաքաղաք Գուրգումի թագավորության: Հայ պատմիչներն ևս տալիս են Գերմանիկէ անունը:

Հիշքի 16 թվականի Խալիֆ իրն Վալիդը դրավեց և քանդեց այն: Մուավիան վերաշինեց, բայց Եզիֆ I մահից հետո Բյուզանդացիների հարձակման հետևանքով բնակիչները հեռացան քաղաքից: Բյուզանդական և արաբական կոիմեների ընթացքում հաճախ ավերվեց և վերաշինվեց, և բնակիչները տեղափոխվեցին: 916 թվականին Մլխհ Դոմեստիկոսը պրավեց քաղաքը և հիսուն հազար զերի վերցրեց: Սայֆադդաուլալի դեմ մղված կոիմեների ընթացքում, 949 թվականի դարնանը, Հովհաննես Կուրկուսը մի անգամ ևս պրավեց Մարաշը, իսկ 952 թվականին Համդանյան իշխանը հաղթեց նրան Մարաշում:

Մանսուկերտի աղետից հետո Փիլաոսոսը իր նոր հիմնած ընդարձակ իշխանության կենտրոն դարձրեց: Իսկ հետո, երբ սելջուկները նրան զրկեցին իր ստացվածքից, նա այնուհանդերձ պահեց Մարաշը, որը մինչև մահը մնաց նրա սեփականություն: Քաղաքը այդ ժամանակ ամբողջովին հայաբնակ էր: Միքայել Ասորի՝ ասում է, թե Փիլաոսոսը իր իշխանության կենտրոն դարձրեց Մարաշի մոտ Շիր-բազ կոչված գյուղը, որտեղ ծնվել էր (Mich. le Syrien, III, էջ 173—174):

Փիլաոսոսի մահից հետո քաղաքի տերը մնաց Վասիլ Տղան:

1097 թվականի հոկտեմբերի 13-ին հայերը քաղաքը հանձնեցին խաչակիրներին: Ըստ խոստման, խաչակիրները քաղաքը միացրին Բյուզանդիայի կայսրության, և կայսեր կողմից 1104 թվականի սկզբներին կառավարիչ կարգվեց Թաթուլ իշխանը: Թլպաշարի տեր Զուսլին դը-Կուրտնեն և Անտիոքի Բոհեմոնդ իշխանը զրկեցին Թաթուլին Մարաշի սեփականությունից (Ուոհայեցի, էջ 370, Վարդան, էջ 113): Այնուհետև այն դարձավ Եզեսիայի իշխանության գլխավոր ավատներից մեկը:

Քաղաքը ամֆիթատրոնի ձև ունեւր, Ախուր-դաղ լեռան հարավային լանջի երեք բլուրների վրա հաստատված: Քաղաքի ճիշտ մեջտեղը բլրակի վրա գտնվում էր բերդը. «Միքայել Ասորու քրոնիկի մի ակնարկությունից հետևում է, որ Մարաշը պարիսպ չէ ունեցել և միայն դղյակներով էր սլաշտպանված», ասում է Ռեյը (Rey 317), որը սակայն հակասում է արաբական աղբյուրների տեղեկություններին:

1149 թվականի սեպտեմբերի 11-ին Մասուդ սուլթանը դրավեց քաղաքը: Կլիշ Աբսլանը իր հոր հետ մասնակցում էր այդ պաշարմանը: Շնորհալին պրում է իր Ողբում:

«Թուական հայոց հինգ հարիւր և ութ
Նաև ութսուն երկու և ութ...
Ի ժամանակ յոթ անբարի
Մինչ Դերմանիկն առեալ լինի

Ժամանեցին աշխարհի դոյժ
Քրիստոնեից զոլով անոյժ»:

Սուլթանը ֆրանկ սլահակադորին խոստացավ ազատ անցք դեպի Անտիոք, եթե Նա բերդը կամովին հանձնի: Բայց երբ ֆրանկները, հավատալով խոստումին, հեռացան, նույն էին քաղաքից, սուլթանը նրանց ետևից ղինված ուժեր ուղարկեց և ջարդեց: Երբ նուրապիսի իշխանությունը տարածվեց այդ կողմերում, 1152 թվականին Մարաշը տրվեց Կիլիկիայի Արսլանին: Երբ Կիլիկիայի Արսլանը 1156 թվականին մի հայկական զորավարի վրա հարձակում էր գործում, Քորոսի եղբայր Ստեփանն հարձակվեց Մարաշի վրա, ավերեց և բնակիչներին զերի վերցրեց: Նույն թվականին Քորոս իշխանոտիրացավ Մարաշին, իսկ որոշ ժամանակ անց նուրազդինը կրկին վերցրեց այն Կիլիկիայի Արսլանից և տվեց իր զինակցին՝ Քորոսի եղբայր Մլեհին: Մարաշը հետո դարձյալ ընկավ սելջուկների ձեռքը: Ղիազատագրինը, Կիլիկիայի Արսլանի որդին, 1203 թվականին դրավեց այն, և մոտ հիսուն տարի նրա և հաջորդների կողմից նշանակված կառավարիչների ձեռքում մնաց՝ մինչև 1258 թվականը, երբ կրկին ընկավ Ելայի ձեռքը: Որոշ ժամանակ էլ Անտիոքի լատին իշխանության սեփականությունը դարձավ:

1266 թվականին Հեթումը խլում է այն սելջուկներից, 1298 թվականին Եգիպտոսի սուլթան Մալիք Մանսուրը հետ վերցրեց Հեթումից: 1300 թվականին Ղազան խանի արշավանքներից օգտվելով հայերը կարճ ժամանակով նորից տիրացան քաղաքին:

Քաղաքը սկզբում այժմյան Մարաշից շոքո ժամ դեպի արևելք էր գտնվում: Այժմյան Մարաշից մեկ ժամ դեպի արևելք Մայֆաղդատուն կառուցել էր մի ուրիշ քաղաք՝ հին Մարաշի փոխարեն: Երբ Կարա-Մարաշ անվամբ է ծանոթ: Քաղաքն այժմյան վայրը փոխադրվեց XVII դարում:

318. Մելան ալ—Հիմա: Օմայան վերջին խալիֆի ժամանակակիցները տվել են նրան «ալ-Հիմար» (էշ) մականորը:

Նա կոչվում էր նաև «ալ-Ջադի», ալ Ջադ աստվածաբանի հետևող լինելու համար: Այդ թերթիան ընդունում էր մարդկային կամքի ազատությունը և ժխտում Ղուրանի հավիտենական ու անստեղծ լինելը:

319. Կիլիկիայի Արսլան: Հեղինակը շիճշտում, թե ո՞ր Կիլիկիայի Արսլանի մասին է խոսքը: Բայց հավանական է, որ Կիլիկիայի Արսլան II լինի, որը Բարեխարութի կողմից ուղարկվեց Փոքր Ասիա և դարձավ Իկոնիայի սուլթան:

320. Մառանդ: Ըստ «Աշխարհացոյցի» այն գտնվում էր Վասպուրականի սահմաններում, Թավրիզից 40 մղոն դեպի հյուսիս, հույնները կոչել են Մարունդա:

Արաբական դրավումից հետո Ռաբիա ցեղից մի մարդ, Հալաբս կոչված, գրավեց Մարանդը. իր որդին՝ Բալթը ամրացրեց քաղաքը, իսկ այս վերջինի որդի Մահամադը զոյակներ կառուցեց, ամրացրեց նաև Ուրմիայի Շահի կոչված թերակղզին՝ (որտեղ հետո թաղվեց Հուլադուն և ուր սլահված էր նրա դանձը: Նույն Մահամադը Իրն Ռավադներից դրավեց Թավրիզը:

Մուսավաթիլի խալիֆայություն ժամանակ Իբն Բալթը մի ոճիբի համար բանտարկվեց, բայց հետո Բուղայի միջնորդությամբ և երաշխավորներով ազատ արձակվեց: 848 թվականին նա փախուստ տվեց Մարանդ ու ամրացավ այնտեղ: Մաքանդը շրջապատող պարիսպը երկու փարսախ շրջադիծ ուներ, և շրջակայքի անտառներն էլ սլաշտպանում էին քաղաքը: Խալիֆի բանակը ութ ամիս պաշարեց քաղաքը, մինչև Բուղան եկավ և կարողացավ բռնել Բալթին ու տանել խալիֆի մոտ:

Մուտավաքիլը հրամայեց ղլխատել, բայց այս վերջինը սկսեց արարելին ոտանա-
վորներ արտասանել, ու խալիֆը, ապշած նրա բանաստեղծական շնորհներից՝ խնա-
յեց նրա կյանքը: Իրն Բայթը մեռավ բանտում:

Նա պարսկացած արարներից էր և գրում էր պարսկերեն բանաստեղծություն-
ներ: Իրն Բայթի շարժումը կարելի է դիտել իրրև այդ դարում ծավալվող կրոնա-
կան բնույթի ազատագրական շարժումների երկար շղթայի մի օղակը:

Արար աշխարհադիրներ Իսթախրին և Իբն Հավկալը X դարում Մարանդը դա-
սում են Ադրբեջանի փոքր քաղաքների շարքում:

321. Կաֆիուեի ճաչ բնակչությունը XIII դարում:

Նախխլամական դարերից սկսած արաբները Մրսր անունով ճանաչում էին
նեղոսի հովիտը: Այդ երկրի Ֆաթիմյանների օրոք կառուցված մայրաքաղաքը
նույնպես կոչվեց «Մրսր ալ Կահիրա», որ նշանակում է Հաղթական քաղաք: Այժմ
քաղաքի հնագույն մասը կոչվում է «Մրսր ալ Կադիմա»:

Ֆաթիմյանների խալիֆայության շրջանում, մասնավորապես X դարի վերջից
մինչև XII դարի վերջը, հայերը շատ նպաստավոր դիրք ունեին Եդիպտոսում: Երկրի
վարչական ու ռազմական բարձրագույն պաշտոններն մի մասը հայերի ձեռքում էր
դտնվում, և մինչև 30 հազարի հասնող մի հայկական զաղույթ էր ստեղծվել այն-
տեղ: Հայազգի մեծ վեզիրները՝ Բադր ալ-Ջամալին և հաջորդները՝ մանավանդ Վահ-
րամ Պահլավունին նպաստում էին հայկական տարրի այնտեղ հաստատվելուն:

Բայց, երբ Սալահադդինը վերջ տվեց Ֆաթիմյաններին իշխանությանը և իր ձեռ-
քը վերցրեց երկրի ղեկը, նա բարեկամական վերաբերմունք չունեցավ հայերի հան-
դեպ, որոնց համակրանքը նախորդ դինաստիայի նկատմամբ ակտիվ կերպով էր ար-
տահայտվում: Իր իշխանության սկզբի տարիներին նա քրիստոնյաների և Շիա
աղանդավորների դեմ հալածանք սկսեց Եդիպտոսում:

Արու Շամաթ պատմիչը, քաղելով Կադի ալ-Ֆադլի նամակից՝ ուղղված Ասորի-
քի աթաբեկին, գրում է. «Այնտեղ դտանք մի բանակ, բաղկացած հայերից, որոնք
հավատարիմ էին մնացել քրիստոնեական կրոնին, մինչդեռ զերծ էին ղլխահարկից,
լավ էին ղինված ու խանդավառ էին... Բայց ալլահի կամքը կատարվեց, և նրու
օղնությունը մեզ հաղթանակ շնորհեց: Պարտադրեցինք մեր օրենքը Հայաստանից
եկող այդ ցեղերին»:

Հայերի դեմ եղած հաշտանքի հետևանքով հայ ղաղույթի մի մասը ցրվեց,
վանքերն ու եկեղեցիները դրավվեցին և հանձնվեցին կոպտելին (ղպտիներին), իսկ
Եդիպտոսի հայոց պատրիարքը հեռացավ Երուսաղեմ:

Արու Սահլը գրում է. «Այն օրից, երբ ոչ մի հայկական հեղինակություն չէր
մնացել Եդիպտոսի մեջ, սուլթանի հրամանով ղպտիները սեփականացրին այս բն-
դարձակ և հին եկեղեցին» (Ջուհրի և Բասատին հայոց հռչակավոր եկեղեցիները
մասին է խոսքը— Հ. Ն.):

Պետք է ասել, որ Եդիպտոսից դուրս, թե՛ Երուսաղեմում, թե՛ նույնիսկ Ասորի-
քում, Սալահադդինի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ այնքան անսպաստ չէր
կիլիկիայի վրա իր մի քանի ղինական ձեռնարկներից դուրս նա հայերի հետ բարե-
կամական հարաբերություններ մշակեց: XIII դարում Եդիպտոսի ղլխավոր քաղաք-
ների մեջ հայերը իբր արհեստավորներ, հանքագործներ և առևտրականներ, նշա-
նակալից դեր էին կատարում և ակտիվորեն մասնակցում էին երկրի տնտեսական
կյանքին:

Այուրյանների շրջանում էլ պետական պաշտոնների մեջ հանդիպում ենք հաջ անձնավորությունների (օրինակ, Հուսամադդին Լուլու ծովակալը, Շարաֆադդին Քարաբուշ ալ-Արմանի անվանի դատավորը և ուրիշներ)։

Սալահադդինի մահից հետո Կիլիկիայի և Եգիպտոսի քաղաքական հարաբերու- թյունները մի որոշ ժամանակ խաղաղ ընթացք ունեցան։ XIII դարի առաջին քա- ոուրյին Եգիպտոսի մեջ և Եգիպտական իշխանության տակ ապրող հայերը, շնորհիւ իրենց տնտեսական ազդեցության, կարողացան մասամբ վերստին տեր դառնալ իրենց կորցրած Եկեղեցական վայրերին ու կալվածքներին։

322. Մսիս։ Մասիսա, Մուսուսետիա, Մամեստիա անուններով է ծանոթ այս քաղաքը՝ Կոստուցված է Դաշտային Կիլիկիայում, Ջալհանի աջ ափի վրա։

Հին հեղինակների մոտ վայրը «Մուսսոս» առասպելական անունն է կրում։ Մուսուսետիա անունը առաջին անգամ Կիկերոնի մոտ ենք հանդիպում։ Այդտեղ հռոմեական բանակ էր հաստատված։

Կոստանդին կայսեր կողմից կառուցված և Հուստինիանոսից նորոգված քաղա- քի հին համբավավոր կամուրջի նշանները մնում են մինչև այժմ։ V դարում քա- դաքի Լպիսկոպոս էր նկատորի աշակերտ Թեոդորը, որ համբավավոր եղավ դավա- նական վեճերի մեջ։

Արարական արշավանքների ժամանակ Աբդալլա իրն Աբդլմալիքը դրավեց, ամրացրեց ու պահակազոր դրեց այնտեղ. «Ի ճնԱ (մթ. 646) շինեաց Մալիմն զՄամեստիա որ է Մսիս բարձր պարսպօք»,— գրում է Սամուել Անեցին (էջ 84)։ Այստեղ, անշուշտ, ժամանակադրական սխալ կա. քաղաքը վերականգնեց Աբդլ- մալիքը 703 թվականին, հաջորդ տարին բերդում դրվեց մի պահակազոր՝ երեք հարյուր մարտիկից բաղկացած և կառուցվեց Տալ-ալ-Հիսն կոչված միջնաբերդի բլրի մզկիթը։ Աբու-լ-Ֆիդան գրում է, թե Մսիսը կառուցվեց ալ-Մանսուր (754— 775) խալիֆի կողմից։

Ամեն տարի Անտիոքի սահակազորից 1500—2000 զինվորներ ձմեռում էին այս բերդում (Mich. e Syrien, III, էջ 478)։

Օմար II (717—720) Ջալհանի հանդիպակաց ափի վրա շինեց մի երկրորդ քաղաք՝ Քաֆր Բայա կոչված։ Երրորդ մի թաղամաս էլ Ջալհանի արևելյան ափի վրա պարսպով ու խրամատով շրջապատված կառուցեց Օմայան վերջին խալիֆ Մրվանը (744—750) և կոչեց Ալ-Նուսուս։ Առաջին Աբբասյան խալիֆ Աբուլ- Աբբասը պահակազորը ավելացրեց 400 զինվորներով, որոնց տվեց հողային պար- դեներ։ Հարունը (786—809) վերականգնեց Քաֆր Բայան և միացրեց Մսիսին՝ քարե կամուրջով, և քաղաքը կոչվեց Ալ-Մամուրիս։

Ալ-Մամունը ավելացրեց պահակազորը հազար մարդկանցով և նրանց հողեր տվեց։ Պահակազորի մեջ կային պարսիկներ, սլավներ և արաբ քրիստոնյաներ (Նաբադյաններ)։ Ալ Մահդի խալիֆի ժամանակ պահակազորի վրա երկու հազար նոր զինվորներ ևս ավելացան։

Արաբների ձևերից քաղաքը դրավեց Նիկեփորը. «Սա քաջապէս յաղթեաց իս- մաւկական զօրուն յորով քաղաքս հանեալ ի նոցանէ զՄսիս ի ՆժԳ. (963 թ.) և զՏարսուն ի ՆժԻ (965) թուականին» (Ասողիկ, էջ 183)։

Խուրինյանների իշխանության սկզբում Մսիսը պատկանում էր հաշիկ Արծրու- նու որդի Աբլղարիբին, որը կայսեր կողմից Կիլիկիայի կողմնակալ էր նշանակված։ Խաչակիրների արշավանքի ժամանակ Լամբրոնի տիրոջ՝ Օշինի օգնությամբ և բնա- կիչների համաձայնությամբ Տանկրետը տեր դարձավ Մսիսին։

Մսիսի, ինչպես և Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքներից Տարսոնն ու Ադանան լենթարկվեցին հաճախակի արշավանքների, բյուզանդացիների ու խաչակիրների կողմից գրավվեցին ու վերագրավվեցին փոխնիփոխ, մինչև որ Ռուբինյանները տիրացան քաղաքին և երկու հակառակորդներին էլ հեռացրին այնտեղից: 1132 թվականին Լևոն իշխանը գրավեց այն:

Երբ Թորոս իշխանը Կոստանդնուպոլսից փախչելով վերագրավեց իր հոր կալվածները, 1151 թվականին վերցրեց նաև Մսիսը, դերի բռնելով բյուզանդացի զորավար Թովմասին: 1152 թվականին Անյորոնիկոս կայսրը պաշարեց քաղաքը, բայց Թորոսը ապստառեաց զպարիսպն Մսսայ ի դիշերի և յարձակեալ առիւծաբար ի վերայ նոցա և ի սուր սուսերի մաշէր զնոսա... և զթուլամորթ յոյնսն կալեալ՝ մերկացուցանէին և արձակէին. և տիրեաց Թորոս Մսսայ անհաղութեամբ և ամենայն դաւառացն զոր ունէր»: Այդ կովի մեջ հուշների զինակից հայ իշխաններից սպանվեց Պապեռոնի Սմբատը, դերի ընկան Օշին Լամբրոնեցին և ուրիշները:

Կոմնենոսի զրդումով Կլըշ Արսլան 11 երկու անգամ հարձակում գործեց քաղաքի վրա (1153 և 1156 թթ.), բայց չկարողացավ գրավել: Գրիգոր Երեցը (էջ 509) դեպքը պատմում է Մասուդ սուլթանի անվամբ, սակայն արշավողը Կլըշ Արսլանն է եղել:

Քիչ հետո Կոմնենոս կայսրն ինքը մեծ սլատրաստությամբ առաջացավ և դրավեց Մսիսն ու Անարզարան: Ապա Մյևհր վերագրավեց բյուզանդացիներից, իսկ Լևոնը 1188 թվականին քաղաքը աժատ տվեց Չորտուանել Սասնեցուն, իր եղբոր՝ աղջկան՝ Ալիծին կնության տալով նրան:

Քաղաքի կարևորությունը նկատի ունենալով, պատմիչները նույնիսկ «մայրաքաղաքն» են կոչել այն (Ալիշան, Սիսուան, էջ 249):

Իբն Հավկալը նշում է, որ Մսիսը բաղկացած է երկու քաղաքներից, որոնցից մինը բուն Մսիսն է, իսկ մյուսը Քաֆրբայա է կոչվում. յուրաքանչյուրը Ջայհանի մի ափի վրա է կառուցված: Նրանք մի քանի կամուրջներով կապված են իրար հետ:

Աբուլ-լ-Ֆիդան տեղեկացնում է, թե Մսիսը կառուցված է մի բարձունքի վրա, որտեղից կարելի է տեսնել մոտ շորս փարսախ հեռուն:

Մսիսն իր հարավային դիրքով աժելի մոտ լինելով Եգիպտոսի սուլթանի երկրներին, նրա հարվածներն ընդունում էր առաջինը և տուժում: 1274 թվականին Ֆնդուխտարը քանդեց Մսիսի կամուրջը: Սմբատ Գունդստաբլն ասում է. «Աւերեաց զՄսիսայ կանդարայն»: Դրանից քիչ առաջ, 1266 թվականին Մարրի ճակատամարտից հետո, եգիպտացիները այրեցին քաղաքը Սսի հետ:

323. Ալ-Մուֆալլաբի: Ապրում էր X դարում: Աբբասյան խալիֆների վեզիրն էր: Ծանոթ է այն բանով, որ ինքը գրող լինելուց աժելի, քաջալերել է մի շարք գրողներին:

324. Մոկլ: Ամիանոսի Moxoene-ն, Նահանգ Հայաստանում՝ Աղձնյաց արևմտակողմում և Վանա լճի հարավակողմում: «Լերինս բարձրաբերձ և Փապարս անտառախիտս ունի Լրկիրն Մոկաց»: «Խորափետ դժուարաժայռ և ամուր աշխարհ», ասում է Հովհաննես կաթողիկոսը:

Անցյալում առանձին նախարարություն էր կազմում, որը հետո զարձավ Վասպուրականի թագավորության վասալ:

Հին պարսիկները մոկացիներին նրանց անօրինակ խիզախության համար կոչում էին զիվազդի (խորենացի, դիրք Լորդդ, ՄԵ):

325. Մոկաց իշխանը՝ Ունիին առաջնորդ իրենց զՎարդիկ իշխանն Մոկաց՝ որ կոչէր Ակնիկ» (Սեբէոս. էջ 175)։ Արաբների առաջին արշավանքի ժամանակ օգնեց նրանց՝ Մեծամորի կառուրջը անցնելիս։

326. Մալարիա, կամ Մելիտինե։

Հռոմեական շրջանում Մելիտինեն արևելյան սահմանադուխը տանող ռազմական ճանապարհի վրա, Եփրատի դիմաց, ռազմական կենտրոնատեղի էր։

Նրա ստեղծման ու զարգացման — ընդարձակման մասին Պրոկոպիոսը ուշադրավ տվյալներ է հաղորդում։ Նրա պատմածով հին դարերում այնտեղ կանգնած էր հռոմեական զինվորների մի զորամաս։ Տրայանոսի ժամանակ այդ վայրը քաղաքի կոչում ստացավ և դարձավ Փոքր Հայքի մայրաքաղաք։ Շուտով քաղաքն ընդարձակվեց ամրություններից դուրս։ Այնտեղ կառուցվեցին «Տաճարներ, շենքեր, կառավարչական հիմնարկներ, առևտրական հրապարակ, տարբեր ապրանքների համար կրպակներ ու սրահներ, բաղնիքներ, թատրոններ, և այն բոլորը, ինչ ժողովուրդ է մեծ քաղաքի հարդարմանը» (Προκοπίη καesarinickή ο postroyka, III, 4,15—18)։

536 թվականին Հուստինիանոսի նոր բաժանմամբ այն դարձավ Երրորդ Հայքի մայրաքաղաք (Հյուրճման, Հանգէս ամսօրեայ, 1904, էջ 300)։

Արաբական արշավանքների ժամանակ ընկավ նրանց տիրապետության տակ, բայց Բելազորին ասում է, թե Աբդալլա իբն Ջուբայրի օրերին բնակիչները դատարկեցին քաղաքը, և հույները զրավեցին ու ավերեցին, բայց նրանց հեռանալուց հետո հայերը և նաբադյանները (քրիստոնյա արաբներ) եկան ու բնակություն հաստատեցին այնտեղ։

Արաբների ժամանակ սահմանային պաշտպանության կարևորագույն քաղաքներից մեկն էր։ Բելազորին հիշատակում է, որ քաղաքից երեք մղոն հեռու Քուբաքի ղեկավար վրա դտնվող կամուրջը մեծաթիվ մնայուն պահակախմբի պաշտպանության տակ էր գտնվում։

Քաղաքը վերակառուցվեց Ալմանսուր խալիֆի կողմից 756 թվականին, այնտեղ նա դրեց շուրս հազար մարդկանցից բաղկացած մի պահակախումբ։

X դարում Իսթախրին նկարագրում է Մալաթիան որպես մեծ քաղաք՝ շրջապատված բլուրներով և պտղաստաններով։ Հետո գրավվեց հույներից և Յակուտի ժամանակ ղեռ նրանց ձեռքն էր գտնվում։ Հաջորդ դարում Մուստաֆին խոսում է Մալաթիայի մասին՝ որպես գեղեցիկ քաղաքի, ամուր բերդով։

Նիկեիոյ կայսրը Ասորիքը զրավելուց հետո ուղեց վերաբնակեցնել Մալաթիան, որը անպատասպար ու ամայի էր մնացել։ Խոստումներ տվեց Հակոբեկյան ասորիներին, որ կրոնական հալածանքներ չհարուցի նրանց դեմ, և նրանք ամեն կողմից փութացին վերադառնալ։ Կարճ ժամանակում բնակչությունը բազմացավ, բազմաթիվ վանքեր և եկեղեցիներ կառուցվեցին։ Կայսրը, սակայն, չպահեց իր խոստումը ու Հակոբեկյանները դարձան մուսուլմանների կողմը։ 973 թվականին Մլեհ Դեմեստիկոսը տիրացավ քաղաքին (Ուհայեցի, էջ 17), իսկ 976—977 թվականներին Վարդ Սկլերոսը ինքն իրեն կայսր հռչակեց Մալաթիայում՝ ընդդեմ Զմշկիկի։

Մալաթիան մնաց բյուզանդացիների ձեռքում մինչև 1057 թվականը, երբ սելջուկներն կողմից զրավվեց ու կործանվեց։ Հաստիվերացին նկարագրում է այդ աղետը (ղլ. ԻԱ), նույնպես և Ուհայեցին (էջ 153—156)։

Այնուհետև քաղաքն անցավ Փիլաոտոսի իշխանության տակ։ Նրա անկումից հետո, դեռ 15 տարի ևս՝ մինչև 1101 թվականը Գաբրիելը շարունակեց տիրել՝ Բաղդադի խալիֆից ստացած իշխանությունը (Mich. le Syrien, III, էջ 179—181)։

1125 թվականին քաղաքին տիրացավ Դանիշմանյան Ղազին: 1178 թվականին տիրեց Կլրջ Արսլան II և 1189 թվականին տվեց իր որդուն՝ Մուիզզազդին Քալսուշ շահին, որը պահեց իշխանությունը Սալահադդինի օգնությամբ իր եղբոր Կուտրազդին Մալիք շահի դեմ և իր դիրքը ամրացնելու համար ամուսնացավ Սալահադդինի որդու՝ Մալիք Ադիլի աղջկա հետ: 1200 թվականի հունիսին Եվդոկիայի տերը՝ Ռոբենադդին Սուլայմանը իր եղբայր Մուիզզադդինին դրկեց Մալաթիայի իշխանությունից և տիրեց քաղաքին: Իր հաջորդները նույնպես շարունակեցին իշխել այնտեղ:

327. Գումեստիկ: Ակնարկում է Դեմեստիկոս հայազգի Մլեհին, որը 972 թվականին դրավեց Մալաթիան և Ամիդը:

328. Մաճագլևրտ: Քաղաքի անունը հիշատակվում է դանազան ձևերով: Բստ Բելթի և Հեմանի՝ իր անունը ստացել է Ուրարտուի Մենուաս թագավորի անունից: Պարթևների ժամանակ կոչված պետք է լինի Մենուասակերտ (Հյուրշման, Հին հայոց տեղւոյ անուններ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, էջ 15):

Բյուզանդի մոտ հիշվում է «Մանաուզակերտ, որովհետև Մանավադյան տոհմի բնակավայրն էր. Քովմա Արծրունին կոչում է «Մանաուզեան քաղաք»: Բյուզանդացի պատմիչների կողմից կոչվել է «Մավրոկաստրոն», միջին հայերենում «Մանծկերտ» (Ուռհայեցի), իսկ արաբական ձևով՝ Մալադջերտ և այլն:

Ոմանք տեղադրում են Տուրուբերանի Ապահոնյաց դավառում, իսկ ուրիշները՝ Հարթ դավառում: Ավելի ճիշտը պետք է ընդունել, որ գտնվում է այս երկուսի սահմանի վրա:

Երբ Բագրևանդի աղետից հետո (774) հայ նախարարությունների մի մասին վերջ տրվեց, Գնունիները Վանան իշխանի մահից հետո լքեցին իրենց կալվածները և պատսպարվեցին Տայքում, Բագրատունիների հովանու տակ: Օգտվելով առիթից, Կայսրյան ցեղից էմիր Ջալարը գրավեց Մանազկերտը և հաստատեց մի էմիրություն:

913 թվականին նրա հաջորդներից Աբու Սևադան Մանազկերտ, Խլաթ, Բերկրի և Արձնշ քաղաքներով հպատակություն հայտնեց Բյուզանդիայի կայսեր (Porph. De adm. imp., CXX. էջ 193 և հաջորդ): Հետո Մանազկերտը դարձավ Դավիթ Կյուրասպադատի կալվածք, որն անժառանգ մեռնելով քաղաքը կտակեց Վասիլ կայսեր (Վարդան, էջ 93):

1000 թվականին Մանազկերտը, Ապահունիք դավառով, Վասիլ II կայսրը ավատ տվեց Սենեբերիմ Արծրունուն, բայց 1022 թվականին Արծրունյաց թագավորությունն հետ միացվեց կայսրությանը:

Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ քաղաքը հիշատակվում է երկու կարևոր առիթներով: Առաջին անգամ 1054 թվականի տակ, երբ Տուղրիլը պաշարեց մեծ ուժերով և դինական մեքենաներով, բայց չկարողացավ դրավել քաղաքի հրամանատար Աբու Կարի որդի Վասիլի պաշտպանության և ժողովրդի հերոսական դիմադրության շնորհիվ (Ուռհայեցի, էջ 142—145): Երկրորդ անգամ՝ 1071 թվականի օգոստոսի 26-ի տակ, երբ Բյուզանդիայի կայսր Ռումանոս Դիոմենը Մանազկերտի մոտ ջախջախիչ պարտություն կրեց Ալփ Արսլանից:

Մելիք շահը քաղաքը ավաստ տվեց էրզրումի և Խլաթի մի մասի հետ, իր Սելջուկ եղբորը: Շահիարմենների կարճատև տիրապետությունից հետո, 1226 թվականին քաղաքը գրավեց Ջալալդդինը:

Այդ քաղաքի մասին Իբն Հավկայր ասում է, թե իր մեծությամբ հավասարվում է Խլաթին և Նախիջևանին:

Արու-լ-Ֆրդան ասում է, թե փոքր չափով է, որի տները ու բարերով են կա-
ռուցված:

«Հնում յայտնի բերդաքաղաք էր, շրջապատված ամուր պարիսպներով, որոնց
բեկորները մինչև այժմ էլ պահպանուել են: Քաղաքի արևելյան կողմում գտնվո՞ւ
է միջնաբերդը իր դեղեցիկ և ամուր պարիսպներով» (Ա—Դո, էջ 48):

Լինչը գրում է. «Մանագլեբտ. այդ քաղաքը ներկայացնում է տարօրինակ
կերպով սրտահույզ պատկերը ընկած մեծությամբ մի կուլտուրայի, որն անհետա-
ցած է: Ավելի հուզիչ է այն հակադրությունը, որը կա ներկայի պատաճկության վի-
ճակի և հնուց մնացած հիշատակարանների պերճախոս լուծված մեջ: Այդ հիշա-
տակարանների մեջ մենք կարողանում ենք վերականգնել միջնաբերդի շրջու-
նը, որը թերևս պալատն էր կազմում, կրկնակ պարիսպների վեհությունը, նկարչա-
յկո աշտարակներով և եկեղեցիների նորակարները: Հրաշալի կամուրջը, սալա-
հատակված ճամփան: Մի հայկական հանճար արտադրել է այս աշխատանքները,
և մի թուրք ավերել է նրանք»:

329. Ալ-Մանգի: Յակուտի հիշատակած Արու նասր ալ-Մանադիի մասին
Բրն խալիքանի մոտ գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը.

«Արու նասր Ահմադ իբն Յուսուֆ աս-Սուլայքի ալ-Մանադին ականավոր գիտ-
նական և հռչակավոր բանաստեղծ էր: Նա վեղիրություն պաշտոն վարեց Մուֆար-
դինի և Դիարբեքրի տիրոջ՝ Արու նասր իբն Մրվան ալ-Քուրդիի մոտ: Արժեքավոր
մտավորական էր, որ քանիցս պատգամավոր ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս: Շատ
գրքեր հավաքեց և նվիրեց զանազան քաղաքների մզկիթներին և մատենադարան-
ներին: Մարաթի ան-Նամանի մեջ հանդիպում ունեցավ Արու-Ալա Մարու հետ,
որը ղեկավարեց հայտնեց իր վիճակի առթիվ. ասելով, թե ինքը հեռացել է մարդ-
կանցից, որովհետև նրանք անիրավություն են անում իրեն: Մանադին ասաց.---
Դեռ ի՞նչ են ուզում քեզանից, երբ իրենց ևս թողել այս աշխարհն ու հանդերձալը:

— Հանդերձալն էլ,— հարցում տվեց Արու-Ալան, այս խոսքը կրկնելով մի
քանի անգամ և այդ մասին ցավ զգալով (սրբն խալիքան, Վաֆայաթ ալ ալան,
բնագիր, էջ 77):

Մանադին մեռել է 1046 թվականին:

330. Մուշ:— Գավառ և քաղաք: Մշո գաղտը կազմում է Արածանիի ձախ
մտակի, Մեղրագետի հովիտը:

Շարաֆ-խան Բիթլիսիի տվյալներով «Մուշ» բառը հայերենի մեջ «խոնավ, թաց
դետին, մամուռ» է նշանակում (Տոմաշևկ, էջ 16): Բնակիչները կարծում են, թե
անունը Մշուշ բառից է առաջացել, որովհետև առավոտները ամբողջ տարածությու-
նը ծածկված է լինում մշուշով: Բնտ ուսմական առածի,

«Մշո գաղտ մշուշ է,
Բր հողն ու ջուրն անուշ է»:

«Ջհաննումասում» Քյաթիր Չելերին ենթադրում է, թե Մուշ բառը հայերենում
նշանակում է բուք (Ինսիճյան, Աշխարհագրություն, Ա, էջ 150):

Չենուրի տեղ-տեղ կոչում է «Մուշ ավան», «Մուշ քաղաք»: Ուրիշ պատմիչներ,
ինչպես Թովման, ասում են պարզապես «Քաղաքն ճարունոյ»:

Արու-լ-Ֆրդան գրում է. «Այդ քրկրի բնակիչների ասելով Մուշը մի փոքր վայր
է, որը շրջապատված չէ պարսպով և գտնվում է մի սարի ստորոտում, զետարե-

րանի մոտ: Այն ունի ընդարձակ դաշտ, որը ծանոթ է Մշո գաշտ անվամբ և որի կարելի է կտրել Լրկու օրվա ճանապարհով»:

Մուշր Մամիկոնյանների հին տիրույթներից էր Արարական տիրապետության շրջանում Բաղրատունիները իշխեցին Մուշի և Տարունի վրա:

331. Մուֆարդին կամ Միաֆարդին: Ասորական «Մալֆարթաթ» բառի աղավաղումն է, որ նշանակում է «բաժանված ջրեր»: Միջին հայերենում կոչվել է Սուհարկին, Մուփարկին, Նաև Նփրկերտ:

Քաղաքը Բաթման Սուլի մոտ է: «Ի հնումն Սեթ կամ Ուտայեցուց Երկիր կոչէր», ըստ աւանդության ասում է Ալիշանը, և ավելացնում, թե ըստ տեղացիների խոսքի թերեհալ է ի նուֆարայ յետէ Տիգրանայ Հայկազնոյ» (Ալիշան, Տեղագրութիւն Հայոց մեծաց, էջ 43):

Քաղաքը ծանոթ է նաև «Մարտիրոպոլիս» (MARTYRONOLIS) կամ Մարտիրոսաց քաղաք» անվամբ: Հովհաննես կաթողիկոսը գրում է. «Նւ գշորորդն կոչեցեալ Հայք՝ յորում մայրաքաղաք Մարտիրոսաց Պօլիս» (էջ 88): Ասողիկը՝ Նույնպիս. «Ի Մարտիրոսաց Պօլիս որ է Նփրկերտ» (էջ 193): Կոչվել է նաև Նեփրկտ:

Ասորիները կոչում են «Մեդինաթ Աանդէ» (վիաներդի քաղաք):

Հուստինիանոսը նորոգեց քաղաքը և Չորրորդ Հայքի մայրաքաղաք դարձրեց, կոչելով Հուստինիանուպոլիս և այնտեղ պահակադոր գնելով: Խորենացուն վերադրված աշխարհագրության մեջ Նփրկերտը գետնդրվում է Աղծնյաց նահանգում, Հուստինիանոսի ժամանակ (527—564) դավառը կոչվում էր Ծոփք:

Խորենացիի աշխարհագրութիւնը կը յիշէ Աղծնիքի մէջ, որովհետև 591 թուին պարսիկները ստիպուեցան Աղծնիքը հոռմայեցուց տալ. Մեծ Ծոփքը նոյն ատենուան Դ. Հայքէն բաժնուելով միացուեցաւ Աղծնեաց և Միջագետաց սահմանակից մասին հետ և կազմեց Հոռմայեցուց Վերին Միջագետքի դաւառին կամ առաջին Չորրորդ Հայոց մեկ մասը, իսկ նախկին Չորրորդ Հայոց մեկալ դաւառները (Ծոփք, Անձիտ և այլն) կազմեցին Երկրորդ Չորրորդ Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծոփք անունն ալ գործածութենէ կը դադրի և դաւառը Նփրկերտ անուան տակ Երեմայուի Աղծնիք դաւառին» (Հյուրշման, Հանդէս ամսօր: 1905, էջ 124):

Քաղաքը ամրացված էր պարիսպներով, բայց Պրոկոպիոսի ասելով պարիսպները սկզբում շատ ամուր չէին, միայն չորս ոտնաչափ լայնությու և 20 ոտնաչափ բարձրությու ունէին: Հուստինիանոսը լայնացրեց այդ պարիսպները:

X դարում Մուկաղղասին նկարագրում է որպես գեղեցիկ քաղաք, շրջապատված քարե ժանիքավոր պարսպով և խոր փոսով, արվարձաններով շրջապատված: Երկնությունների քարերը առավելապես սպիտակ էին:

1046 թ. նոյեմբեր ամսին Մուֆարդին այցելեց Նասիրի խոսրովը: «Մուֆարդինը,— գրում է նա,— շրջապատված է մեծ պարսպով, շինված սպիտակ քարերից, որոնցից յուրաքանչյուրը 500 ման կշիռ ունի, մեծ աշտարակները նույնպես սպիտակ քարից են, իրարից 50 կանդուն հեռավորության վրա. Պարիսպը իր ամբողջ երկարության վրա ժանիքավոր է և այնքան լավ է պահպանված, որ կարծեք աշխատավորները գեղ նոր են ավարտել կառուցումը: Այս քաղաքը ունի մեկ դուռ միայն, որը նայում է դեպի արևմտյան կողմը: Մեծ դուռ է այն, որի վրա երկաթե կամար կա, և այնտեղ փայտի ոչ մի հետք չի տեսնվում: Քաղաքից դուրս տարածվում են արվարձանները, այնտեղ են դտնվում քարվանսարանները, շուկաները,

բաղանիքները: Գտնվում է Մուֆարդիների ընդամենը ինն փարսախ հեռավորութ-
յան վրա» (Սաֆարնամե, էջ 369):

Արարական արշավանքների առաջին տարիներում քաղաքն ընկավ նրանց տի-
րապետության տակ: X դարում բյուզանդացիների ձեռքում էր: Այնտեղ տիրում էր
կայսեր կողմից նշանակված Բատ ամիրան (Ասողիկ, էջ 192): Նրան մահից հետո
հաջորդեց իր որդի Արումսարը: X դարի վերջում քաղաքի բնակչությունը մեծ մա-
սամբ բաղկացած էր հայերից:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո քաղաքն ընկավ սելջուկների ձեռքը: Այնու-
հետև տեղ դարձան Օրտոքյանները:

1260 թվականին Հուլավուն մեծ բանակով, որին մասնակցում էին հայ իշխան-
ներ Պոռչ խաղրակյանը և ուրիշներ, պաշարեց և սարսափելի նեղության ու տա-
ռապանքի մատնելուց հետո զրավեց այն:

Լեհմանի և Բելքի քննությամբ Մուֆարդիներ հին Տիգրանակերտի վայրն է: Այդ
մասին կարծիք հայտնել էր արդեն Մուլտքեն (Լեհման, Հին Տիգրանակերտի տեղը,
Հանդէս ամս., 1907, էջ 21 և հաջորդ): Տիգրիսի հյուսիսային կողմում գտնվելը
և վայրի բոլոր պարագաները լրացնում են Պլինիոսի և Ստրաբոնի բացատրություն-
ները. սրանով հերքվում է Սախավի այն կարծիքը, թե Տեղ էրմենն է Տիգրանակեր-
տի վայրը:

Մուֆարդիներ ներկայումս Սիլիվան կոչված վայրն է:

332. Մարուրա կամ Մարուսա:

Հիշված է նաև Մարուրաս անվամբ: IV դարի վերջին և V դարի սկզբին եղել
է նփրկերտի եպիսկոպոս: Նրան է վերագրվում «Վկայք արևելից» ժողովածուի հե-
ղինակությունը, որը թարգմանել է հայերենի Աբրահամ հոստովանողը, երբ նա
Հաղկերտի կողմից աքսորվել էր Ասորիքի Շահփուլ քաղաքը:

«Շապուհի մեծ հալածանքը, որը կարճ ընդհատումներով տևեց 39 տարի, 340-ից
մինչև 379 թվականը, իրականում սկսվեց 340 թվականին՝ քրիստոնյաների դեմ
հրատարակված դեկրետից մի տարի հետո: Այդ հալածանքների մասին զրված
պատմությունը վերագրվում է Մարութային, Մալֆարկերտի եպիսկոպոսին՝, որ
ապրում էր IV դարի վերջում և V դարի սկզբում: Այդ եպիսկոպոսը զրական մեծ
կուլտուրայի տեր էր և հայտնի բժիշկ: Նրկու տարբեր առիթներով նա իբրև դես-
պան ուղարկվեց Հաղկերտ 1 մոտ՝ Արկադեոսի և Թեոդոս II կողմից. շնորհիվ նրա
միջամտության, Պարսկաստանի թագավորի կողմից խաղաղություն տրվեց եկե-
ղեցուն: Մարութան զրեւ է նաև հոգևոր ճառեր և ասորերենի է թարգմանել նիկիա-
կան կանոնները» (R. Duval, Anciennes litteratures chretiennes, II, La littera-
ture Syriaque, էջ 122):

Մարութայի մասին Յակուտի տված տեղեկությունները համընկնում են հայ-
կական Հայսմավուրքում տրված Մարութայի վարքի համառոտ տվյալների շատ
կետերի հետ: Այսպես՝

«Մայիսի 27—«Սուրբն Մարութայ էր ի հօրէ ասորի և ի մօրէ հայ ազգաւ, և
էր ի ժամանակի Թեոդոսի փոքուն կայսեր յունաց և Յաղկերտի պարսից արքայի:
Եւ էր նա ալր սուրբ և նշանազործ, մինչև զի զբաղումս ի կոապաշտիցն դարձոյց
նշանօք ի հաւատս Քրիստոսի և բժշկէր զախտածէտս և փարատէր զամենայն ցաւս
ի մարդոց և յանասնոց, և հՀաս լուր նորա ի թագաւորն պարսից: Եւ նա կոչեաց
առ ինքն զՄարութայ և մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա: Եւ էր որդի մի Յաղկերտի

1 Թեև այս վերագրումը հիմնավորված չի թվում:

այսահար և սուրբն Մարութայ աղօթիւր բժշկեաց զնա, այլ և զցասս զլիտչ արքային փարատեաց և յոյժ սիրեցաւ ի թաղաւորէն: ... Եւ արար սէր և բարեկամութիւն ընդ կայսերն Յունաց Թեոդոսի փոքուն և յուղարկեաց զսուրբն Մարութայ մեծաւ պատուով: Եւ նա հկեալ չերկիրն Մոխաց և հրամանաւ Թէոդոսի կայսերն Յունաց շինեաց զքաղաքն Մարտիրոսաց և անուանեաց Նփրկերտ՝ որ արդ ասի Մուֆարդին և անդ բազում նշխարս ժողովեաց մարտիրոսաց ի սլարսից, ի հայոց, ի յունաց և յաւորոց և յամենայն երկրէ թուով ԲՃԶԹ՝ որ կեռն և են արդ ի պարսպ քաղաքին՝ և ի հիմունս հկեղեցեացն»:

333. Մեկն էր Մուհամմետի զասր հափատարմյաներից: Նա առաջին օրից ընդունեց իսլամը և աջակցեց նրա տարածմանը: Օթանդակեց Աբուբաքրին՝ խալիֆայական ընտրության մեջ: Աբուբաքրը նրան ուղարկեց զեպի Ասորիք, բազմաթիվ բանակներ զրամանատար կարգելով: Երբ Օմարը հղավ խալիֆ, Ասորիքի զորագնդերի զլիսավոր հրամանատարությունը հանձնեց նրան: Նա էր, որ զբաղեց Դամասկոսը, Հեմար Անտիոքը և Հալեբը: Մեռավ 639 թվականին:

334. Միմազ, կամ Մայմազ, Բելազորին ճեղհճումների զրքում» ասում է, թե երբ Հոգայֆան Օմար խալիֆի ժամանակ արշավեց Ադրեջանի վրա տեղի մարդպանը նրան զիմայրեց՝ Բաջարվանի, Մայմազի և շրջակա այլ վայրերի կազմակերպեց բազկացած զնդերով: Հափանարար պետք է նույնացնել ներկայիս Ղարապաղի կամ Արասբարանի կենտրոն՝ Ահար քաղաքի հետ:

335. Նախընտան: Նախիջևան: Պտղոմեոսի Naxuana-ն: Ըստ Խորենացու, Աթղահակի ժամանակից ամբողջ էր՝ Նախջևան կամ Նախճաւան ձևով (Պատմութիւն, Գիրք Առաջին, Է.): Արշակ թագավորի ժամանակ «չեն» էր քոր ի շինին Նախճաւանի» (Խոր., Պատմ., Գիրք Երրորդ, ԼԲ):

Ըստ «Աշխարհացոյցի», վասպուրական նահանգումն էր գտնվում՝ «Նախ-ճաւան» անվամբ: Նույնը հաստատում է և Բելազորին:

Փարպեցին ասում է զյուդ, ուրիշ անդամներ՝ քաղաք և ոստան:

Գտնվում է Արաքսի մոտ, հյուսիսից զեպի հարավ (Իրար) տանող մեծ ճանապարհի և զետի կողքով ընթացող ճանապարհի խաչաձևման վայրում: Երբեք կարեւորության պատճառով արարական տիրապետության ժամանակ, 8000 զինվորից բազկացած արարական պահակազոր էր պահվում այնտեղ: Կառավարվում էր հատուկ էմիրով: IX դարի սկզբին Նախջուանի էմիրներն էլ մասնակցեցին խալիֆայության դեմ ծավալվող շարժմանը: Օրինակ, Եզիդը միացավ Թիֆլիսի Մոհամմադին Հատտարի զլիսավորած հակախալիֆայական շարժմանը (829 թվին):

Քաղաքը վեճի առարկա դարձավ Սյունյաց և Արծրունյաց իշխանների միջև. որոնք 904 թվականին Բախվեցին նրան տիրելու համար:

336. Նաչավա: Արար հեղինակները, ինչպես և Յակուտը, այս քաղաքը նույնացնում են Նախիջևանի հետ: Լուսաբանության կարոտ մի շփոթ կետ կա: Պետվինդերյան քարտեզի Արտաշատ — Խոյ ճանապարհի վրա նշանակված է Nasabl կայարանը: Ակադեմիկոս Մանանդյանը այս վայրը նույնացնում է Նվարսակ զյուդի հետ: Երկու անունների բավականին շեշտված տարբերությունը նա վերագրում է լոկ նմանաձայն տառերի շփոթությանը (Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի զխաւոր ճանապարհները, էջ 63): Պետք է դիտել, սակայն, որ Նասաւի-ն ավելի նույնանում է Նաշավայի հետ ս-շ և ր-վ-ի լծորդությամբ: Հարց է ծագում, թե արդյո՞ք նույն անվամբ երկու տարբեր քաղաքներ չեն եղել:

337. Նփրիբն: Հայ պատմիչներին ծանոթ Մծրինը:

Ուռհայեցիին կոչում է նսւսւ և ներկայացնում որպէս բերդ (էջ 224)։ Միքայել Պետրու «Ժամանակագրութեան» թարգմանութեան մէջ «նսւերին» (էջ 428)։

«Նիսիրին» Տիգրանի աթոռանիստ քաղաքներից էր։ Հռոմայեցիները այն գրավելուց հետո վերածեցին միջնաբերդի՝ ընդգծեց պարթևների, իբրև երկրորդ Անտիոքի, որտեղ ըստ ավանդութեան հարյուր հազարավոր բնակիչներ կային։ Մոտ է Ջախջախ գետակը, որ թափվում է Խարուր գետի մէջ» (Reclus էջ 448)։ Նիսիրինում էին սլահվում Տիգրանի դանձերը։

Նիսիրինի կարևորութիւնը մեծ է եղել որպէս Տիգրիսի և Միջերկրականի միջև առևտրական ու ռազմական մեծ ճանապարհի վրա եղող կարևոր կայան։ Քրիստոնեւորութեան սկզբի դարերում եղավ նաև կրօնական նշանավոր կենտրոն։

1093—1094 թվականներին Տոուշ սուլթանը գրավեց ու ավերեց այն. «Իսկ չորքն հայոց, որ էին զհետ սուլտանին, արարին կոտորածս զտաճիկս իբրև բիր մի» (Ուռհայեցի, էջ 297)։

338. Նկան։ Խիստ ամուր բերդ, ապաստարան Արծրունյաց նախարարական տան։ Գտնվում է Վասպուրական նահանգում, Վանա, Սեանի և Ուրմիո լճերից համասար հեռավորութեան վրա։ Հիշվում է Ղևոնդի մոտ։ Գաղիկ Արծրունի, երբ սկսեց տիրանալ Վասպուրականին, նախ ամրացավ Նկան ամրոցում, որտեղից առաջատակեց շրջակա վայրերը։ Մուսա իբն Իսա ալ-Հաշիմի կառավարիչը պաշտօնեց Նկանը և շկարողացավ գրավել, բայց «պառով նենգեալ կոչէր ի խաղաղութիւն» (Ղևոնդ, էջ 166)։

Հիշվում է առանձնապէս Բուղայի արշավանքի ժամանակ։ Այնտեղ իր ընտանիքով և վասալ ֆեոդալներով ամրացավ Աշոտ Արծրունին. «ենկին մտին ի բերդն զդեակ, յամրոցն Նկան, որ ի Թոռնաւան գաւառի» (Թովմա, էջ 219)։ Բուղայի անմիջական հրամանատարութեան տակ մի մեծ բանակ՝ բաղկացած ամեն կարգի զինազնդներից, օժտված մեքենաներով, պարսատիկներով, արկոցներով, նավթի և ձմերի խառնուրդը պարունակող անոթներով, պաշարեց և հարձակում կատարեց բերդի վրա 852 թվականին։ Աշոտը ապահով էր բերդի ամրութեանը և դրա համար արհամարհում էր թշնամու սպառնալիքները (Թովմա, էջ 221—222)։

Իւրդը գրավվեց ոչ թե ուժով, այլ միայն իշխանների դավադրութեամբ։

339. Նախջուռն։ Տես Նախիջևան։ Կարելի է ենթադրել նաև XI դարի վրաց ազդեցությունների Ֆիսե նախնական Վախեթում։

340. Նահր ալ-Ազրակ։ Կապույտ գետ-Սանջա գետը։

341. Նահր ալ-Ասվադ։ Սև գետ։ Ջեյհանի մի վտակը արևելյան Կիլիկիայում։ Կա նաև մի ուրիշ Նահր ալ-ասվադ, որն անցնում է Դուրգուկի ներքևից։

342. Նահր Հուրիք։ Ակ-սու գետակը, որ բխում է Հաղաթի լճից և հոսելով դեպի հարավ-արևմուտք, թափվում է Ջեյհան գետը։

343. Նիրուն։ Արևելյան Խարուրի ակունքների շրջանում, այժմ՝ Նիր։

344. Վան։ Վասպուրական նահանգում և Տոսպ դավառում։ Փավստոսը հիշատակում է «Ամուր քաղաքն Վան որ է ի դաւառին Տոգրայ» (Դպրութիւն Դ, գլ. ԾԵ)։ Խորենացիին կոչում է «Վանն Տոսպայ» (Պատմութիւն, գիրք Գ, գլ. ԼԵ)։

Գտնվում է Վանա լճի արևելակողմում՝ Թ ձորածև դաշտի խոնարհելոյ ի ծովն Կոյս» (Ալիշան, Տեղագիր Հայոց մեծաց, էջ 49)։ Ավանդութեամբ կոչվում է նաև Կամիրամակերտ։

Թովման անվանում է «Մեծն Վան»։ Արծրունյաց թագավորներ Աշոտ, Գաղիկ, Դերենիկը զեղեցկացրին և ամրացրին քաղաքը Վասպուրականի ուրիշ վայրերի հետ, «Ջանմատոյց ամրոցն զՇամիրամաշէնն, զաւանն Վան և զերկնապիշ և զյաւրանոցատանջ զանառիկ բերդն զԱմիւք» (Թովմա, էջ 498)։

Վասպուրականի վերջին թագաւոր Սենեքերիմը Վանը և Վասպուրականի նահանգը վաճառեց Բյուզանդիայի կայսեր և ինքը ժողովրդի մի մասի հետ դադթեց Բյուզանդիայի հողերը:

Արարական աղբյուրներում Վան անվանը խիստ հազվադեպ ենք հանդիպում: Միայն իբն Հավկալն է հիշատակում Արծրունի իբն Դայրանին (Դերանիկի որդուն) որպէս Զավագանի, Վանի և Ոստանի իշխան: Յակուտը Վանը հիշատակում է որպէս միայն բերդ և չի կարողանում ճիշտ որոշել նրա տեղագրութիւնը:

345. Վարդանիս: Եփրատից արեւելք, Ակնա արեւելյան կողմում, այժմյան Վարդենիքը: Ըստ Կիպերտի՝ Զմշկածաղի հյուսիսակողմում, իսկ ըստ Լինչի՝ հարավարեւմտյան կողմում (Հյուրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անոնները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1907, էջ 180):

346. Վարդանաներս:

Պատմական տվյալներից երևում է, որ եղել են երկու Վարդանակերտներ, մեկը Այրարատյան նահանգում, որտեղ 703 թվականին ժողովրդական ապստամբության ժամանակ, Սմբատ Բագրատունու զլխավորութեամբ հայերը հաղթեցին արաբներին (այժմյան Ասլանտաղի գետանցքի մոտ՝ Արաքս գետի հարավային ափ), իսկ մյուսը, որի մասին խոսում են Յակուտը և Խորենացին, — Փայտակարան նահանգում:

Արար մատենագիրները ընդհանրապէս խոսում են այս վերջին Վարդանակերտի մասին. օրինակ, Բեկագորին գրում է, որ Էրր Մովսէսը Դերենդից այս կողմ խաղարներին նվաճելուց հետո վերադարձավ Արդարիլ, նրա տեղապահ Մուսաֆիրը ապստամբութիւն բարձրացրեց. նրան միացան իր համախոհները Իաչարվանում, Վարդանակերտում և Փայտակարանում:

Մուհամմադ իբն Օբայդուլլահը, երբ ըմբոստացավ խալիֆի դէմ, խալիֆայական զորքերը Սմբատ Բագրատունու օգնութեամբ 836 թվականին նրան ընկճեցին նույն Վարդանակերտում:

347. Հարունիս: Կազմում է սահմանային բերդերի շղթայի մի օղակը և «Հարուն» կամ «ղղյակն Հարունի» անվամբ, խաչակրաց ժամանակաշրջանների մոտ, Aronie, Alrone, Haronia և այլն: Հեթումը այդ բերդը պարզեց Տէտոնյան ասպետներին՝ վավերական հրովարտակով, փոխարեն նրանց խոստման՝ պաշտպանելու հայոց թագավորութիւնը (Ալիշան, Սիսուան, էջ 206—207):

793 թվականին Հարունը կառուցեց կամ նորոգեց այն: Բյուզանդացիք զրավեցին 959 թվականին, այնուհետև Սալֆադդաուլան վերաշինեց 967 թվականին, իսկ հետո զրավեցին հայերը, և այն մնաց որպէս Կիլիկիայի հայ թագավորների սեփականութիւն: Ստույգ վայրը հայտնի չէ, բայց այն գտնվում է Մարաշի և Անարզարայի միջև, առաջինից մի օրվա հեռավորութեան վրա:

348. Հանձիր. — Դավառ Զորրօրդ Հայքում: Խեթական արձանագրութիւնների Anzitu երկիրն է, որի ժողովուրդը Alzi կամ Anzi էր կոչվում: Հայաստանի և Խուվայի թագավորութիւնների հետ այդ թագավորութիւնը ներկայանում է որպէս պատմական Հայաստանի տերիտորիայում ծանոթ ամենահին պետութիւններից մեկը (1400—1200 Տ. թ. ա.): Մենուայի արձանագրութեան մէջ՝ Al-zl-pini, Այս անվան իրանական ձևն է Արզունեն, իսկ հայկականը՝ Աղձնիք:

Պտղոմէոսի մոտ՝ Անզիրտին, ասորական դրութիւնների մէջ՝ Հանաձեթ: Փավստոսի և Խորենացու մոտ՝ Անձիտ և այլն:

349. Յունան: Տեղագրութեամբ է այժմյան Աղդամի մոտերքը: